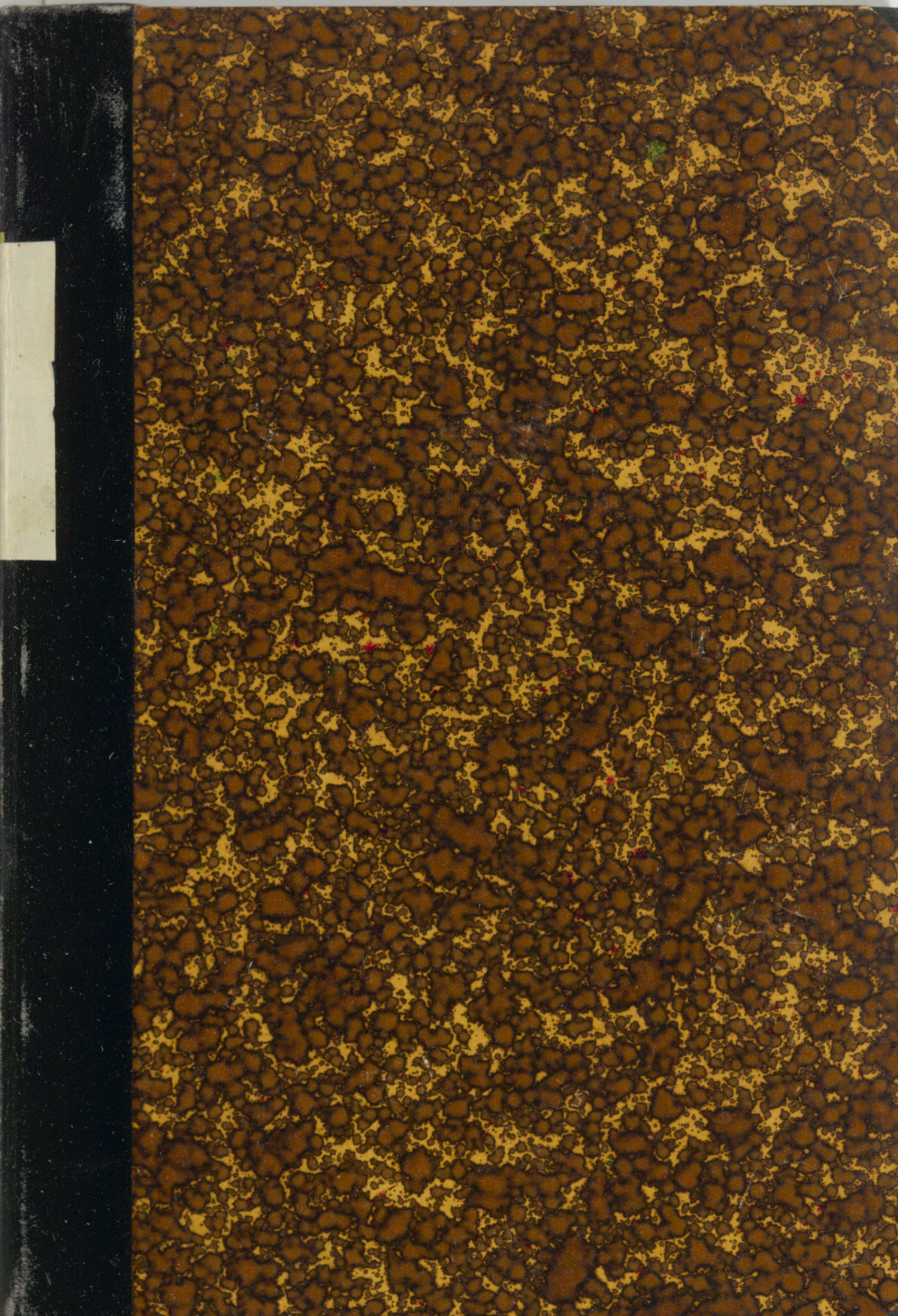

UUS-AEG

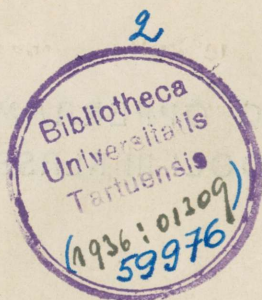
J. KONKS

UUS - AEG

AJALOO ÕPPERAAMAT
KESKKOOLI III KLASSILE

24071

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU 1936

G. Roht'i trükk, Tartus 1936.

A- 10173

Siirdumine uus-aega.

Itaalia uue kultuuri maa.

1. Itaalia majanduslikud ja riiklikud olud XIV ja XV sajandil.

Üleminek keskajast uus-aega toimus järk-järgult ja pidevalt. Aegamisi kahvatus keskaja iseloomulik pale ja ta rüpes hakkasid idanema uus-aja eod. Saabuva ajajärgu esimesed tunnused ilmesid küllalt selgesti juba XIV sajandil, esijoones Itaalias. See maa oli tollal teistest mitmeti ette jõudmas, ja erilist tähelepanu väärrib ta kõigepealt oma majandusliku arengu suhtes. Alates ristsõdadest tegi Euroopa majanduslik elu märkimisväärsed edusamme. Kaubandus sai uut hoogu, tööstus elavnes ja käibel oleva raha hulk kasvas. On siis ka loomulik, et varemini esikohal püsinud naturaalmajandus nõrgenes ja rahamajandus tugevnes. Majanduslikku tõusu mõjustas tunduvalt elav kaubandus Idamaaga. Selles etendasid väljapaistvat osa Itaalia linnad Genua, Veneetsia, Pisa jt. Oma asendi tõttu olid nad kui loodud vahetalitajaiks Ida ja Lääne vahel. Itaalia kaupmehed olid erakordselt julged ja ettevõtlikud, sealsed töös- turid leidlikud ja käsitöölised usinad.

Polnud siis ka ime, kui Itaalia linnadesse kogunes suuri rikkusi. Agar majanduslik tegevus ja jõukus tõstsid linnakodanike iseteadvust ja avaldasid ühtlasi sügavat mõju nende eluviisidesse ja tõekspidamistesse.

XIV ja XV sajandil ei moodustanud Itaalia ühiskondlikku tervikut, nagu seda olid Prantsus- ja Inglismaa, vaid jagunes mitmeks riigiks, mis erinesid üksteisest niihästi oma suuruselt kui ka valitsemisviisilt: Lõuna-Itaalias asus Napoli kuningriik, Kesk-Itaalias omaette kirikuriik ja Firenze. Põhja-Itaalia linnriikidest olid tähtsamad Genua, Milaano ja Veneetsia. Esimeses kahes oli türannivalitsus; viimane oli vabariik.

Poliitiline elu Apenniini poolsaarel polnud kaugeltki vaikne ega huvi riiklikkude küsimuste vastu vähene. Kaua paelus inimeste meeli keisri ja paavsti vahekord. Esimese poolda-

jaid kutsuti gibelliinideks, nende vastaseid aga gvel-fideks. Võitlus nende vahel oli vihane ja halastamatu ja oli päris tavaline, et võitev pool saatis oma vastase juhtivad mehed riigi piiridest välja. Mõned sisetülide põhjused peitusid linnade majanduslikus elus. Rikastunud linnakodanikud taotlesid võimu ja pidasid linna ja kogu linnriigi valitsemist oma eesõiguseks. Sellest oli tingitud äge võitlus aadliga, mis lõppes linlaste võiduga. Mitmes tööstuslinnas ei jäänud aga sellega veel sugugi siserahu püsima. Lihtrahvas püüdis linna jõukamailt kodanikelt omakorda võimu haarata ja ta taotlusi kroonis nii mõnigi kord edu. Teiselt poolt polnud vahekord riikide vahel kaugeltki sõbralik. Igaüks neist pidas hoolega silmas oma huvialasid ja jälgis kadedusega teiste edu. Sellises õhkkonnas olid sõjalised kokkupõrked tavalised. Sõjavägede juhtimine kuulus väepealikuile, keda kutsuti kondotjeerideks. Need olid palgasõdurite pealikud ja sõjapidamisel huvitas neid esijoones saadav tasu: kes rohkem maksis, selle pool nad võitlesid. Sõda oli nende teenistusallikas. Seepärast on arusaadav, et nad püüdsid sõda venitada ja samal ajal niiviisi võidelda, et mehi langeks võimalikult vähe. Juhtus mõnigikord, et sõditi päev otsa, ilma et ükski sõdur oleks langenud. Auahned ja andekad kondotjeerid ei leppinud ainult sõjalise kuulsusega. Nad kasustasid soodsaid juhuseid, pidades silmas eriti alama rahva toetust, ja haarasid riigivõimu. Neid võimuhaarajaid kutsutigi türannideks. Mitmed türannid olid siiski vihatud, nende tapmist peeti lubatavaks ja sageli koguni kiiduväärseks teoks. Ometi olid mõned türannid tublid riigivalitsejad. Nad hoolitsesid hästi majanduslikkude olude arenemise eest ning soodustasid ka teaduse, kirjanduse ja kunsti edenemist. Itaalia linnriikide hulgas saavutasid suurima kuulsuse Veneetsia ja Firenze.

2. **Veneetsia.** Veneetsia linna asukohaks olid mõned saarekesed Aadria mere loodeosas. Aja jooksul sattusid ta võimu alla mõned maa-alad lähemal ja kaugemal. Oma võimsa sõjalaevastikuga valitses Veneetsia kogu Aadria merd. Elava kaubanduse tõttu Idamaaga kogunes sesse linna tohutuid varandusi. Jõukus avaldus nii kodanike eraelus kui ka linna välises ilmes. Õigusega peeti Veneetsiat maailma tore da imaks linnaks. Seal oli imekauneid paleesid, mis kerkisid üles nagu mererüpe. Mitmel pool linnas asetsesid ilusad kirikud ja Markuse turul seisis kaks vaatamisväärtet lõvikuju. Sadam kirendas alati laevadest. Ühed olid saabunud Idamaalt kalli kaubaga, teised jälle olid minemas meresõidule. Meri oli Veneetsia elusooneks ja vett

mööda liiguti kogu linnaski. Linna läbisid risti ja põigiti kanalid, kus sõideti lootsikutega, mida kutsuti gondliteks. Veneetslased olid virgad ja töökad inimesed, kuid oskasid lugu pidada ka pidustustest, millest on eriti kuulsaks saanud karnevalid.

Riigikorralt oli Veneetsia vabariik. Valitsuse eesotsas seisvat isikut kutsuti doodžiks. Tema võim polnud küll kuigi suur, kuid seda silmatorkavam oli väline hiilgus, mis ümbritses teda. Iga aasta taevaminemispühal sõitis doodž riigilaeval merele ja viskas seal vette kuldsõrmuse selle märgiks, et Veneetsia on kihlatud merega. Doodži tegelikku võimu piirasid mitmed nõukogud, kus seisis juhtival kohal linna jõukad kaupmehed, kes olidki Veneetsia tõelised valitsejad ja võimuomajad.

3. Firenze. Veneetsia kõrval oli Itaalia rikkaimaks linnaks Firenze. Ka temale kuulus hulk maa-alasid Apenniini poolsaarel. Firenze jõukus rajanes ta arenenud tööstusel ja rahaga kauplemisel. Tema pankurid varustasid rahaga nii paavsti kui ka paljusid ilmlikke valitsejaid, pidades oma esindajaid pea-aegu igas Euroopa tähtsamas riigis. Riigikorralt oli Firenze vabariik. Suurim mõju riigivalitsemises oli jõukail tööstureil ja pankureil. Säärane asjaolu ei meeldinud kuidagi lihtrahvale ja kogu XIV sajandi kestel pidas ta ägedat võitlust võimu pärast jõukama kihiga. Seetõttu omas Firenze poliitiline elu väga rahunut ilmet. XV sajandil hakkas riigi tegelik juhtimine ikka enam ja enam libisema Medicite kätte, kes olid Firenze jõukamad pankurid. Kuulsaim mees sellest suguvõsast oli Lorenzo dei Medici, keda kutsuti „Hiilgavaks“. Ta elas XV sajandi teisel poolel ja avaldas riigivalitsemisse mõju nii oma rahaga kui ka väljapaistva tarkuse ja osavusega. Oma toredas lossis Firenzes ümbritses ta end oma aja väljapaistvamate kirjanikkude ja kunstnikkudega, olles tolle aja kuulsaimaks meheks. Suuri rahasummasid kulutas ta vanade käsikirjade kogumisele. Hulk sulemehi kirjutas tal käsikirju ümber, et seega teha neid kättesaadavaks huviosalistele. Oma lossiaeda laskis ta koguda ja üles seada vana-aja

Lorenzo dei Medici.

kujusid või koguni purunenud kujude osi. Siis palkas ta kunstnikke, kes andsid kunstitundmises õpetust neile, kes soovisid seda ja kel oli seks andeid. Firenze on linn, mis väärib suurimat tähelepanu oma vaimse eluga XIV ja XV sajandil. Sealt on pärit ja seal teotsevad tolleaegse Itaalia kuulsamad kirjanikud, kunstnikud ja teadusemehed ning täie õigusega võib seda linna eelmainitud sajandeil nimetada Apenniini poolsaare vaimse elu hälliks ja „Itaalia Ateenaks“.

4. Uued vaated inimesele ja elule Itaalia linnades. Majanduslik tegevus avaldas esijoones sügavat mõju inimeste vaadete muutmiseks. Kauplemine erines XIV sajandil tunduvalt meieaegsest. See oli raske ja ohtlik. Teed olid halvad ja röövlid varitsesid kaupmeest ning ta vara maal ja merel. Kaupmees pidi olema julge, ettevaatlik ja võimeline kandma raskusi, mis ootasid teda ta kaubareisidel. Talle oli vajalik ka relvade käsitsemise oskus, et tarbe korral end kaitsta. Nii õppis ta hindama isiku väärtust ja lootma oma tublidusele. Olnud kaubareisil või tulnud sealt koju, polnud kaupmehel põhjust vältida maist meelelahutust. Lõbus seltskond, ilusa looduse nautimine, muusika ja pidulik sööming said talle otse vajalikuks. Nii olid maine elu ja rõõm kaupmehele märksa lähemad ja omasemad kui mungale. Oli päris loomulik, et Itaalia linnades kui kaubanduse- ja tööstuskeskustes pääsesid mõjule uued vaated isikule ja elule. Seal hakati hindama inimest ta isiku tubliduse ja raha järgi vaatamata ta sünnipärale. Seetõttu kahanevad just Itaalia linnades seisuslikud vahed. Oma kasvavas iseteadvuses õppisid linlased nii elama, kuidas neile meeldis. Mured hauataguse elu eest, mis olid omased keskajale, kahvatusid, andes ruumi janule maise elu ja õnne järele. Nii algas Itaalia linnades isiku vabanemine keskajast ja kiriku mõjust. Uus inimene taotles üksiku isiku tähtsuse esiletõstmist ühiskonnas, s. t. individualismi, mis ongi uus-aja iseloomulik tunnus. Sääraste vaadete kujunemises isikule ja elule aitasid kaasa ka Itaalia poliitilised olud. Sealseis kibedais omavahelisis võitlusis karastusid iseloomud: võitis see, kes oli tugevam.

Isiku väärtuse hinnang ja ta õiguse tunnustamine maisele elule olid vastuolus keskaegse asketismiga. Et uusile vaateile leida toetust ja õigustust, pöörduti vana-aja poole. Seal oli valitsenud ilmlik kultuur ja isikuvabadus. Vana-aja uurimine andis uut hoogu isiku vabanemisele keskajast ja ilmliku kultuuri kujunemisele.

5. Vana-aja pärimus Itaalias. Vana-aeg ei saanud itaallaste meelest kunagi täiesti ununeda. Ta kadunud suurust tõendasid

Roomas rohkem või vähem säilinud losside, templite, sammas-saalide, võiduvärvate jne. varemed. Samas olid püsinud mit-medki kujud vana-ajast. Pantheon oma võimsa kupliga, Colosseum ja keiser Hadrianuse hauakamber seisis Rooma linna elanikel alati silme ees. Ka Rooma jumalad polnud ununenud. Nad olid muutunud rahva kujutluses vaid pahadeks vaimudeks. Säilinud olid veel endised keisririigi-aegsed seadused. Neid uuriti hoolega ülikoolis ja kohati olid nad veel kehtivad. Kõigele lisaks oli ladinakeel kõikjal haritud ringkondades tarvitusel. Itaallased teadsid hästi, et nende keel on arenenud vanast ladina keelest, ja uhkusega nimetasid nad vana-aja roomlasi oma esiisadeks. Antiikaja pärimus püsis Itaalias küllalt värske. Seetõttu ei pääsenud seal täiesti mõjule ka keskaja iseloomulikud jooned. Feodalism kodunes hästi ainult Lõuna-Itaalias sealsete normannide juures, kes aga polnud Itaalia päriselanikud. Keskaegne mõtte-teadus ei leidnud vajalikku kõlapinda Itaalias, ka keskaegsed kangelaslood ei äratanud elavat vastukaja sealseis elanikes. Goooti stiil, kesk-aja vaimu suurim ja kauneim saavutus, muutus Itaalias põhjalikult. Seal võis tas vaevalt ära tunda sama ehitusviisi, mis valitses Alpidest põhja pool. Nii ilmnes Itaalia rahva hinges tunduv vastuolu kesk-ajale ja vaistuline püüd kinni hoida vana-aja pärimusest.

6. Renessanss ja humanism. Kui Itaalia linnades hakkas kujunema uus vaade isikule ja elule, pöörduti, nagu juba nimetatud, vana-aja poole. Neid mehi, kes süvenesid suure harduse ja innuga vana-aja sõnaloomingusse, kutsuti humanistideks. Nende üllaks eesmärgiks oli humanism, s. t. inimese sügava ja peene vaimuhariduse taotlemine. Inimlikku ehk humaanset vaimu loodeti leida esijoones roomlaste ja kreeklaste sõnaloomingust. Säärasel uurimisel olid määratu suured tagajärjed.

Alates XIV sajandist algas Itaalias renessanss, s. t. vana-aja uuestisünd teaduses, kunstis, kirjanduses ja kõigis elu-avaldustes. Ta jätkus XV ja XVI sajandil ja levis oma sünnimaalt ka põhja poole Alpe. Humanistid tutvusid esijoones rooma kirjandusega, kuid rooma kirjanikud viitasid aina kreeka kirjanduse meistriteostele ja nimetasid neid kõrgeiks eeskujudeks. On arusaadav, et humaniste valdas nüüd tõsine soov lugeda algkeeles Homeroose kuulsaid lugulaule ja teisi kreeka kirjanduse tooteid. See oli aga küllalt raske, sest kreeka keel oli keskajal Lääne-Euroopas peaaegu tundmata. Mungad kloostreis oskasid tollest keelest vaid mõningaid lauseid — ja see oli kõik. Siis aga arenesid sündmused, mis soodustasid humanistide kreeka keele harrastust. XIV sajandil

tungisid türklased Balkani poolsaarele ja a. 1453 vallutasid Konstantinoopoli. Sõjakoleduste eest põgenes hulk haritud kreek-lasi Itaaliasse, kus võeti neid vastu piiritu rõõmuga. Nüüd sai uut hoogu kreeka keele õppimine ja humanistid võisid seejärel põhja-likumalt süveneda vana-aja teadusse ja kirjandusse. Samal ajal püüdsid nad ise niiviisi kirjutada kui vanad kreeklased ja room-lased, kasustades samu kõnekäande, sama lauseehitust ja värsi-mõõtu kui kreeka ja rooma luuletajad, kõnemehed, ajalookirju-tajad jne. Humanistid püüdsid sama selgelt vaadelda ning mõelda kui need ja kogu oma elu korraldada nende eeskujul.

7. Vana-aja käsikirjade kogumine. Humanistide arvates viis vana-aja sõnaloomingu harrastus uuele teadusele ja õigele vaimuharidusele. Nad ei leppinud aga ainult teoste sisusse süve-nemisega, vaid katsusid neid ka omandada ja koguda. Oli viimane aeg vana-aja käsikirjade päästmiseks. Mungad hoolisid neist vähe, jättes need koidele, rottidele ja rõskusele söödaks. Nii leidis kord kaks õpetlast pooleni hävinud väärtusliku raamatukogu St.-Galleni kloostri pimedast ja niiskest tornist, milles poleks ükski inimene võinud tervist rikkumata pikemat aega viibida.

Igale kogujale oli suurimaks õnneks selliste käsikirjade leid-mine. Kel vähegi võimalik, püüdis endale soetada neist raamatukogu ja seda järjest suurendada. Mõned rikkad mehed palkasid endile seks sulemehi, kes kirjutasid neile käsikirju ümber. Milliseid tulemusi andis see innukas kogumine ja ümberkirjutamine, selgub, kui külastada tänapäeval mõnd raamatukogu Itaalias. Näit. omab Markuse raamatukogu Veneetsias 12 000 ja paavsti raamatukogu Roomas üle 50 000 vanaaegse käsikirja. Samal ajal kasvas ka huvi mitmesuguste teiste vana-aja ees-mälesti-Ste vastu: uuriti Vana-Rooma ehitiste varemeid, koguti vanu münte ja kopeeriti raidkirju nii mälestussambailt kui ka mujalt. Paljud vana-aja kujud avastati ja toodi nähtavale suure vaimustu-sega. Kui Laokooni kuju avastati Vana-Rooma supelasutise varemeist, helistati tund aega linnas kirikukelli ja viidi kunstiteos pärjatult läbi linna tänavate. Niiviisi ärkas uuesti ellu vana-aja vaim. Ta tungis edukalt kõikjale ja vaimustas inimesi, sünnitades neis uusi mõtteid ja juhtides neid uusi eesmärke taotlema.

8. Dante ja ta „Jumalik komöödia“. Dante oli esimene suur rahvakeelne luuletaja ja humanistide eelkäija Itaalias. Ta sündis Firenzes a. 1265, sai hea hariduse ja tutvus põhjalikult teaduse ja kirjandusega. Vaimustusega uuris Dante rooma kirjan-dust; erilist huvi tundis ta Vergiliuse vastu. XIII sajandi lõpul

arenes Firenze's äge võitlus keisri ja paavsti vahel. See haaras sügavalt ka Dante ellu; tema oli keisri pooldaja ja võttis sellest võitlusest täie andumusega osa. Paavsti pooldajad võitsid, ning Dante pidi oma sünnilinnast lahkuma. Paos kirjutas ta maailma-kuulsa poeemi „Jumalik komöödia“, kus jutustatakse põrgu õudusist, puhastustule kannatusist ja taeva ilust. Kogu poeemi sisu on nägemuslik. Dante eksib kord sügavasse ja salapärasesse laande. Seal näeb ta endale lähenevat kolme tigatedat kiskjat: pantrit, lõvi ja hunti. Dante taganeb järjest enam metsa

Dante.

sügavusse. Ootamatult märkab ta läheduses Vergiliust, kes päästab ta õigel ajal kiskjate käest. Kahekesi jätkavad nad teekonda põrgu; see on nagu lehter — ülalt avaram ja alt kitsam ja ulatub Maakera südamesse. Põrgu on üheksakordne, ja mida sügavamale Maa sisemusse minna, seda kohutavamad on seal piinad. All põrgupõhjas, jääjärves asub saadane ise. Seljas on tal kuus hiigelsuurt tiiba, mis meenutavad nahkhiire omi. Oma tugevate lõugade vahel hoiab saadan parajasti Juudast ja Caesari tapjaid Brutust ja Cassiust. Saadana karvast nahka mööda ronivad Dante ja Vergilius Maa südameni. Sealt jõuavad nad läbi halli hämaruse Maakera teisele poolele tähtede valgusse. Rändurite silmi tabab seal uus üllatus. Helkivas meres on näha saar. Sellel asetseb koonusekujuline puhastustule mägi, kus Dante vabaneb järk-järgult oma pattudest. Puhastustule mäe tipus on aset maine

paradiis ehk Eeden. Selle väravas jätab Vergilius oma sõbra jumalaga. Kuulus vana-aja kirjanik on pagan, seepärast ei või ta taeva ilu näha.

Eedeni aed on väga meelikõitev. Seal on imeilusaid lilli ning õhk on tulvil meeldivaid lõhnu. Õrn tuul puhub paitavalt ja linnud laulavad üliilusasti. Seal tuleb Dantele vastu Beatrice — ta noorpõlve armastatu, kes oli varakult surnud ja keda ei suutnud Dante kunagi unustada. Nad lähevad kahekesi läbi Eedeni aia ja ruttavad taeva ilu imetlema. Seal näeb Dante neitsi Maarjat ja paljusid teisi pühakuid. Üheksandas taevas asub kolmainus Jumal kui pimestava valguse tulipunkt.

Dante „Jumalik komöödia“ on kirjutatud itaalia keeles ja omab väga sügavat mõtet. Siin kujutatakse inimelu võitlusi ja püüdeid. Kui inimene on eksinud muresse, hädasse, viletsusse ja pattu nagu ürglaande, siis ähvardavad teda hukutada kired kui kiskjad loomad. Sellisest olukorrast pääseb inimene mõistuse, s. t. Vergiliuse abil. Mõistus selgitab inimesele ta eksimusi ning järgnevaid karistusi õigest seisukohast. Ta näitab teed pattudest vabanemiseks ja juhib inimest maise õnneni, s. t. Eedeni aiani. Maises õnnes aga kasvab inimeses püüd igavese elu ja õndsuse järele. Teed selle saavutamiseks ei suuda enam näidata mõistus, vaid teoloogia, s. t. Beatrice.

Dante „Jumalik komöödia“ on keskaegse maailmavaate veetlev kokkuvõte. Selles poeemis on aga sugemeid, mis pole omased keskajale. Kirjanik ilmutab seal suurt huvi inimese isiku ja looduse vastu. Ta näitab sügavat austust vana-ajale ja selle head tundmist. Need asjaolud tõendavad, et Dante on teel uus-aja suunas.

9. Francesco Petrarca. Francesco Petrarca oli esimene humanist Itaalias. Ta sündis a. 1304 Firenze pagulase pojana. Isa soovis tas näha juristi ning sellekohaselt õppis Petrarca õigusteadust. Tõeliselt ei tundnud ta selle ala vastu kuigi suurt huvi ja tegeles meelsamini vana-aja kirjandusega. Täisealisena süvenes ta üha rohkem Cicero ja Vergiliuse teostesse. Neis avanes talle uus maailm, kus oli palju ilu, tarkust ja vabadust. Seetõttu omandasid need mehed ta silmis määratu väärtuse.

Petrarca reisis palju. Teda huvitas rahvaste elu ja looduse ilu. Samal ajal otsis ja kogus ta eri mais agarasti vana-aja käsikirju. Väsimatult töötas Petrarca selleks, et uuesti avastada antiikaja kirjanike teoseid. Ta kirjutas oma tuttavale ja sõpradele igasse maailmakaarde ja kutsus neid kaasa aitama üleva eesmärgi saavutamiseks; vajaduse korral toetas ta neid rahaliseltki.

Vana-aja vaim avaldas sügavat mõju Petrarcase. Ikka enam kauges ta keskajast; ta arvustas teravalt keskaja teadusi, eriti skolaastikat. Märksa pooldavamalt suhtus ta antiikaja teadusemeestesse. Petrarca arvates peab iga kaasaegne vana-aja teadlaste eeskujul püüdma enesele omandada võimalikult palju teadmisi, et saada täiuslikuks. Nii kajastus ta vaateis sügav püüd üldhariduse järele, mis on tõeliste humanistide olulisemaid tunnuseid.

Petrarca hindas kõrgelt maisi rõõme. Ta elas mitmed aastad Avignonis paavsti õukonnas, kus oli elu meelikõitev ja lõbus. Muidugi tegi auahne Petrarca kõik, et võita erilist tähelepanu: ta rõivastus viimse moe järgi, kähardas hoolega juukseid ja kandis pikki kitsaid kingi.

Avignonis armus Petrarca blondi kaunitarisse, nimega Laura. Armastus pani helisema Petrarca hinge ja ta lõi kauneid laule kõlavas itaalia keeles, mis tõid talle jäädava kuulsuse. Nagu Dante Beatricet ja keskaegsed lüürikud Jumalaema, nii ülistas ta oma lauludes Laurat. Petrarca tunnustab tol ajal esimesena teadlikult oma siseelu ja andub julgelt meeoludele. Järgnevate sajandite armastuslüürika Euroopas jälgibki tema luule pärimusi. Ajuti aga tüdines poet Avignoni kährikkast elust ja tõmbus siis tagasi vaiksesse üksindusse, looduslikult ilusasse kohta. Sealt on pärit ta idüllilised ladinä- ja itaaliakeelsed laulud, milles kajastub lindude laulu, lillede ilu, ojakese vulinat ja üksiklase õrnu mõttemõlgutusi. Neis avaldub poeedi suur huvi looduse vastu, mis on nii omane ehtsale humanistile. Olles hinges vaimustunud kodumaa kuulsast minevikust ja imetledes ta kaunist loodust, kujunes kirjanik innukaks patrioodiks. Harva leidub sellise sügava vaimustusega täidetud isamaalaulu kui Petrarca „Italia mia“ — „Minu Itaalia“.

Petrarca.

Polnud ime, kui kaasaegsed hindasid säärast kirjanikku kõrgesti ja omistasid talle harukordset tähelepanu. Võimukandjad nägid teda meelsasti oma läheduses ja üllatasid teda üksteise võidu kingitustega. Veneetsias kuulutati ta suurimaks poeediks ja Rooma Kapitoolumis krooniti ta loorberpärjaga luulekuningaks.

Temas nähti teadmiste, elutarkuse, luule ja isamaa-armastuse eeskuju ja püüti austusavaldustega tasuda seda, mis oli temalt saadud. Kõigest hoolimata polnud Petrarca püsivalt õnnelik. Tas võitles alatiselt kirklik kuulsuse- ja välishiilguse-püüd ahastuse ja südame-tunnistusega. Viimane sosistas, et kõik ta taotlused on tühi töö, ja viis ta mõtted kaduvikku. See vastuolu näitab rasket võitlust, mis oli arenemas asketismi ja individualismi vahel. Petrarca saavutas võidu individualism, seetõttu ta ongi uue aja teerajaja ja järgnevate põlvede vaimne esiisa.

Boccaccio

10. Giovanni Boccaccio.

Teine väljapaistev humanist Itaalias oli Giovanni Boccaccio, kes sündis Firenze kaupmehe pojana Pariisis a. 1313. Nagu Petrarca õppis temagi õigus-teadust, kuid andus seejuures küllalt varakult vana-aja kirjan-duse harrastusele. Mitmest hu-manistist oli ta seepoolest õnne-likumas seisundis, et ta oskas kreeka keelt ning võis kreeka kirjandusega tutvuda alg-keeles. Boccaccio kirjanduslik toodang on kaunis mitmekesine. Ta tuntuimaks teoseks on novelli-kogu „Decamerone“, mis on kirjutatud itaalia keeles. Seal jutustatakse sissejuhatavalt öud-sest taudist — mustast surmast, mis möllas Firenzes a. 1348.

Inimesi suri kohutavalt palju. Laipu vedeles tänavail, elamuis, kirikuis ja mujal. Keegi ei jõudnud neid enam matta ega taudi pidurdada. Säärases meeletu olundis muutusid ka inimeste eluviisid. Mõned elasid tagasihoidlikult ning vaikselt ja lootsid sel viisil säilitada oma elu. Teised püüdsid haigust vältida pidutsemi-sega. Tantsides, lauldes ja viina juues liikusid need tänavail. Tõl õnnetul aastal lahkusid Firenzest seitse neidu ja kolm noormeest. Nad läksid aja lõbusamaks veetmiseks ilusasse suvilasse linna lähedal. Seal viibisid nad kümme päeva ja vestsid meelelahutu-seks mitmesuguseid lugusid. Et igaüks neist jutustas kümme lugu, sai kokku sada novelli, mis moodustavadki „Decamerone“ sisu. Neis annab Boccaccio kunstipärase läbilõike tolleaegsest Firenze elust ja toob lugeja silmade ette rea tabavalt iseloomustatud isi-

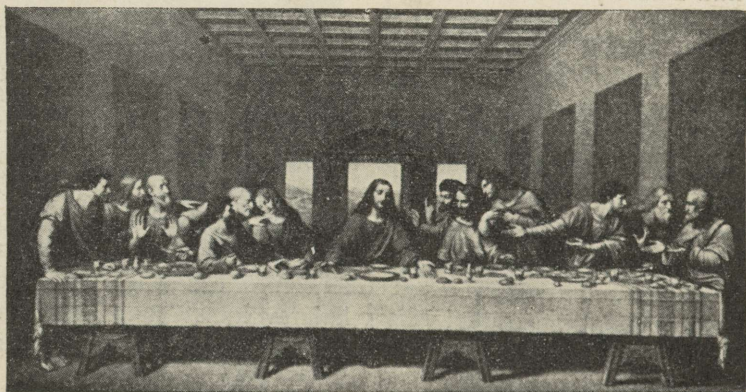
kuid. „Decamerone“ peaaesmärgiks on protest asketismi vastu ja inimese maiste rõõmude, esijoones armastuse kaitsmine. Viimases näeb Boccaccio suurt moraalist ja kultuurilist jõudu. Meelsasti naeruvääristab ta vaimulikke. Ta näitab, kui sageli need murravad oma usulisi tõekspidamisi, paljastab nende teesklemist, omakasupüüdlikkust ja liiderlikkust, kujutab avameelselt ja julgelt paavsti õukonnas valitsevat kõlblusevastast elu. Samal ajal pole Boccaccio sugugi kirikuvaenuline, vaid koguni usklik katoliiklane. Süngele asketismile seab ta vastu uue eluvaate. Ta väidab, et elu on täis „päikesepaistest ja armastust, suurte vaimude tegusid, kauneid võimalusi kõigile, kel on meeli, millega nautida, ja isikupärasust, mida arendada“.

Boccaccio lõi itaalia proosakeele; itaalia luulekeele aga olid loonud Dante ja Petrarca.

11. Vana-aja uuestisünd kujutavas kunstis. Seoses kirjanuslikkude harrastustega toimus antiikaja uuestisünd ka kujutavas kunstis. See algas XIV sajandil, saavutas esimese õitseaja XV sajandil ja jõudis kõrgpunkti XVI sajandil. Renessansi kunstnikud vaatlesid hoolega vana-aja kunstiteoseid ja õppisid nende mõjul taotlema seda puhast ja ihaldusväärset kaunidust, ilumeelt ja iluarmastust, mida oli keskajal nii vähe. Kunstnikes kasvab vaimustus inimese ning looduse vastu ja nad anduvad rõõmuga nende kujutamisele. Renessansi kunstnikel oli üheks õilsaks püüdeks taotleda sama taset, millel seisis kujutav kunst vana-ajal. Neid valdas vägev loomisvaimustus. Paljud neist ei piirdunud ühe alaga, vaid teotsesid ehitusmeistreinä, kujureina ja maalijainä. Loomulikult polnud kujutav kunst renessansiajal ainult vana-aja jäljendus, vaid ta kujunes kauniks ja iseseisvaks loominguks, millel on olnud suur ja sügav mõju järgnevaissegi sajandisse. Itaalia kuulsamaiks kunstnikeks renessansiajal olid Leonardo da Vinci, Michelangelo, Raffael ja Tizian.

12. Leonardo da Vinci. Tulnud noorena oma sünnikohast Firenzesse, paelus Leonardo da Vinci inimeste tähelepanu esijoones oma välimusega. Tal olid kaunid juuksed, läbitungivad selged silmad, kõrge otsaesine ja lisaks sellele kerge iseloomulik naeratus. Teda peeti ilusaimaks meheks Firenzes. Kehalt oli ta pikk ja kõhn, ent tugev ja painduv. Kätes oli tal sedavõrd palju jõudu, et ta võis hobuseraua suurema vaevata katki murda. Kuulsusele aga rajasid talle tee harukordsed anded. Leonardo da Vinci oli kõigepealt maali ja kujur, siis ka luuletaja, filosoof, arst jne. Kunstnikuna pidas ta loodust oma parimaks õpeta-

jaks. Sageli poetas ta end rahva hulka ja jälgis tundide kaupa tänaval inimest, kes huvitas teda oma välimusega. Polnud mitte harukordne nähtus, et ta jootis talupoegi purju või jutustas neile õudseid lugusid, et näha, kuidas käituvad inimesed sääraistes olukordades. Et täheldada inimeste nägudel tugevate elamuste jälgi, viibis ta tapaplatsil ja uuris hoolega hukatavate ja pealtvaatajate näoilmet. Leonardo da Vinci tundis hästi inimese *anatomia*t. Hoolega õppis ta tundma valguse ja varjude mõju. Need tähelepanekud soodustasid ta kunstilist loomingut. Tal õnnestus tuua hästi esile inimese tunnete ja mõtete eri varjundeid, kujutada inimhinge sügavusi ja anda oma kunstiteosele müstilist võlu. Leonardo da Vinci töist on saavutanud suurima kuulsuse „Püha õhtusööma-aeg“ ja „Mona Lisa“. Esimene neist on

Püha õhtusööma-aeg.

maalitud õlivärviga Milano Jumalaema kloostri söögisaali seinale. Pilt kujutab Jeesuse viimset koosviibimist oma jüngritega. Ta on juba öelnud sõnad „üks teist annab minu ära“, mille mõju avaldub meisterlikult kujutatud koosviibijate nägudel. Jeesuse jüngrid on rühmitunud laua äärde kolmekaupä. Ta paremal käel asuvad Johannes, Peetrus ja Juudas. Viimane hoiab tugevasti käes rahakotti ja on oma kaaslaste hulgast lahkumas. Pildi taustal on näha Ketsemäe aed ja Õlimägi.

„Mona Lisa“ on ühe firentslase naise portree. Tõeline elu ta näojoontes ja mõistatuslik naeratus ta huulte ümber on alati paelunud vaatlejaid.

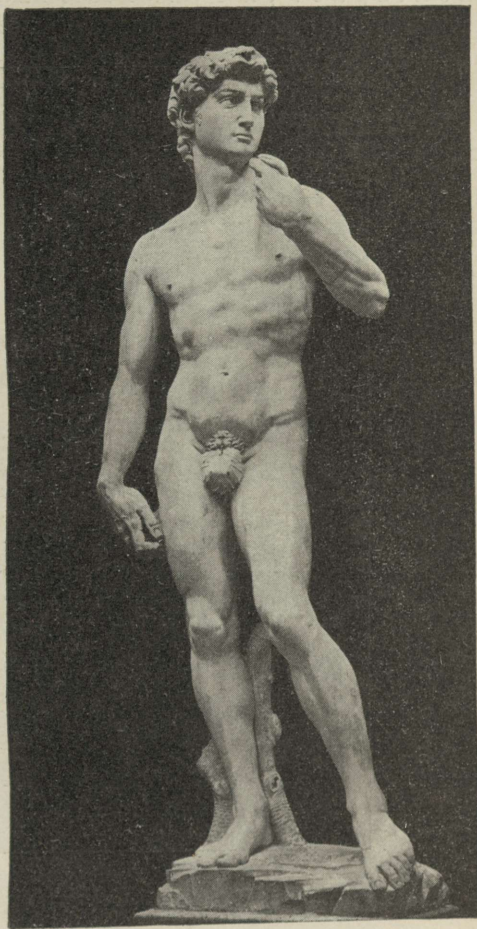
13. **Michelangelo.** Michelangelo oli renessansiaja kuulus maalikunstnik, kujur ja arhitekt. Välimuselt erines

Michelangelo tunduvat Leonardo da Vincist. Ta oli keskmist kasvu, laiade õlgadega ja pisut kүүrus seljaga. Ta silmad olid väikesed, nina suurevõitu, juuksed ja habe mustad ja nägu täis kortse.

Michelangelo kandis eneses määratu suurt tööindu, mis arenes sageli meeletuseni. Ta koguni ei läbenud mõnikord süüa ega juua ja magas, rõivad seljas ning kingad jalas. Polnud siis ka ime, kui ta tervis murdus pingutava töötamise tagajärjel. Michelangelo tundis end raugana juba neljakümneaastaselt ja ootas surma. Kõigest hoolimata jätkas ta töötamist ja elas ligi üheksakümneaastaseks.

Michelangelo kunstilisest loomingust pärilivad esijoones tähelepanu Taaveti ja Moosese kujud. Esimene neist oli marmorist raiutud ja püstitati Firenze linna raekoja-esisele platsile. Taaveti kuju oli hoopis alasti ja seetõttu pilkas rahvas teda esi-
algu. Öösiti pildusid inimesed teda koguni kividega, nii et linnavalitsus pidas tarvilikuks ta kaitseks välja panna valve.

Aegamisi õppisid firentslased hindama Taaveti uhket seisakut, kauneid kehavorme, ta kurbtõsist näoilmet ja iseloomulikke käsivarsi. Kaua töötas Michelangelo Roomas. Seal valmis ka paavst Julius II hauamonument, milles seisab esikohal Moosese kuju. Mõtlukult ja tõsiselt istub suur juuda rahva juht ja toetub parema käega käsutahvlile. Ta näos ilmneb elu ja vaim, mis sisendavad ühtlasi hirmu kui ka armastust. Roomas teostas

Taavet.

Michelangelo paavsti ülesandel ka oma raskeima ettevõtte, nimelt nn. Sixtuse kabeli lae ja seinte kaunistamise.

Sixtuse kabeli võimsaimaks seinamaaliks on „Viimne kohtupäev“, mis valmis 1540-ndail aastail. Pildil kuulutatavad seitse inglit pasunapuhumisega Viimse kohtu algust. Maali alu-

Mooses.

mises osas, vasemal avanevad hauad ja sealt tõusevad surnud, kerkides taeva poole. Inglise kohal pilvedes istub troonil Jumala poeg, olles silmapaistev enam oma võimsa keha kui näoilmega. Kristuse parem käsi on käskivalt üles tõstetud: karmilt läkitab ta patuseid põrgu igavestesse piinadesse. Vasema käega näib ta kutsumat õndsaid, kes asuvad ta paremale käele. All paremal aga asub põrgu, kuhu langevad hukkamõistetud.

14. **Raffael.** Leonardo da Vinci ja Michelangelo kõrval saavutas suure kuulsuse Raffael. Temale oli suureks õnneks

Viimne kohtupäev.

asjaolu, et ta võis mõlemate töist õppida. Raffael töötas peamiselt Roomas. Seal kaunistas ta paavsti ülesandel Vatikani lossi ja linna kirikuid. Oma eluea veetis ta rõõmu ja ilu nautides ja võttis agarasti osa seltskondlikust elust. Kõik olid vaimustatud armastus-

väärsest kunstnikust ja püüdsid meelsasti viibida ta seltsis. Lühikese ajaga omandas Raffael kuulsuse portreemaalijana. Paavst, kardinalid jt. jõukad ning tähtsad kodanikud püüdsid üksteise võidu lasta endid jäädvustada Raffaeli pintslil läbi.

Sixtuse madonna.

Raffaeli tuntuim teos on nn. Sixtuse madonna ehk Jumalaema, mis valmis Sixtuse kabeli jaoks. Sellel maalil näeme Jumalaema pilvel taevast alla laskuvat. Ta käsivarrel on Jeesus, kelle näol peegeldub kurbus ja tõsidus. Jumalaema silmist helgib õnn, mille on kaasa toonud ta käsivarrel olev laps. Kõrval põlvitavad Sixtuse kabeli kaks pühakut — püha Barbara ja püha Sixtus.

15. **Tizian.** Firenze ja Rooma kunstnikud taotlesid peamiselt vormi-ilu. Seevastu on Veneetsia kunstnikkude omapäraks värvide käsitlemise oskus. Sealseist kunstnikest on saanud

kuulsaks Tizian, kelle väärtuslikumaid maale on „Kristus ja variser“. Seal paistab kohe silma erinevus nende kahe isiku kujutamises: Kristuse nägu on heledasti valgustatud ja avaldab vaimsust ning kannatust; variseri näost paistab toorus ja ta silmades peitub salakavalus. Niisama ilmekad on mõlemate käed: Kristuse käsi on kauniilmeline, variseri rusikas aga avaldub ülbus ja julmus. Tiziani „Kristus ja variser“ on ühtlasi värvidelt meistriteos; juhtival kohal seisab maalingus Tizianile omane kuldkollane.

Kristus ja variser.

16. **Ehituskunst.** Renessansi ehitusstiil leidis väljendust esi-
joones losside ja kirikute ehitamises. Lossid, mida lasksid peamiselt jõukad kaupmehed endile ehitada, paelusid vaatlejat oma suuruse ja võimsusega. Välisseinad olid kaunististeta ja enamasti siledad. Akna- ja ukseavad olid kas kumerakaareliised või täisnurksed. Iga lossi keskel leidis tavaliselt sammastega kaunistatud õu. Renessansistiilis ehitatud kirikute iseloomulikumaid tunnuseid on kuplid ja sambad, milliseid ei harrasta gooti stiil. Renessansiaja ehituskunsti silmapaistvamaks saavutiseks on Püha Peetri kirik Roomas.

17. **Niccolò Machiavelli.** Nagu eespool mainitud, oli Itaalia riiklikult killunenud. Linn sõdis seal linna vastu ja valitsejad seppisid salaplaane üksteise kukutamiseks. Välisvaenlased—Prantsusmaa, Hispaania ja Saksamaa—püüdsid samal ajal Itaalias oma kanda kinnitada. Itaaliale õnneks leidis sel maal isamaalane, kes näitas, kuidas tuleb luua tugev valitsus, et Itaalia saaks võimsaks ning vägevaks. See mees oli Niccolò Machiavelli, kelle kodulinn oli Firenze. Oma mõtted esitas ta teoses „Vürst“. Machiavelli arvates võis tugev valitsus kujuneda ainult vürsti

võimsa käe all. Ta ei leidnud aga olevat tarviliku, et vürstil oleksid tingimata need omadused, mida nõudis valitsejalt keskaeg, s. o. jumalakartus, südamepuhtus ja elav usk. Neist omadusist ei peetud renessansiajal lugu. Eeskujulik vürst pidi aga omama ülimal määral tarkust ja kavalust. Ta ei tohtinud tunda südametunnistusepiinu ega tagasi kohkuda julmusest ja kavalast roimast.

Pikisilmi ootas Machiavelli säärase vürsti ning vabastaja ilmutumist. „Kes võiks küll sulgeda uksi ta eest, milline rahvas võiks

Püha Peetri kirik.

küll takistada, et ta sõna ei kuuldaks, milline itaallane ei järgneks küll talle?“ küsib Machiavelli. „Ja kui vabastaja tuleb ja võidab rahva poolehoidu, siis koidavad Itaalia rahvale heledad päevad.“ Kuid säärast vabastajat ei ilmunud.

Hiljemini on kurjasti arvustatud Machiavelli õpetust, nn. m a k j a v e l l i s m i. Machiavelli ise mõistis hästi, et need põhimõtted, mida ta soovitas riigivalitsemiseks, polnud kiidetavad. Kuid oli aeg, mis soodustas sääraseid põhimõtteid. Üldiselt oli Machiavelli õigustarmastav mees, hea kodanik ja suur isamaalane, kes tundis tõsiselt kaasa oma kodumaa muredele ja hädadele.

18. Eluviise renessansiajal. Renessansiajal toimus ulatuslik muutus inimese eluviisides. Asketism pidi kord-korralt taanduma. Maailm ning elu tundusid Looja ülla kingina, mis pakub ilu ja nautingut. Linlaste rikkus soodustas suuresti uute eluviiside kujunemist. Jõuka itaallase e l a m u d olid avarad ja õhuküllased, ruumid suurte ja kõrgete akendega. Põrandad kaeti hinnaliste vaipa-

dega ja seinad kalliste tapeetidega, lage kaunistasid ornamendid. Ruumide ilu aitasid tõsta väärtuslikud pildid maitsekais raamides ja marmorkamin. Lauad, toolid, kapid ja kastid olid enamasti kallihinnalisest puust, seejuures ilustatud sisselõigetega. Jõuka itaallase ihaldatavaks sooviks oli aga omada maal suvilat, ilusat aida puisteede ja purskkaevudega. Ilu stiili ja maitset taotleti ka rõivastuses. Langev ja lainetav, suur ja jõuline joon oli naisterõivastise põhitooniks; seetõttu eelistatigi rasket siidi, sametit ja brokaati. Naiste juuste moevärviks oli kuldblond, mida saavutati mõnikord keemiliste vahenditega, aga ka päikese käes pleegitamise teel. Mehed kandsid lühikest kuube, kitsaid pükse ja pikaninalisi kingi. Rõivavärvidest eelistasid nad tumedaid toone.

Tol ajal võtsid uue ilme ka seltskondlik suhtlemine ja pidustused, mis muutusid järjest toredamaks. Rikaste lauanõud olid hõbedast, kullast ja kristallist; neist pakuti külalistele tublisti võrtsitud toite ja mitmesuguseid haruldasi maiustisi. Külalisi lõbusutati muusikaga, teravmeelse naljaga, meeleolu tõstvate hoogsate kõnedega jne. Seltskondlikud kombad peenesid. Ei söödud enam sõrmedega nagu keskajal, ei visatud enam konte laua alla nagu varemini rüütlilossides. Kahvel ja taskurätik tulevad renessansi-aegses Itaalias esmakordselt tarvitusele. Seltskondlikust elust võtsid osa nii mehed kui ka naised. Kõik nad pidid omama painduvaid ning kauneid liigutusi ja head kehahoidu. Püüti olla nii, nagu oleks kogu elu efektirikas esinduspidu, kus igaüks toob nähtavale oma väärikat käitumiskunsti.

19. Girolamo Savonarola. Vabanemine keskaegsest maailmavaatest ei kandnud üksnes head vilja, vaid uued aated tõid kaasa ka pahesid. Kirik ei suutnud enam ohjendada kõiki kodanikke. Paljud langesid kõlblalt, uppusid mugavusse ja liigsesse toredusse. Seda märkas ka Girolamo Savonarola. Ta oli vaga munk ja hakkas jutlustama Firenze 1492. a. Rahvas arvas tema tulistes kõnedes kuulvat Jumala ja südametunnistuse häält ning kuulajais tekkis igatsus endiste vagade eluviiside järele. Medicid saadeti linnast välja ja Firenze kuningaks kuulutati Kristus. Suure pidulikkusega põletati linna turul palju toredusesemeid ning väärtuslikke kunsti- ja sõnateoseid.

Ometi oli Savonarola tähtsus üürrike. Temalt nõuti tuleproovi, millele aga vaga munk ei alistunud. Seetõttu kaotas ta usalduse rahva hulgas. Ta vastu tõsteti süüdistus paavsti võimule vastuhakkamises ja ta põletati tuleriidal.

Medicid tuli jälle linna tagasi ning elu jätkus endist viisi.

Leiutusi ja avastusi.

20. **Trükikunsti leiutamine.** J o h. G u t e n b e r g. Keskajal oli raamatuid vähe. Seetõttu oli inimestel lugemismaterjali napilt ja lugemisoskus vähe levinud. Raamatu teksti paljundamine toimus ümberkirjutamise teel. Ümberkirjutajaks olid tavaliselt mungad, kes tegid oma tööd kloostri vaikuses suure hoolega. Kirjutati pärgamendile nii ilusasti, kui suudeti. Erilist tähelepanu pöördi peatükkide algustähtedele, mida kaunistati värviliste lisajoonistega kui ka inimeste, loomade, taimede jne. kujutistega. Raamatu ümberkirjutamine nõudis hulk vaeva ja palju aega, sageli aastaid; seetõttu oli raamatu hind kõrge. Paljud neist maksid sama hinda mis tänapäeval talu või koguni mõis. Haritud inimesed hoidsid raamatuid aardeina. Mõnigi laskis oma raamatu ahelatega seina külge needida, et kaitsta teda varaste eest. XII sajandil hakati Lääne-Euroopas paberit valmistama kaltsudest. Järk-järgult asendas kaltsupaber pärgamendi. Ent raamatu hinda see ei alandanud kuigi palju. Põhjaliku muudatuse tõi alles trükikunsti leiutamine.

XV sajandi esimesel poolel hakati p ü h a k u t e pilte valmistama uuel viisil: need lõigati puutahvlitele ühes selgitava tekstiga, mis sisaldas kas pühaku nime, mõned palved või muud. Puulõige kaeti värviga ja trükiti siis paberile. Seda võtet katsuti kasustada ka raamatute trükkimiseks, mis polnud aga sugugi hõlpus. Oli tarvilik iga lehekülje tekst lõigata eri puutahvlile, mis nõudis määratud vaeva. Kui muutus mõni täht kõlbmatuks, tuli kogu lehekülg uuesti lõigata.

XV sajandi keskel hakati esmakordselt tarvitama liikuvaid tähti. Need olid üksikult välja lõigatud ja neist võis vabalt koostada sõnu. Sellised tähed olid aga puust ja seega kergesti murduvad. Siis õnnestus Mainzi kodanikul J o h. G u t e n b e r g i l teha märkimisväärne leiutis, mis moodustabki trükikunsti olulise alguse. Gutenberg hakkas XV sajandi keskel liikuvaid tähti valmistama metallist. Säärased tähed olid vastu pidavad ja neid oli kerge soetada suurel arvul. Neist võis koostada sõnu, lauseid ja lehekülgi niipalju kui vaja. Gutenbergil oli küll hea idee, kuid tal oli vähe varandust. Trükikoja asutamine ilma rahata polnud aga mõeldav. Gutenberg sõlmis siis lepingu Mainzi kullasepa F u s t'iga, kes andis vajalise raha trükikoja asutamiseks ja pidi osa saama ettevõtte puhastulust. Töö algas. Esimese tähtsama raamatuna trükiti ladinakeelne P i i b e l. Kuid Fust oli omakasupüüdlik mees ja nõudis laenuksantud rahasumma varsti tagasi. Gutenbergil raha polnud; siis omastas Fust

trükikoja ja jätkas seal ise tööd ühes Gutenbergi abilistega. Mõlemad mehed püüdsid leiutist hoida suures saladuses, mis aga siiski ei õnnestunud. Sõjatuuli hävitas kord Mainzi ning trükiköökide põgenesid iga nelja tutle poole, viies kaasa trükkimis- oskuse. Mõõdusid aastakümned ja trükikunst sai tuttavaks kogu Saksamaal, samuti välismaalgi. Raamat odavnes järk-järgult ning sai kättesaadavamaks kõigile rahvakihtidele ja hariduse- kandjaks koolis, kirikus kui ka kodus. Gutenbergi leiutis sai selleks kanaliks, mille kaudu võis haridus kanduda riigist riiki ja rahvalt rahva juurde.

21. Muid leiutisi. Trükikunsti kõrval tehti renessansiajal muidki leiutisi või täiendati senituntuid. A. 1500 ümber valmistas Nürnbergi linna kodanik esimese taskukella. Seni tunti ratastega kelli ainult losside, raekodade ja kirikute tornides. Uue leiutise kaudu muutus inimestel aja määramine hoopis kergemaks. Olulise tähtsusega oli ka püssirohu tarvituselevõtmine. Püssirohu leiutajad olid arvatavasti hiinlased; Lääne-Euroopas tuli see tarvitusele ammu enne XV saj. Kahureid käsustati esmakordselt a. 1346 saja-aastases sõjas. Pisut hiljemini hakati valmistama ka püsse, mis olid kaua aega väga rasked, nii et neist tulistades tuli neid asetada hargile. Tulirelvade tarvituselevõtmine muutis põhjalikult sõjapidamist. Raudrüü, vibu, nool, kilp ja oda polnud enam hea sõdurivarustis. Oma senist tähtsust hakkavad kaotama ka rüütliseisus ja kindlustatud lossid. Kahur- ning jalavägi hakkavad kujunema otsustavaks teguriks lahingus.

Renessansiajal laieneb järjest ka kompassi tarvitamine, mille leiutajat ei tunta tänapäevani. On aga teada, et hiinlased tundsid kompassi eurooplastest varemini ja kasustasid seda algul maamatkadel, hiljemini meresõitudel. Lääne-Euroopa rahvad õppisid kompassi tundma alles XI sajandil. Selle abil oli parem ette võtta kaugeid meresõite; ka aitas see suuresti kaasa maade avastamise reisidel.

22. Raskuste kasvamine Indiaga kauplemisel. Imedemaa India ja üldse Kagu-Aasia olid tuntud oma rikkustelt. Seal leidis kulda ja kalliskive, pärle ja siidi, puuvilla ja vürtse. Viimaste hulgast olid eriti nimetamisväärt nelk, pipar ja muskaatpähkel. Vürtse tarvitati renessansiajal toitudes väga ohtralt; seepärast oligi nõudmine nende järele suur. India kaubad toodi veeja maantee kaudu Aleksandriasse, Konstantinoopoli või Süüria sadamaisse. Sinna saabusid Itaalia kaupmehed ja toimetasid nad enamasti Veneetsiasse või

G e n u a s s e. Osa kaupa saadeti neist linnadest maisse, mis asusid põhja pool Alpe. India kaubad olid tol ajal kallid, mida põhjustas suuresti tee pikkus ja ohtlikkus, aga veel suuremal määral Egiptuse, Araabia ja Pärsia vaheltkauplejate kasuahnitsemine. Näit. olid India kaupade hinnad Aleksandrias kolm korda kallimad kui nende kodumaal. XV sajandil hakkasid tõsised raskused ähvardama kaubandust Indiaga. T ü r k l a s e d olid vallutanud Väike-Aasia ja nende võim kasvas järjest Ees-Aasias kui ka Balkani poolsaarel. Nemad ei hoolinud võõrast kaubandusest läbi oma maade ja hakkasid tegema sellele mitmesuguseid takistusi. Et India väärtkaupadest siiski mitte ilma jääda, tulid p o r t u g a l l a s e d mõttele vajalisi kaupu ise tuua laevadega otseselt Indiast. Nii võis vältida türklaste takistusi ja angeldejate ahnust. Liiasi loodeti Indiast saada tohutul määral kulda ja hõbedat, ning iga väikekaupmeeski võis, kui tal oli õnne, lühikese ajaga rikastuda.

23. Meretee avastamine Indiasse. V a s c o d a G a m a. Otsese ühenduse loomine Indiaga polnud kerge. M e r e t e e ü m b e r Aafrika oli XV sajandil veel hoopis tundmata; paljud pidasid säärast teed koguni võimatuks. Kõneldi, et lõuna pool on kuumus kohutav: seal keeb merevesi ja iga laev süttib põlema. Veel arvati, et sealseis vetes liiguvad koledad mere-elukad, kes paiskavad oma turjaga laevad õhku või purustavad need oma võimsa sabaga. Julgeid meremehi säärased hirmujutud siiski palju ei kohutanud.

XV sajandil laskis Portugali prints Heinrich M e r e s õ i t j a uurida sõiduvõimalusi Aafrika lääneranniku äärt mööda lõuna poole. Sel puhul avastati uuesti M a d e i r a ja A s s o o r i saared. Sajandi keskel jõuti aga juba Guinea lahte, mille rannikult saadi kullaliiva ja neegriorje. Mõned aastad pärast Heinrich Meresõitja surma purjetas julge portugali meremees B a r t h o l o m e u D i a z Aafrika lõunatipuni, kus valitses kange torm ja meri mässas kohutavalt. Selle tähistamiseks nimetaski Diaz Aafrika lõunatipu T o r m i s e k s n e e m e k s. Portugali kuningas oli uue avastuse üle üllirõõmus. Talle näis, et on avanenud hea lootus ümber-Aafrika-sõiduks, seepärast nimetas ta Tormise neeme ümber H e a l o o t u s e n e e m e k s; seda nimetust kannab neem veel praegugi. A. 1498 sõitis portugallane V a s c o d a G a m a ümber Healootuse neeme ja purjetas veel samal aastal üle ookeani Indiasse Kalikuti sadamasse. Nii oli nüüd kauaotsitud meretee ümber Aafrika avastatud. Vasco da Gama pöördus õnnelikult koju tagasi. Seal sai ta suure au osaliseks ja kuningas tegi talle kalleid kingitusi. Seega panid portugallased aluse otsele kaubandusele Indiaga ja nende pealinn Lissabon jäi kauaks ajaks maailma tähtsaimaks kaubalinnaks.

24. **Christoph Kolumbus ja Ameerika avastamine.** Kuus aastat enne Vasco da Gama Indiasse jõudmist õnnestus Christoph Kolumbusel veel tähtsam avastus. See meresangar oli sündinud Genuas ja noorelt juba suurt huvi tundnud meresõitjate vastu. Portugallaste avastusretked täitsid teda tõsise vaimustusega, ja et nende avastusretkedega enam tutvuda, asus ta mõneks ajaks Portugali elama. Siin hakkas tal küpsema mõte, et Indiasse võib jõuda lääne poole purjetades. Tol ajal arvati juba, et Maa on kera, kuid mitte väga suur. Kolumbus uskus, et tee Indiasse lääne suunas pole kuigi pikk. Seda kinnitas ka itaalia geograaf Toscanelli; viimane oli valmistanud kaardi, millel oli selgesti näha see veeväli, mis lahutas Portugali Aasiast ja seega ka Indiast.

Kolumbusele polnud oma lemmikmõtte teostamine vaesuse tõttu kerge. Kodulinn polnud nõus teda toetama, sest teda peeti kergemeelseks unistajaks. Portugali kuningas ei pöörnud Kolumbuse kavatsusele suuremat tähelepanu, sest päevakorral oli sõidutee avastamine Indiasse ümber Aafrika. Siis läks Kolumbus Hispaaniasse, kuid ka seal lükati algul ta toetuspalve tagasi. Naeruvääristavalt küsis keegi tähtis hispaanlane temalt: „Oled sa mõelnud ka sellele, kuidas saad seda veemäge kaudu tagasi tulla, mida mööda sa alla purjetad?“ Kolumbuse meel oli murtud ja süda raske. Usk oma mõtte teostumisse ei haihtunud siiski. Aeg möödus püsivas ootuses. Siis kutsuti Kolumbus tagasi Hispaaniasse, kust ta oli vahepeal lahkunud. Sealne kuninganna Isabella asus ta kavatsuste toetamisele ja andis ta käsutusse kolm laeva ühes meeskonnaga.

3. augustil a. 1492 hiivati Palose sadamas Edela-Hispaanias Kolumbuse väikeste laevade ankrud ja sõideti merele. Ilm oli soe ja tuul paisutas hästi purjesid. Esijoones sõideti Kanariisaarile ja sealt edasi rohekas-sinisele ookeanile. Kui saarte mäetipud olid taevarannal merre vajunud, haaras sõitjaid tõsine meelehärdsus. Isegi julgeimad meremehed nutsid. Siis möödusid päevad päevade ja nädalad nädalate järel, mil polnud muud näha kui vett ja taevast. Igal hommikul tõusis päike ühtviisi sellest ääretust veeväljast ja loojus õhtul sama veevälja taha. Aegamööda muutus meeste meel rahutuks, sest lootus tagasipöördumisele hakkas järjest kahanema. Paljud arvasid varsti jõudvat Puhastustule mäe juurde ja kartsid Jumalalt valju karistust. Kibestunult vaatasid nad Kolumbusele ja küsisid: „Kas polnud meie jaoks Hispaanias hauda, et meid toodi siia surema?“ Kolumbus lohutas mehi nii veenvalt, kui oskas.

11. oktoobril ilmusid esimesed tähised, mis tõendasid maa

lähedust. Veest leiti puuoksi, millel olid küljes valminud marjad, ja kunstipäraste lõigetega kepp. Lõuna poolt aga ilmusid maalinnud ja lendasid laevade ümber. Veel sama päeva õhtul arvas Kolumbus märkavat tuld vilkumas kauguses. 12. oktoobri hommikul kella kahe ajal nähti liivast rannajoont helkivat kauguses kuupaistes. See oli üks neid B a h a m a saari, mida kutsusid pärismaalased G u a n a h a n i k s. Mõne tunni järel heideti ankrud merre ja väheseist kaaslasist saadetuna laskis Kolumbus end

Kolumbuse esimene maabumine Ameerikas.

sõuda paadis rannale. Ta võttis pühalikult selle maa Hispaania kuninga nimel oma valdusse. Saar oli ilus ja viljarikas. Kolumbus nimetas ta San-Salvadoriks, s. o. Lunastaja saareks. Aukartlikult lähenesid avastajale alasti pärismaalased. Nende naha värvus oli pruun ja kehad kirjuks maalitud. Võõraid pidasid nad jumalaiks nende valge värvuse pärast ning arvasid, et need on tulnud taevast. Kolumbus oli arvamisel, et ta on jõudnud Indiasse, ja pidas neid kartlikke inimesi indlasiks. Veel tänapäevani nimetatakse seetõttu Kesk-Ameerika saari, mille avastas Kolumbus esimesena, L ä ä n e - I n d i a saariks ja Ameerika päriselanikke i n d i a a n l a s i k s. Kolumbus eksis. Ta polnud

mitte saabunud Indiasse, vaid Ameerikasse. Järgmisel aastal jõudis Kolumbus tagasi Hispaaniasse Palose sadamasse. Linnas valitses sel puhul piiritu rõõm ja pidumeeleolu. Kirikute kellad helisesid ja rahvas liikus tihedates salkades kaile, sest oli saabunud maa- ilma kuulsaim meresõitja. Külastades kuninganna Isabellat sai Kolumbus seal suurte auavalduste ja tunnustuste osaliseks. Hiljemini aastate jooksul tegi Kolumbus veel kolm reisu üle Atlandi ookeani. Ta avastas seal veel saari ja ka Lõuna-Ameerika mandri. Kuid Kolumbuse viimased eluaastad möödusid viletsuses ja kurbuses. Ta kuulsus äratas kadedust. Vastased kaebasid Hispaania kuningale Ferdinandile, et Kolumbus rikastub piiritult ja peab uusi avastatud maid enda omanduses. Süüdistused polnud täiesti õiged. Sellest hoolimata vangistati Kolumbus ja toodi ahelaisse needitult Ameerikast Hispaaniasse. Säärane käitumine murdis suure avastaja hingelise jõu. Masendatuna ja mahajäetuna suri ta a. 1506 Hispaanias. Avastatud maa ei kannu isegi tema nimetust. Keegi Firenze reisija Amerigo Vespucci avaldas esimese hea kirjeldise uuest mandrist ja selle mehe nime järgi hakatigi seda kutsuma Ameerikaks.

25. **Ümber maailma purjetamine.** Aastaid pärast Ameerika avastamist toimus uus katse Indiasse purjetada Kolumbuse kavatsuse kohaselt. Selleks alustas teekonda Hispaania kuninga ülesandel portugallane Fernão de Magalhães. Sügisel a. 1519 purjetas ta viie laevaga merele. Ta peatus pisut Kanaari saaril ja sõitis siis üle Atlandi ookeani Brasiilia randa. Seal liikus ta oma laevadega ettevaatlikult lõuna poole. Lõuna-Ameerika mandri ja Tulemaa saarestiku vahel avastas ta väina, mis kannab praegugi tema nime. Väinast läbisõitmise järel avanes Magalhãesi silmade ees arutu suur veeväli. Seal purjetades jäid julged meresõitjad tormist hoopis puutumata. Seepärast hakkas Magalhães seda veevälja kutsuma Vaikseks ookeaniks.

Järgnevalt avastati Filipiini saared, ent seal sai Magalhães ise surma pärismaalastega võideldes. Hispaanlased aga jätkasid sõitu ja jõudsid Molukkidele, tõelistele vürtsisaartele. Nii oli Kolumbuse suur mõte teostatud ja Indiasse jõutud lääne poole purjetades. Molukkidelt sõitsid hispaanlased viimase sõidukõlvulise laevaga ümber Healootuse neeme ja jõudsid a. 1522 Sevillasse Hispaanias. Esimene ümber-maailma-reis oli teostatud ning ühtlasi tõestatud, et Maal on kera kuju.

26. **Hernán Cortés vallutab Mehhiko.** Ameerika avastamisele järgnes selle järk-järguline vallutamine. Sel alal saavutas

suure kuulsuse hispaanlane Hernán Cortés. Ainult mõne-
saja sõduriga maabus see auahne ja suure tahtejõuga mees Meh-
hiko rannas ja liikus edasi julgelt, kuid ettevaatlikult. Sealsete
kultuuriliste maapäriselanikkude, atsteekide kuningas sai varsti
sissetungijaist teada. Ta saatis Cortésile palju kulda ja hõbedat
kingituseks ja palus teda tagasi pöörduda. Ent Cortési vallutus-
kiring oli liiga suur ja loodetav kuld võlus liiga ta meeli. Suuremate
raskusteta jõudis ta keset suurt järve asetseva atsteekide pea-
linna, millega ühendus toimus tammide kaudu. Linna elanik-
kude huvi hispaanlaste vastu oli suur. Järv mõlemal pool tammi,
kust läks Cortés oma meestega linna, otse kubises uudishimuliste
sõidukeist. Linna lai ja nõörsirge tänav, mida mööda liikus Cortés
edasi, oli palistatud rahvahulkadega. Keegi sealseist elanikest
polnud enne näinud valgeid inimesi ega hobuseid. Linn näis ole-
vat kaunis suur ja pakkus võõrastele palju vaatamisväärsset. Seal
oli hea turg, kust võis osta liha, aedvilja, puuvillast riiet, portse-
lani, arstirohutaimi jne. Seal oli ka habemeajamisärisid ja avalikke
saunu. Keset linna seisis sõjajumalate maa. Selle kõr-
geim torn oli sajaseitsmeastmeline ja ülimal astmel asusid
tähtsamate jumalate kujud. Need olid valmistatud kullast ja kallis-
kividest. Samal astmel asetses ka lai kivi, kus toimus ohverdamine.
Atsteegid tõid oma jumalaile tol ajal ikka veel inimohvreid.

Cortésile tuli linnas vastu kuningas, kes oli toredas
puuvillases rõivas ja kandis jalas kuldtaldadega saapaid. Peas
oli tal roheliste sulgedega peakate. Rahvas lõi aralt pilgud maha,
sest tal polnud õigust oma kuningale otsa vaadata. Valitseja viis
Cortési oma lossi. See oli ehitatud tahutud kividest. Ruumide
siseseinad olid vooderdatud marmor-, jaspis- ja porfüürtahvlitega.
Viimased olid nii hästi lihvitud, et neid võis tarvitada peegleina.
Ruumide mugavust suurendasid väärtuslikud vaibad. Lossi juures
asetsevas ilusas aias oli mitu purskkaevu. Kuningal oli koguni
loomaaed väga mitmesuguste loomadega ja samas hoiti puurides
haruldasi inimesi, nagu hiiglast, kääbuseid jne. Cortés märkas, et
atsteekidel on kirjamärgid, mis meenutavad hieroglüüfe.
Tema neid aga ei osanud lugeda. Atsteekide kuningas oli külalise
vastu väga sõbralik. Ta palus Cortési võtta kogu riik oma käsu-
tusse. Kuningas oli arvamisel, et see kõrget kasvu, valge näo ja
täishabemega hispaanlane pole keegi muu kui valge jumal, kelle
tulekut oodati Mehhikos juba ammu. Atsteekide pealinnas tundis
Cortés end varsti tõelise valitsejana. Et oma julgeolekut kindlus-
tada, laskis ta vangistada kuninga ja ahelaisse panna. Säärane
teguviis ärritas rahva vihale ja Cortés pääses sealt vaevu eluga
põgenema. Mõne aja pärast tuli ta suurema Hispaania sõdurite

hulgaga tagasi. Ta vallutas lõplikult Mehhiko ja laskis hävitada atsteekide imestusväärse pealinna sealsete uhkete losside, temple, aedade ja määratute varandustega. Ei tule imestada Cortési edu üle, sest tema käsutuses seisis tulirelvad, mida atsteegid ei tundnud.

27. Peruu vallutamine. Francesco Pizarro. Umbes kümme aastat pärast Mehhiko alistamist alustas hispaanlane Francesco Pizarro Peruu vallutamist. Seal leidis ta eest kultuurilise inkade riigi. Inka nimetusega tähistatakse nii sealset eesõigustatud rahvakihti kui ka riigivalitsejat. Viimast peeti päikesejumala pojaks ja kogu maa oli tema omand. Sellest kuulus kasutamise otstarbel kolmandik preestritele, kolmandik rahvale ja kolmandik eesõigustatud kihile. Kogu maa harimine aga oli rahva ülesandeks. Et oma võimu riigis paremini säilitada, olid inkad lasknud ehitada paljudesse kohtadesse kindlusi ja vilja-aitu sõjaväele. Maad läbisid hästisillutatud teed. Pealinn oli nelja peatee sõlmpunktis. Inkade riigis oli palju losse ja templeid. Need olid ehitatud suurtest kividest ja nende müürid olid seestpoolt kaetud kuld- ja hõbeplaatidega. Inkad olid päikesejumala austajad ja kujutasid oma jumalust kiirtest ümbritsetud kullast kettana. Hariduse andmiseks teotsesid inkadel koolid. Peruu vallutamist soodustasid Pizarrol nii tulirelvad kui ka kavalus. Ta avatles inkade valitseja läbirääkimiste ettekäändel enda juurde, laskis ta siis vangistada ja hukata, hoolimata sellest et ta oli temalt lunamaksuna vastu võtnud kambritäie kulda. Nii langes ka see riik tohutu suurte varandustega hispaanlastele. Peruu kui ka Mehhiko vallutamisel tarvitasid hispaanlased toorust ja vägivalda. Pettus, salamõrvad, massilised pärismaalaste hukkamised esinesid peaaegu igal sammul. Ka pärast maa vallutamist olid uued isandad karmid ja hoolimatud. Nad püüdsid esijoones hästi ära kasustada sealset kulla- ja hõbedakaevandusi. Neisse rakendati vägivaldselt tööle indiaanlasi, kelle kehaehitus oli aga siin töötamiseks liiga nõrk. Raske töö ja südametühtluse tagajärjel, samuti igatsusest vabaduse järele suri indiaanlase kaevandusis tuhandete viisi. Et hankida vastupidavat tööjõudu, hakkasid hispaanlased Aafrikast ostma tugevama kehaehitusega neegrid ning panid need tööle oma kaevandustesse ja istandikesse Ameerikas. Seega algas häbistav orjakauplemine, mis ulatus XIX sajandisse ja maksis väga paljude inimolendite elu Aafrikas.

28. Maadeavastuste tagajärgi. Uute mereteede otsimisel etendasid portugallased ja hispaanlased määravat osa. Seepärast langes ka kasu maade avastustest esijoones neile. Portugal ja

Hispaania paisusid võimsaiks asumaid omavaiks riikideks. Portugalile kuulusid Tseiloni ja Molukki saared ning rannikumaid Lõuna-Ameerikas, Aafrikas ja Indias, Hispaaniale aga Mehhiko, Peruu, Lääne-India saared ja Lõuna-Ameerika rannikumaid. Ühenduses suurte avastustega toimus oluline muutus kaubateedes: Vahemeri loovutas oma tähtsuse liiklemises Atlandi ookeanile. Vahemere seniseis suuris kaubalinnades hakkas äriline tegevus vaibuma. Uusiks kaubanduslikeks keskuseks said Atlandi ookeani läheduses olevad linnad, nagu Sevilla Hispaanias, Lissabon Portugalis ja Antwerpen Madalmail. Kaubateede muutus mõjus halvavalt ka Läänemere kaubandusele ja aitas tunduvalt kiirendada Hansa liidu langust.

Ameerika avastamise järel hakati sealt Euroopasse vedama kuld ja hõbedat. Väärismetallide kiire juurdevool tõi kaasa nende odavnemise. Ühtlasi suurenes käibeloleva raha hulk ja ta väärtus langes. Tarbeainete hinnad aga tõusid ja elukallidus suurenes. Rahahulga suurenemine soodustas rahamajanduse arengut ja aitas tagaplaanile nihutada naturaalmajandust. Säärases olundis kasvas linlaste rikkus ja iseteadvus. Kaubanduse ja tööstuse arenedes ei peetud enam maad ainsaks rikkusallikaks ja seetõttu hakkas aadli tähtsus langema, linlaste oma aga üha tõusma.

Lisaks kullale ja hõbedale andis Ameerika Euroopale maisi, kakao, kartuli ja tubaka. Kartuli kodumaa on Peruu ja Tšiili. Sealt tõid ta hispaanlased a. 1584 Euroopasse. Aja jooksul sai tast vajalik toiduaine kõigile rahvakihtidele. Tubakasuitsetamist õppisid hispaanlased indiaanlastelt Kesk-Ameerika saarestikus. Esimesena nähti suitsetavaid madruseid Euroopa sadamais XVI sajandi II poolel; nad leidsid kiiresti palju järeletegijaid. Hoolasti kasustasid eurooplased Ameerika soodsat ilmastut ja rajasid sinna suhkruroo-, kohvi- ja puuvilla-istandikke. Aja jooksul sai kohv eurooplastele meeldivaks joogiks, ja odav puuvillriie hakkas kõrvale tõrjuma kallist lambavillast riidet. Seoses uute mereteede avastamisega suurenes ka vürtside sissevedu Aasiast Euroopasse.

Ka teadus sai kasu suurist avastustest, sest avanes võimalus uute rahvatõugude, loomade, taimede, maade, kultuuride jne. tundmaõppimiseks. Uued tähelepanekud aitasid tublisti kõigutada seniseid vaateid teaduses. Samuti soodustasid nad umbusalduse kasvamist vaimulikkude tarkuse vastu. Enamik viimastest oli avastusretki pidanud lausa rumaluseks ja teadusele kui ka usule vastukäivaks. Samal ajal aga lõid suured avastused Euroopa kultuurile ja ühtlasi katoliku usule avara levimisala, eriti Ameerikas.

Usupuhastus ehk reformatsioon.

Rahulolematus katoliku kirikuga.

29. **Ilmlikke põhjusi.** Vana-aja pärimuste uuestisünd Itaalias, suured leiutised ja avastused tähistavad üleminekut keskajast uus-aega. Taanduvale ajastule andis lõpliku hoobi usupuhastus, mis hävitas südametunnistusevabaduse nimel Lääne-Euroopas kirikliku ühtsuse — keskaja iseloomulikuma tunnuse. Tõeline uus-aeg kujuneb usupuhastusega, mis sai alguse Saksamaal XVI sajandil.

Reformatsiooni põhjused peitusid suurel määral üldises rahulolematuses katoliku kirikuga ja nende juured ulatuvad tagasi keskaega, mil algas äge võitlus võimu pärast paavsti ja ilmlikkude valitsejate vahel. Viimased püüdsid endile kindlustada järjest enam iseseisvust ja saavutasidki sel alal märkimisväärsed tulemused. Säärane võitlus aga lõhestas inimeste meeli ja aitas kasvatada vastasrindlust kirikule. Samuti köitis inimeste tähelepanu vaimulik seisus, kes esines usupuhastuse eelõhtul eesõigustatuima rahvakihi riigis, olles ühtlasi väljapaistev oma rikkuselt. Vaimulikule seisusele kuulus mõnes riigis näit. kolmandik, mõnes aga koguni pool maaomandist ning ta rikkust suurendasid tunduvalt veel mitmesugused maksud. Seepärast hakkas aadlikes ja linlasis kasvama kadedus selle seisuse vastu. Mis puutub talupoegadesse, siis nägid nad vaimlikes isandais tavalisi mõisnikke, kelle põlde tuli harida ja kellele oli vaja makse maksa.

Ka osutas kirik liiga vähe arusaamist rahvaste omapära kujunemisel. Kirik pidas jumalateenistusel endiselt kinni ladina keelest ja lubas ainult selles keeles Piiblit lugeda. Siiski omas XV sajandi lõpul Lääne-Euroopa rahvaste enamik küllalt väljendusvõimelist keelt. Nii tundusid kiriku kitsendused üksikute rahvaste iseteadvuse solvamisenä ja edendasid rahulolematuse kasvamist.

30. **Vaimulikkude autoriteedi langus.** Kirik püüdis inimestes viljelda vagadust, jumalakartust ja elavat usku. Ta manitses kristlasi, et nad ei taotleks maisi hüvesid: ei ahnitseks rikkust ega võimu, ei harrastaks elumugavusi ega muud sellelaadilist. Oli loomulik, et vaimulikud ise esijoones oleksid pidanud austama sääraseid õpetusi ja nende järgi elades andma head eeskuju. Aja jooksul ununesid vaimulikel askeetlikud eluviisid ikka enam ja enam. Nad õppisid elama pillavalt ja elurõõmsalt. Jaht, võitlus

ja lõbus seltskond olid paljudele piiskoppidele ja peapiiskoppidele märksa enam südame lähedal kui ametikohustused. Ka polnud vaimulikud eluviisidelt kuidagi vooruslikumad ilmlikest.

XIV sajandi lõpul tabas kirikut kurb sündmus: kristlik Lääne-Euroopa sai korraka paavsti. Üks neist asus Roomas ja teine Avignonis Lõuna-Prantsusmaal. XV sajandi algul aga oli kirikul juba kolm paavsti. Kõik nad pidasid endid ainuõigeiks kirikupeadeks ja panid üksteist kirikupõlu alla. Milline külavaimulik, talupoeg, linlane või rüütel võis küll otsustada, kes paavstidest on õige ja kellele peab osutama vajalikku sõnakuulmist. Säärane olund kurvastas iga tõsist kristlast, kes soovis näha paavstis kõigi kristlike vürstide kehastust. Kirikupead aga ei elanud eeskujulikult. Avalikult kõneldi sellest, et paavstid hoolitsevad roh-

Leo X.

kem oma rahakukru täitmise kui kiriku hüveolu eest, et rikkus ja küllus, mis valitseb paavstide õukonnas, mõjub hukutavalt nende ellu. Paavst Aleksander VI Borgia XV sajandi lõpul kõigutas silmapaistvalt paavstitooli pühadust. Ta korraldas harukordselt toredaid pidustusi, pani toime salamõrvu ja muid roimi koos oma väljaspool abi-elu sündinud lastega.

Leo X paavstina

XVI sajandi algul oli meeletu pillaja. Temast räägiti, et pikema eluea korral ta oleks ära müünud Rooma, Kristuse ja ka iseenda. See paavst ei hoolinud askeetlikest eluviisidest. Õpetust Kristusest nimetas ta müüdi, mis paavstidele palju kasu toonud. Jumalateenistused olid talle väga igavad. Meelsasti korraldas ta koos kõrgemate vaimulikkudega jahte hirvedele ja metssigadele; tõsist naudingut pakkusid talle uhked karnevalid. Leo X oli tunnustatud metsa- ja loomade ülesandel töötasid Roomas Michelangelo ja Raffael. Ta täiendas märgatavalt Vatikani raamatukogu ja laskis koguda eri maades vana-aja käsikirju. Teadusmehi ja luuletajaid määras ta kõrgeiks vaimulikeks. Ta arvas kunstiandel olevat

enam väärtust kui jumalakartusel. Aga just ta ilmlikud harrastused tekitasid tõsistes kristlastes hämmastust ja pahameelt.

31. Väline vagadus. Inimeste püüd vagadusele oli elav kogu keskajal. Kuid need taotlused võtsid välise ilme. Seda soodustas kirik ise tunduvalt ja kasustas rahva püüdu jumalakartliku elu poole oma sissetulekute suurendamiseks. Oli aeg, mil nõudis kirik heategusid, nagu paastumist, palverände jne., tõsise patukahetsuse tunnismärgiks. Siis aga pääses nii kirikus kui ka rahva hulgas mõjule see vaatekoht, et heateod võivad asendada tõsist kahetsust. Nii lubati paavstide poolt patukustutust neile, kes võitlevad kiriku ja Kristuse vaenlaste vastu. Kui a. 1300 kristlik kirik pühitses suurt juubeliaastat, teatas paavst, et need, kes saabuval sel ajal Rooma ja annetavad seal kirikule raha, saavad niisamuti patukustutuse osaliseks nagu need, kes matkavad Jeesuse haa juurde. Hiljemini hakati juubeliaastaid korraldama iga kahekümne viie aasta tagant. Et neist polnud muidugi kõigil võimalik osa võtta, siis võimaldati igaühel kirikule raha annetada ta kodukohas. See toimus **patukustutus** - ehk indulgentskirjade müügi teel, mille omandamisega võis saada lunastust nii mineviku kui ka tuleviku pattudest. On arusaadav, et sääraseid asjaolud pidurdasid tõsist kahetsusepüüdu ja sünnitasid vagades kristlastes rahulolematust.

32. Kirikuolude paranduse katsed. Pahelised nähtused kirikus tekitasid inimestes nurinat ning kutsusid esile paranduse-nõudeid, mida esitasid mitmed isikud. Kõige enam on neist tuntud **John Wiclif** ja **Jan Hus**. Esimene elas XIV sajandi teisel poolel ja oli Inglismaal Oxfordi ülikooli professor. Teine oli tšehhi ja töötas professorina Prahas Böömimaal. Mõlemad nõudsid, et vaimulikud peavad elama vooruslikult ning täitma tõsiselt oma ametikohuseid. Nad taunisid patukustutuskirjade müüki ja tunnistasid tõeliseks usualuseks Piiblit. Neid paavsti korraldusi, mis on vastuolus Pühakirjaga, ei soovitanud nad täita. Mõlema mehe õpetus leidis suurt tähelepanu ja erilist poolehoidu nende kodumaal. Oli küllalt ka neid, kes, mitte pooldades Wiclifi ja Husi vaateid ning pidades mõlemat meest ketseriks, siiski nõudsid kiriku pahede kõrvaldamist.

Selleks astuski kokku kirikukogu a. **1414** **Konstanzi** linnas Bodeni järve ääres. Sama kirikukogu pidi seisukoha võtma Husi õpetuse suhtes. Osavõtmise kirikukogust oli harukordselt elav. Saabus palju kardinale, peapiiskoppe, piiskoppe ja teisi kõrgemaid vaimulikke, aga ka hertsogeid, vürste, krahve, rüütleid ja õpetlasi. Lisaks neile kogunes linna hulk muidki inimesi, nii

et rahvaarv tõusis seal ligi viiekümne tuhande võrra suuremaks tavalisest. Kirikukogu töö kestis **1418.** aastani. Kõrvaldati esijoones kirikulõhe ehk **s k i s m a** seega, et senise kolme paavsti asemele valiti üks, kes leidiski üldise tunnustuse. Teisi pahesid suudeti aga vähe kõrvaldada.

Märkimisväärne otsus tehti Husi suhtes. Teda kutsuti isikult Konstanzi aru andma oma õpetusest. Seal tunnustati ta õpetus ketserluseks ja ta ise mõisteti surma. Hoolimata sellest et keiser oli Husile lubanud vaba tagasipääsu kodumaale, vangistati ta ja põletati Konstanzis tuleriidal a. **1415.** Tema tuhk visati Reini jõkke. Husi hukkamise tagajärjel tõstsid ta pooldajad ehk hussiidid Böömimaal mässu. Sellest arenes õudne sõda, mis oli sihitud nii keisri kui ka paavsti vastu ja kestis umbes 15 aastat. Viimaks tegi paavst mõningaid mööndusi hussiididele. Ta lubas pühal õhtusööma-ajal jagada rahvale nii leiba kui viina. See lepitaski möödunud hussiidid ja nad sõlmisid kirikuga rahu. Käre-meelsed aga alistusid alles keisri sõjalisele jõule.

33. Olund Saksamaal usupuhastuse eelõhtul. Rahulolematus katoliku kirikuga valitses kogu Lääne-Euroopas, aga kuski see ei omandanud sellist pinget kui XVI sajandi algul **S a k s a m a a l.** Põhjusi seks oli rohkesti. **U s u t u n n e** oli Saksamaal harukordselt elav ja püüid vaga elu poole tugev. Paavstile makstavad **m a k s u d** olid seal raskemad kanda kui kuski mujal. Meelteärevust suurendasid muudki asjaolud. Vana võitlus **k e i s r i** ja **v ü r s t i d e** vahel jätkus; esimene püüdis oma võimu suurendada, teised aga taotlesid täielikku iseseisvust. Mõisnikkude majanduslik seisund oli raskenemas, sest elukalliduse tõus andis end valusasti tunda. Eriti rahatud olid aga **r i i g i r ü ü t l i d**, s. t. need rüütliid, kes sõltusid vahenditult keisrist. Tulirelvade tarvituselevõtmine vähendas nende tähtsust ja teenistust. Samal ajal aga ähvardasid ka vürstid nende senist iseseisvust. Majanduslik viletsus rüütlite hulgas oli selline, et paljud hakkasid endid elatama röövimisest. Linnade jõukus kasvas ja nad püüdsid oma seniseid õigusi suurendada. Palju pahameelt tekitas vürstide püüd oma maa-ala linnade arvel laiendada.

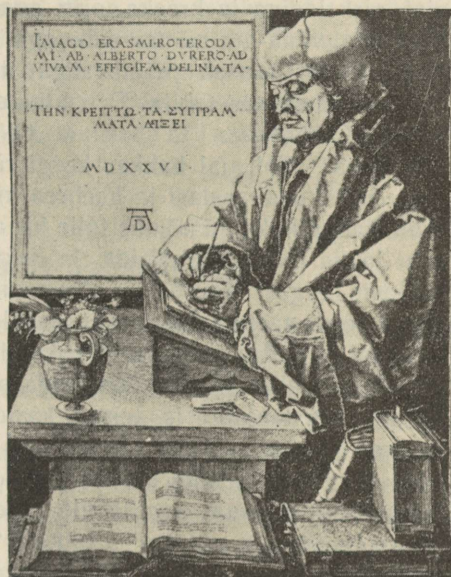
Mis puutub **t a l u p o e g a d e s s e**, siis oli nende seisund kõige raskem. Alates XV sajandi lõpust puhkesid siin ja seal korduvalt talupoegade mässud. Säärasel olundis, kus olid pea-aegu kõik rahvakihid ärevil, kasvas rahulolematus paavstiga tunduvalt. Vajalised uuendused riiklikus ja ühiskondlikus elus seoti kiriku reformiga; seega omandas vastuolu Roomaga rahvusliku iseloomu.

Humanistid ja usupuhastus.

34. **Desiderius Erasmus.** Vastasinna kujunemiseks katoliku kirikule Saksamaal aitasid tunduvalt kaasa humanistid. Neist väärivad erilist tähelepanu Desiderius Erasmus, Johann Reuchlin ja Ulrich v. Hutten. Erasmus pärines Rotterdamist Madalmailt. Ta oli lühikese kasvu ja nõrga kehaehitusega. Ta silmad olid sinised, näoilme kahvatu; tugevasti kokkusurutud huulte ümber mängles kerge naeratus. Erasmus oli

väga haritud mees ja ühevõrra kuulus Inglismaal, Prantsusmaal, Saksamaal ja Itaalias. Paljud ilmlikud ja vaimulikud võimukandidaadid püüdsid temaga kirjavahetust soetada ja tegid talle kalleid kingitusi. Erasmus oli esijoones keeleteadlane. Ladinakeeles võis ta vabalt mõtteid avaldada ja tundis ka kreeka keelt hästi. Teda huvitasid ühte viisi kreeka kui ka rooma kirjandus ja Piibel. Uue Testamendi andis ta välja kreeka, s. o. algkeeles. Ristiusu uurimise kohta oli sellisel väljaandel suur väärtus. Erasmus tuntuimaks teoseks on saanud satiir „Rumaluse kiitus“.

Selles ülistab rumalus oma võimu. Ta tunneb end maailma valitsejana ja usub, et kõik rahvad ja rahvakihid on tema alamad. Nii noored kui vanad, naised kui mehed juubeldavad teda nähes ja veavad ta võiduvankrit. Eriti meelsasti aga näeb rumalus usuteadlasi, sest need tegelevad võimatute küsimustega, näit.: kas Jumal võib võtta endale kõrvitsa, naise, ränikivi või muu kuju jne. Parimad rumaluse teenijad aga on mungad. Nad õpivad suures vagaduses nii vähe, et ei oska lugedagi. Viimsel Kohtupäeval ilmuvad nad Kristuse ette nimetades, miks neid peab õndsate hulka arvama. Üks pole midagi söönud peale kalade, teise kõht on rikunud liigsest paastumisest, kolmas on kohutavalt palju palveid luge-

Erasmus.

nud jne. Hämmastusega kuuleb Kristus, et munkadel pole ta peakäskudest aimugi, ja käsib neid endile ehitada uue taeva, sest sellisel isikuil pole tema juures aset.

Nii naeruvääristab Erasmus välist vagadust ja näitab, et selle abil ei saa taevasse. Tema taotles kiriku uuendust rahulikul teel ja tahtis näha, et inimestes pääseksid jälle mõjule tõsine usk, armastus üksteise vastu, kannatus ja lihtsus. Usu aluseks peab ta Piiblit ja nõuab, et see oleks kõigile kättesaadav.

35. **Johann Reuchlin.** Reuchlin oli tunnustatud saksa humanist, virk ladina ja kreeka, eriti aga heebrea keele uurija. Tutvunud vana-aja mõttemaailmaga, näitas ta, et kreeka filosoofias ja juudi kirjanduses peitub sügav tõde niisama kui ristiusuki. Säärane vaatekoht tekitas Reuchlinile palju vaenlasi. Väljapaistva kuulsuse saavutas ta vaba teadusliku uurimise eestvõitlejana. Tol ajal hakkas keegi ristitud juut meeletult jälitama oma endisi usukaaslasi ja heebrea kirjandust, mida ta pidas ristiusule kahjulikuks, ja nõudis tolle kirjanduse hävitamist. See vaatekoht leidis palju poolehoidu ja tekitas suurt vaimustust dominiiklaste hulgas. Reuchlin kui humanist ja heebrea kirjanduse tundja asus hoopis vastupidisele vaatekohale. Ta rõhutas juudi kirjanduse väärtust ja pidas seda tarvilikuks ristiusu paremaks tundmaõppimiseks. Puhkes äge vaidlus, mida peeti mõlemalt poolt väga ründavalt. Humanistid ja teised haridusesõbrad pooldasid kõigiti kuulsat õpetlast. Neile oli tõsiseks rõõmuks, kui paavst Leo X lahendas tüli Reuchlini kasuks. Vaidluse kestel sai Reuchlin palju julgustuskirju oma pooldajailt. Need avaldas ta pealkirja all „Kuulsate meeste kirjad“. Pääaegu samal ajal ilmus veel teine teos „Pimedusemeeste kirjad“. Kirjade autoreiks näisid olevat Reuchlini vastased, keda pidasid humanistid hariduse vihkajaiks, pimedusemeesteks. Juba nimed olid neil koomilised, näit. Langschneiderius, Hafenmusius, Straussfederius, Scheerschleiferius jne. Kirjad ise olid võimata halvas ladina keeles ja seal leidis naiivseid kallaletunge humanistidele ja veidrat kiitust Reuchlini vastastele. Tõepoolest iseloomustasid nad kujukalt tolle aja skolastikute rumalust, ebausku jne. Teose tõelisiks autoreiks olid humanistid ja ta omandas kuulsuse humanistide kallaletungina iganenud keskaja teadusele ja selle kaitsjale. Mungad seda algul ei taibanud. Nad nägid teoses endile koguni kaitset ja soodustasid ta levimist. Alles hiljemini tärkas neil arusaamine, et nad on langenud humanistide teravmeelsuse ohvriks.

36. **Ulrich v. Hutten** põlvnes vanast rüütlistoost. Isa saatis ta varakult kloostrisse, et ta seal küpseks vaimuliku elukutse jaoks.

Hutten aga ei suutnud kuidagi harjuda sealse distsipliiniga ning põgenes kloostrist. Siis elas ta aastaid rändüliõpilasena ja külastas paljusid Saksa ülikoole. Nii oma teadmiste kui ka luuleande tõttu võitis ta varakult humanistide poolehoidu. Hutteni kirjanduslik tegevus on satiirilist laadi ja ta mõtted kõnelevad tugevast isamaalisest vaimust. Ta unistas keisrivõimu kõvendamisest, juhtis tähelepanu alamate rahvakihtide viletsale elule-olule ja ennustas peatset mässu. Saksa rahva peavastast nägi ta paavstis. Seepärast suunas ta oma kirjandusliku tegevuse teraviku kirikupea vastu ja nõudis Saksamaa vabastamist paavsti surve alt. Kui Saksamaal algas usupuhasstus, sööstis Hutten kogu vaimustusega võitlusse kiriku vastu. Ta tundis liikumise rahvuslikku loomust ja kutsus sakslasi ühinema ning oma maa uuestisünnile kaasa aitama. Ülevas võidulootuses hüüab ta: „Oh õnnelik sajand! Rõõm on elada. Teadused õitsevad ja anded süttivad!“

Usupuhastus Saksamaal.

37. Martin Lutheri noorus. Usupuhastuse juhiks Saksamaal sai Martin Luther, kes sündis a. 1483 Eislebeni linnas Kesk-Saksamaal. Ta isa oli tubli ja kokkuhoidlik mees, elukutselt mäekaevur. Vanemad püüdsid Lutherit kasvatada karmuses ja jumalakartuses. Samuti valjult koheldi teda ka koolis, nagu see oli tollal tavaline. Polnud ime, kui Lutheris pääses juba lapsepõlves mõjule vaade, et Jumal on sama vali kui vanemad ja õpetajad. 18-aastasena astus ta Erfurti ülikooli, et õppida õigusteadust. Ta töötas suure andumusega, käis hoolega loenguil, vahetas mõtteid professoritega ja kasustas virgasti ülikooli raamatukogu. Seal sattus ta kätte kord ladinakeelne Piibel, mida ta polnud enne kunagi näinud. Ta hakkas hoolega Pühakirja lugema ja süvenes sisse järjest enam. Tihti mõtles ta hauatagusele elule ja Jumala vihale. Sügavat mõju ta hingesse avaldasid kaks sündmust: ta hea sõber tapeti julmalt; teine kord lõi pikne nii Lutheri lähedusse, et ta kaotas meelemärguse ja ellujäämine tundus imena. „Mis siis, kui sa oleksid nii ette valmistamata sattunud Jumala kohtu ette?“ küsis ta endalt hiljemini. Ning ta hakkas senisest enam mõtlema kloostrisse minekule.

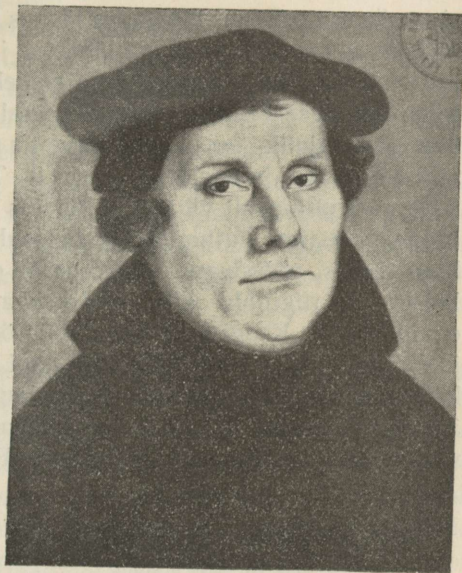
Ühel ööl, kui olid lahkunud sõbrad, kellega koos ta aega veetis, heitis Luther mantli õlgadele ja sammus pimedasse öhe. Varsti koputas ta Erfurti augustiinlaste kloostri uksele ja võeti vastu sama kloostri mungaks.

38. **Luther kloostris.** Kloostris püüdis ta täita kõike, mida nõudis sealne kord. Ta paastus, palvetas, piinas end ja käis armuande palumas. Hiljemini kirjutas ta oma kloostrielu kohta: „Kui keegi munk pääseks vagade eluviiside tõttu taeva, siis oleks ka minu koht seal.“ Ometi ei suutnud kloostrielu vaigistada ta hinge-piinu. Kui ta luges Piiblit, mõjusid tasse eriti masendavalt need kohad, kus kõneldi Jumalast valju kohtumõistjana. Kord tuli ta juurde elatanud munk ja lausus: „Mina usun pattude andestamist.“ Samas mõttes mõjustas Lutherit ka kloostriülem ja virgutas teda üha enam Pühakirja lugema. Vähehaaval selgusid Lutheril kaks asjaolu, millest sügenesidki usupuhastuse alused. Ta tunnustas Piibli usu ainsaks aluseks ja uskus, et inimene saab õndsaks usu läbi Jumala armust.

39. **Luther Wittenbergis ja Roomas.** XVI sajandi algul oli Saksi kuurvürstiks Friedrich Tark. Olles haridusesõbraline mees, asutas ta Wittenbergi linna ülikooli. Erfurti augustiinlastekloostri ülema soovitusel kutsus ta ka Lutheri uue ülikooli õppejõuks. Luther pidas loenguid usuteadusest ja virgutas üliõpilasi uurima Pühakirja. Uuel tööalal pälvis ta lühikese ajaga üliõpilaste suurima lugupidamise ning teda tulid teadusejanulised kuulama lähedalt ja kaugelt. Samal ajal oli Luther ka Wittenbergis jutlustaja ja võitis oma mõjuvate kõnedega inimeste südameid. Kord avanes tal võimalus minna Rooma. Sellel reisul oli määratu tähtsus Lutheri elus. Hardusega lähenes ta igavesele linnale ja läks põlvili Peetri kiriku trepist üles jumalakotta. Kuid Roomas nägi ta ise, kui pealiskaudne oli paavst usu-listes asjades.

40. **95 vaidluslauset.** A. 1517 korraldas paavst Leo X patukustutuskirjade müügi kõigis ristiusumais: sel teel püüti saada raha Rooma Peetri kiriku uuestiehitamiseks. Wittenbergi tuli patukustutuskirju müüma munk J o h. T e t z e l. Nagu vilunud rändkaupmees julgustas ta ostjaid ja kiitles: „Kui raha kastis kolksatab, hing põrgust välja volsatab.“ Säärase jultunud teguviisi vastu hakkas Luther ägedasti jutlustama. Kuid ta läks veelgi kaugemale. 31. oktoobril 1517 lõi ta 95 vaidluslauset ehk teesi Wittenbergi lossikiriku uksele. Sealt paistis silma eriti järgmine lause: „Iga kristlane, kes kahetseb tõsiselt, saab patud andeks ka ilma patukustutuskirjata.“ Vaidluslauseid said teatavaks ka väljaspool Wittenbergi. Nad tõlgiti ladina keelest saksa keelde ja levisid trükitult kogu Saksamaal. Nüüd võisid õpetlased õppida tundma Lutheri vaateid ja temaga nende kohta mõtteid vahetada.

Paljud olid Lutheri seisukohtade vastu, ent pooldajate arv kasvas järjest. Paavst Leo X püüdis sundida Lutherit küll vaikimisele, kuid asjata. Aastate jooksul kaugenes Luther järjest enam katoliku kiriku õpetustest. Kolm aastat pärast vaidluslausete avaldamist väitis ta, et paavsti võim on inimliku algupäraga ja kirikukogu võib samuti väärotsuseid teha. Eksimatu on ainult Piibel. Siis katkes paavsti kannatus. Ta kuulutas paljud Lutheri väited ketserlikuks ja pani Lutheri kiriku põlu alla. Nüüd aga sündis midagi erakordset. Luther läks ühes oma lähimate sõprade ja üliõpilastega Wittenbergi linna värava taha ja põletas seal paavsti vande-bulla pealtvaatajate juubelduste saatel. Sidesed katoliku kirikuga olid seega jäädavalt katkestatud.

Luther.

41. Luther Wormsis ja Wartburgis. A. 1519 hakkas Saksa-maal valitsema noor keiser Karl V. Ta oli veendunud katoliiklane ega pooldanud Lutheri tegevust. Tema poole pöörduski paavst abipalvega Lutheri vastu. Karl V püüdis riigis rahu säilitada ja kutsus selleks riigipäeva kokku Wormsi linna Reini äärde a. 1521. Sinna kutsuti ka Luther. Sõbrad ja tuttavad hoia-tasid teda tõsiselt, meenutades talle Husi saatust Konstanzis. Luther otsustas siiski minna ja kaitsta keisri ees oma vaateid. Julge munga reis Wormsi kujunes hiilgavaks triumfikäiguks. Pea-aegu kõikides peatuskohtades võeti teda vastu elavate juubeldus-tega. 16. aprillil saabus ta Wormsi ja juba järgmiseks päevaks sai ta kutse ilmuda riigipäeva koosolekule, mida peeti sealse piiskopi-lossi avaras saalis. Luther polnud kunagi näinud nii hiilgavat koos-olekut. Seal oli toredais rõivais kuurvürste, vürste, rüütleid, pea-piiskoppe, piiskoppe, linnakodanikke jne. Keiser Karl V istus troonil, ja ta kõrval seisis paavsti saadik punaseis kardinalirõivais. Kõigest sellest kohmetus Luther ning esines küllalt arana. Kui talt

nõuti ta õpetuse tagasivõtmist, palus ta mõtlemisaega järgmise päevani. Siis ütles keiser ülemeelikult: „See munk ei tee mind ketseriks.“ Öö veetis Luther palvetades, ja järgmisel päeval seisis ta keisri ees riigipäeval kartmatult. Valju ja selge häälega arendas ta seal oma mõtteid. Ta kõnet, mis kestis kaks tundi, kuulati kogu aja vaikuses. Kõnet lõpetades lausus Luther: „Kui Teie Keiserlik Majesteet soovib, annan ma lühikese ja selge vastuse: loobun oma vaateist siis, kui mulle tehakse selgeks mu eksitus Pühakirja või selge mõistuse alusel; vastasel korral jään oma arvamuse juurde, sest on kahjulik oma südame tunnistuse vastu toimida. Siin ma seisan, ja teisiti ma ei saa.“ Tohtu segadus tekkis saalis. Keiser oli pööraselt vihane ja lõpetas kohe koosoleku. Mõni päev hiljemini teatati Lutherile, et ta peab 21 päeva jooksul Wittenbergi tagasi pöörduma. Kui Luther oli Wormsist lahkunud, pani keiser ta riigipõlu alla määrusega, mida kutsuti Wormsi ediktiks. Keegi ei tohtinud teda öömajale võtta, talle süüa ega juua anda. Kus võidi teda leida, tuli ta kohe vangistada ja keisri kätte anda. Ta raamatuid ei tohtinud keegi osta, müüa, lugeda, ära kirjutada ega trükkida. Ent tol ajal, kui Wormsi edikt kuulutati välja, oli Luther juba kindlas kohas. Friedrich Targa rüütlid varas-

tasid ta teel ja viisid Wartburgi lossi varjule. Seal elas ta ligi aasta aega ja alustas Piibli tõlkimist saksa keelde.

Ich sage euch/wa die schreye/so werde die steyn schreyen Luce 19.

Wittenbergi ööbik.

42. **Hans Sachs ja Albrecht Dürer.** Pärast Wormsi riigipäeva kasvas Lutheri pooldajate arv järjest. Neid oli aadlike, linlaste, talupoegade ja isegi vaimulikkude hulgas. Meisterlaulik Hans Sachs lõi julge munga auks laulu „Wittenbergi ööbik“, millel oli suur menu. Laulus võrdleb ta Lutherit ööbikuga, kelle imeilus laul kõlab läbi mägede ja orgude. Paavsti iseloo-

mustab ta lõvina, kes püüab kõrbe eksinud lambaid, s. t. krist-lasi, ära murda. Ta püüet toetavad hundid ja maod, s. o. piiskopid ja mungad. Ööbik äratas lambad eksiteelt ja oma võluva lauluga hoidis neid metsatukas, kuni särav päike tõusis taevavõlvile ja pimedusejõudude võim nõrgenes.

Lutheri varjulolek Wartburgi lossis oli teada ainult vähestel. Ta ootamatu kadumine tekitas tõsist muret ta pooldajail. Seda võis märgata ka Saksa tolle aja kuulsa maalija Albrecht Düreri juures. Hirmuga küsib ta: „Kui Luther on surnud, kes kuulutab meile tulevikus veel puhast evangeeliumi nii selgesti?“ Uute usuliste vaadete mõju kajastub nähtavalt mõnedes Düreri töis. Näit. maalis ta neli apostlit ja tõstis esikohale Johan-nese Peetruse asemele, keda hindas katoliku kirik väga kõrgesti, ja Markuse asemele Pauluse, keda ta peab nagu Lutheri evangee-liumi õigeks kaitsjaks.

43. Rahutused Wittenbergis. Sel ajal, mil Luther asus Wartburgis, puhkesid Wittenbergis tõsised rahutused. Seal jutlustas ägedalt Lutheri vana sõber Karlstadt ja püüdis kiriku-elus kiiresti uuendusi teostada. Tema ja ta mõtteosalised kõrval-dasid kirikust kõik, mis polnud Piibliga kooskõlas. Nii hävitasid nad altareid ning pühi pilte ja loobusid ka messi pidamisest. Rahutu meeleolu sai toetust paljudelt jutlustajailt, kes tulid väljast-poolt Wittenbergi. Nende hulka kuulusid käremeelsed jutlustajad Zwickau linnast, kellede vaimseks juhiks seal oli Thomas Müntzer. „Zwickau prohvetid“, nagu neid kutsuti, tunnus-tasid ainult täisealiste ristimist, nõudes nende ümberristimist, kes olid lapsena ristitud. Sääraste vaadete pärast hüüti neid taasristijaiks ehk anabaptistideks. Nad kutsusid inimesi oma eksimusi kahetsema ja kuulutasid patuste peatset hukku-mist ning uue riigi saabumist. Selles uues riigis ei olevat vahet rikka ega vaese vahel, sest varandus on kõigil ühine. Teated Wittenbergi sündmusist tekitasid Lutheris alatist muret. Ta arvas, et sealsed rahutused võivad hukutada tõsise usu-uuendusliku töö. Hoolimata hädahust, mis varitses teda, põgenes ta Wartburgist ja sõitis Wittenbergi. Seal jutlustas ta nädal aega nii mõjuvalt, et inimeste meeled rahunesid jälle.

44. Rüütlike mäss. Lutheri julge tegevus vallandas rahu-tustelaine mitmes rahvakihis. A. 1522 alustasid Reini-äärsed riigi-rüütlid usulise vabaduse kaitsmise tähe all mässu Franz v. Sickingen'i juhatusel. Nad lootsid vaimulikkude vürstide maid ning varandusi võõrandada ja endi vahel ära jagada. Vürstid

taipasid kohe tõsist ohtu ja alustasid hoogsat võitlust rüütlitega. Viimaseil polnud võitluses õnne. Nende juht Fr. v. Sickingen langes ja mäss summutati. Märksa suurema ulatuse võttis aga käärimine talupoegade hulgas.

45. Talupoegade seisund XVI sajandi algul. Talupoegade seisund Saksamaal XVI sajandi algul oli halb. Vähesed neist omasid maad eraomandina; enamik sai maad kasustamiseks mõisnikelt või vaimulikelt ja pidi selle eest kandma vastavaid kohustisi. Nad loovutasid kümnendiku aastasest viljasaagist ja veinist oma isandaile. Säärast andamit kutsuti suurkümniseks. Kuid nad pidid mõisnikule andma ka aia- ja juurvilja saagist teatava osa, mida nimetati väikekümniseks. Samuti loovutasid nad iga aasta oma isandaile osa kariloomadest, s. t. maksid verekümnist. Kui talupoeg suri, siis võttis mõisnik parema osa ta pärandist endale. Ka olid talupojad oma isandaile vajalikuks tööjõuks: nad kündsid, äestasid, külvasid ja lõikasid mõisapõllul ja peksid sügisel mõisarehed. Esijoones pidi talupoeg tegema mõisa töö ja alles siis võis ta mõelda omale tööle.

Varemini olid karjamaad ja metsad, jõed ja järved kõigil ühiselt kasustada. Aegapidi hankisid mõisnikud nende kasustamiseks endile ainuõiguse. Nende kaitse all seisid ka kõik metsaloomad. Tappis talupoeg ilma mõisniku loata näit. kitse või jänese, sai ta raske karistuse osaliseks. Enamik talupoegi elas tol ajal Saksamaal pärisorjuses. Neid peeti tooreiks, laiskadeks, kavalaiks olendeiks ja koheldi seetõttu ka julmalt. Neid osteti ja müüdi, kingiti ja panditi, mis näitas, nagu talupojad polekski inimesed. Tol ajal öeldi, et mõisniku võim on nii suur, et ta võib talupoega „keeta ja küpsetada“. Seepärast ongi arusaadav, et talupojad tõstsid juba XV sajandil korduvalt mässu oma seisundi parandamiseks; see ei andnud aga tagajärgi. Rahulolematus kestis edasi ja paisus aasta-aastalt üha suuremaks.

46. Suur talupoegade sõda Saksamaal. Vägivaldselt vaos hoitavate talupoegade hulgas tekitas silmapaistvat vaimustust Luther. Tema sõnad kristlikust vabadusest ja ühetaolisusest Jumala ees leidsid vastuvõtliku pinna talupoegade hulgas; neile paistis, et Luther on julge mässaja, kes ei karda koguni paavstigi. Meeleärevust talupoegade hulgas süvendasid veel Thomas Müntzer ja tema mõtteosalised. Vaimustusega kõnelesid nad varanduste jagamisest ja isandate seniste eesõiguste kaotamise vajadusest. Säärased mõtted meeldisid talupoegadele, sest nad tundsid, et neile on saabunud aeg oma õiguste eest võitlemiseks.

A. 1524 tõstsid š v a a b i talupojad mässu, mis levis varsti kogu Edela-Saksamaal. Mässajate jõugud liikusid paigast teise ja maksid kohutavalt kätte oma seniseile rõhujaile. Talupoegade nõuded oma elu parandamise eest võitlemisel olid kokku võetud k a h e - t e i s t k ü m n e k s artikliks. Neist näeme, et nad nõudsid kogudustele vaimulikkude valimise õigust ja puhta evangeeliumi kuulutamist, väikekümnnise, perekümnnise ja pärisorjuse kaotamist, küttimise, kalapüügi ja metsaraiumise vabadust, samuti ka seaduse-

Relvastatud talupojad.

vastaselt äravõetud kogukonnamaade tagasiandmist ja teoorjuse kindlaks määramist. Viimaks öeldi, et talupojad on valmis neist nõudeist loobuma ainult siis, kui need seisavad Pühakirjaga vastuolus.

Säärased nõuded ei leidnud vaimulikkude ega ilmlikkude isandate poolt vastuvõtmist. Vürstid toibusid peagi ehmatusest, mille oli neis tekitanud mässu puhkemine, ja saatsid talupoegade vastu hästivarustatud sõjavägesid. Kõigi tähelepanu pöördus nüüd Lutherile kui Saksamaa tuntuimale ja mõjukaimale mehele. Lutherile olid talupoegade majanduslikud ja õiguslikud

mured võõrad. Tema pidas silmas ainult usu-uuendust ja võttis eitava seisukoha talupoegade püüete suhtes. Ta ütles, et pole midagi mürgisemat kui mässaja inimene, ja käskis talupoegi hukata salaja ja avalikult nagu marutõbiseid koeri, töötades tapjaile selle eest igavest õndsust. Vürstide edu võitluses oli silmanähtav. Selleks mõjus tunduvalt kaasa talupoegade vilets relvastus, aga ka üksmeele ja kindla korra puudumine. A. 1525 summutati talupoegade mäss lõplikult. Võitjate kättemaks oli kohutavalt julm. Tuhandete viisi poodi talupoegi üles nähtavasse kohta teistele hirmutuseks. Paljudel lõigati ära keel kui ka kõrvad ja torgati silmad välja. Hulgana vaevles talupoegi ebainimlikes tingimustes vanglais. Ohvrite arv, mida nõudis talupoegade mäss a. 1524 ja 1525, oli küllalt suur, sest hukkus enam kui sada tuhat hinge. Talupoegade majanduslik ja õiguslik seisund ei muutunud aga sugugi paremaks.

47. **Uus kirikukorraldus Saksis.** Rüütlite mäss ja suur talupoegade sõda lõppesid vürstide võiduga. Viimaste poole hoidis ka Luther. Eespoolnimetatud ühiskondlikkude käärimiste tõttu oli ta rahvamassidest põhjalikult pettunud ja tema vaimustus nende vastu haihtunud. Polnud siis ka ime, kui uues kirikukorralduses, mille ta teostas esijoones Saksimaal, allutas ta kirikuelu ilmliku valitseja eestkostmisele. Uues kirikukorralduses sai jumalateenistuse tähtsamaks osaks jutlus ja koguduse ühine laul. Jutlust peeti rahva keeles. Kirikulaulude ja -viiside soetamisest võttis Luther ise osa; tema loodud on mitmed üldtuntud laulud ühes viisidega, nagu „Ma tulen taevast ülevalt“, „Üks kindel linn ja varjupaik“ jt. Uue õpetuse aluseks sai Piibel; õndsaks võis saada ainult usu läbi Jumala armust. Senisest seitsmest sakramendist võttis uus kirik omaks ainult kaks, nimelt püha ristimise ja püha õhtusööma-aja sakramendi. Pühal õhtusööma-ajal hakati leiva kõrval jagama ka viina. Ühenduses usupuhastusega toimus ka kiriku ja kloostrite varanduste sekulariseerimine, s. o. siirdumine ilmliku võimu kätte. Et uus kirik ei tunnustanud munklust, siis ta lubas vaimulikel abielluda. Luther ise abiellus endise nunna Katharina v. Bora'ga ja elas eeskujulikku perekonnaelu.

Uus kirikukorraldus levis Saksist ka mujale ja kodunes aja jooksul paljudes riikides Saksimaal. Vürstidel oli kasulik seda vastu võtta, sest neile läks juhtiv koht kirikuelus kui ka sekulariseeritud varandused.

48. **Speyeri riigipäev a. 1529.** Neil aegadel, mil Saksimaal arenesid tormilised rahutused ühenduses usu-uutega, pidas keiser

Karl V sõda Prantsusmaaga. Seetõttu polnud tal võimalik midagi ette võtta uue usu levimise tõkestamiseks. Kuid a. 1529 saabus lühikeseks ajaks rahu ja seda aega püüdis keiser kasustada Saksamaa usuliste küsimuste lahendamiseks. Veel samal aastal kutsus ta riigipäeva kokku *Speyerisse*; seal otsustati uue usu levikut kindlasti pidurdada. Sellise otsuse vastu protestis viis vürsti ja 14 linna. Sellest sündmusest alates hakatigi kutsuma Lutheri õpetuse pooldajaid protestantideks. Säärane nimetus kandus aga varsti üle kõigi usu-uutest võrsunud kirikute pooldajale.

49. **Augsburgi usutunnistus.** A. 1530 tuli Karl V ise Saksamaale ja kutsus samal aastal kokku riigipäeva Augsburgi linna Lõuna-Saksamaale. Enne aga kui astuda võitlusse protestantidega, tahtis ta lähemalt tutvuda nende usuliste tõekspidamistega. Seepärast pöördus ta protestantide poole nõudega, et need esitagu talle kokkuvõtte oma usulisist vaateist. Nõutud töö sooritas Lutheri ülesandel ta sõber *Philipp Melancthon*. Vastav kokkuvõtte koosneb kahekümne kaheksast artiklist ja kannab nimetust Augsburgi usutunnistus, s. o. teiste sõnadega luteri kiriku usutunnistus. Protestantid ei saavutanud siiski mingisuguseid mõõndusi endile, küll aga otsustas riigipäev keisri nõudel järsult pidurdada usu-uuenduslikku liikumist.

Protestantlikud vürstid ja linnade esindajad lahkusid Augsburgist ja löid *Schmalkaldeni* linnas endi kaitseks sõjalise liidu.

50. **Lutheri viimsed eluaastad ja surm.** Alates 1529. aastast hakkas Lutheri isik Saksamaa sündmuste tulipunkti kõrvale jääma. Ta elas enamasti Wittenbergis ja teotses professorina, jutlustajana ning vaimuliku kirjanikuna ja suri oma sünnilinnas a. 1546. Suurte auavaldustega saadeti ta laip Wittenbergi. Linnades, kust läks leinarong läbi, helistati kirikute kelli ja peeti leinajumalateenistusi. Wittenbergis paigutati ta tinast puusärk lossikirikusse sama kantsli lähedusse, kust ta oli oma eluajal võimsalt kuulutanud armuõpetust.

51. **Schmalkaldeni sõda.** Schmalkaldeni liidu asutamine lõi kodusõja-õhkkonna. Saksamaa jagunes nüüd kahte vaenlikku laagrisse, mis olid ühevõrra sallimatud teineteise vastu. Sõda puhkeski a. 1546. Selleks ajaks oli keiser Karl V lõpetanud võitlused nii prantslaste kui ka türklastega ja võis vabalt rünnata Schmalkaldeni liitlasi. Protestantlik malev sai raskesti lüüa ja mitmed juhtivad protestantlikud vürstid sattusid vangi. Mõne aasta pärast aga toi-

busid protestandid saadud löögist ja alustasid keisriga uuesti sõja, mis seekord lõppes nende võiduga. Protestantide võit ei kindlustanud mitte ainult nende usulist julgeolekut, vaid oli ühtlasi võrsete võiduks keisri üle.

Karl V.

52. Augsburgi usurahu. Pärast Schmalkaldeni sõda oli keiser valmis protestantidega rahu tegema, mis sai teoks a. 1555 ja kannab Augsburgi usurahu nimetust. Sellega ei kindlustatud Saksamaal aga sugugi veel üldist usuvabadust ja ususalivust. Usu määrajaks sai iga maa isand; kui ta oli protestant, pidid ka tema alamad olema sama usku; kui ta oli katoliiklane, pidid ka alamad olema katoliku usku. Säärane põhimõte on kokku võetud järgmises lauses: „Kelle valitsus, selle usk“. Augsburgi usurahu järel jagunes Saksamaa lõplikult kahte ossa: ühel pool protestandid, teisel pool katoliiklased. Võitlus nende vahel polnud veel lõppenud. Säärane sisemistest võitlustest lõhenenud maa ei suutnud poliitiliselt Euroopas enam suurt osa etendada. Vastupidi sai ta järgneval sajandil teiste riikide vaheliseks võitlusväljaks.

53. Karl V loobub troonist. Schmalkaldeni sõda murdis lõplikult niikuinii juba haige keisri Karl V. Ta nägi paljude oma kavatsuste kokkuvarisemist ja hakkas igatsema kloostri üksinduse

ning vaikuse järele. A. 1556 loobuski ta troonist ning jaotas riigi oma venna Ferdinand'i ja poja Philipp'i vahel. Esimene neist sai Austria, Ungari ja Böömi ning valiti ühtlasi Saksa keisriks. Teisele jäid Hispaania, Madalmaad, Napoli, Milaano ja Ameerika asumaad.

Karl V elas veel kaks aastat ühes Hispaania kloostris. Seal möödusid tal päevad tagasihoidlikult ja vaikselt. Ta palvetas palju, tegi aiatööd, valmistas taskukelli ja mõtles sageli surmale. Kord andus ta kummalisele mõttele. Ta tahtis näha oma matuseid. Selleks laskis ta end asetada puusärki ja munkadel kirikusse kanda, kus loeti palveid ja lauldi matuselaule. Ümberringi põlesid vahaküünlad ja kirikus kõlas kurb leinamuusika. See sündmus jättis endisesse keisrisse nii masendava mulje, et mõned päevad pärast seda ta surigi.

Usupuhastus väljaspool Saksamaad.

54. **Usupuhastus Šveitsis. Ulrich Zwingli.** Ühtaegu Saksa reformatsiooniga arenes usupuhastus ka Šveitsis. Selle algatajaks oli Ulrich Zwingli. Ta oli Lutherist pisut noorem

Zwingli.

ja kasvas viimasest lahedamais oludes. Ta isa oli jõukas talupoeg ja laskis oma pojale osaks saada hea hariduse. Zwingli uuris meelsasti kreeka ja rooma kirjanikkude teoseid, kuid seejuures ei kaotanud ta oma lapselikku usku Jumalasse ega tõsist vagadust. Iseloomult oli ta rõõmus, rahuarmastav ja sõbralik; sääraseid hingepiinad, nagu neid tundis Luther mungana, olid temale võõrad. Vähehaaval aga kaugenes Zwingli katoliku kiriku õpetusest ja hakkas levitama uusi usulisi tõekspidamisi. Suure silmapaistvuse omandas ta seetõttu Zürichis vaimu-

likuna. Uued vaated leidsid esijoones sealsete jõukamate kodanike poolehoidu, levisid kiiresti aga ka mujal.

Mõned Zwingli vaatekohad ühtisid Lutheri omadega: mõlemad seadsid Piibli usu aluseks ja uskusid inimese õndsakssaamist usu läbi. Mõnes küsimuses erines Zwingli siiski Lutherist, näit. ta ei pidanud kirikus tarvilikuks kantslit, altarit, pühi pilte jne. ning laskis need sealt kõrvaldada. Suuresti erinesid aga mõlema usumehe vaated p ü h a õ h t u s ö ö m a - a j a küsimuses. Luther väitis, et seal antava leiva ja viina all jagatakse Kristuse tõelist ihu ja verd, Zwingli aga vaatas pühale õhtusööma-ajale kui mälestusele, mis meenutab Kristuse viimset südamlikku ning kurba koosviibimist oma jüngritega.

Zwingli vaated ei leidnud siiski kogu Šveitsis poolehoidu. Sisemaa talupojad hoidsid visalt kinni oma isaisade usust ja neid toetasid paljud tähtsad linnakodanikud. Võideldes uue usu eest katoliiklike talupoegade vastu langes Zwingli a. 1531.

55. **Johann Calvin.** Usupuhastuse jätkajaks Šveitsis pärast Zwingli surma sai prantslane J o h a n n C a l v i n. Ta õppis ülikoolis põhjalikult õigusteadust; isa soovil pidi tast saama tubli jurist. Tugeva sisemise võitluse järel jõudis ta aga veendumusele, et senine kirikuelu vajab tungivalt uuendamist, ja Calvinist sai usupuhastaja. Et teda Prantsusmaal ei lubatud sel alal vabalt teotse, lahkus ta sealt ja asus G e n f i. Sealsed inimesed armastasid vabadust, kuid samuti ka lõbusat ja kergemeelset elu. Kui Calvin saabus Genfi, kees seal äge usuline võitlus. Uustulnuk sööstis sisse täie innuga ja püüdis oma vaateid viia võidule. See õnnestus tal täiel määral ja ta kujundas sealse elu ümber oma vaadete kohaselt. Selle järgi kuulus nii Genfi kiriku kui ka kogu vaimse elu juhtimine kirikunõukogule ehk konsistooriumile, mis koosnes koguduse vanemaist ehk presbütereist. Jumalateenistus muutus lihtsaks. Kirikus polnud enam mingit toredust: kirikuseinad lubjati seest valgeks ja kujud, pühapildid, orel, kantsel jne. kõrvaldati jumalakojust. Genflased pidid hoolega kirikus käima ja lihtsaid ning tuniedaid rõivaid kandma; nad ei tohtinud tantsida, pidudel käia ega ka muul kergemeelset elu elada. Neid, kes eksisid määruste vastu, karistati valjult ja sel juhtumil ei tehtud vahet rikka ega vaese, ülema ega alama vahel. Lokkija, kes oli korraldanud mõne daami juuksed teisiti, kui määrustes ette nähtud, paigutati vangimajja. Tütarlaps, kes ähvardas oma ema lüüa, saadeti linnast välja. Tütarlaps, kes aga tegi seda, karistati surmanuhtlusega. Mõndagi genflast karistati seepärast, et ta luges mõnd ilmlikku raamatut või sõi lõuna ajal liiga palju.

Erilist tähelepanu väärib Calvini saatuse ettemääramise ehk predestinatsiooniõpetus. Selle järgi on Jumal inimese tuleviku juba ette kindlaks määranud: ühed saavad igavese õndsuse, teised aga hukkumise osaliseks. Kuidas inimene püüakski oma saatust kujundada, ei muuda see olundit. Ometi käskis Calvin inimesi elada nii, nagu oleksid nad määratud pärima igavest õndsust.

Calvin.

56. Kalvinismi levimine.

Calvini pooldajad ehk kalvinistid olid kindlal arvamisel, et nad moodustavad valitud rahva ja nende ülesandeks on jumalavastasuse hävitamine kõikjal. See pärast astusid nad ägedasse võitlusse katoliku kirikuga. Nende jõud oli seda tugevam, et Calvinil õnnestus lepituse sobitamine Genfi koguduse ja Zwingli mõtteosaliste vahel. Seega moodustati ühine kirik, mida hakati kutsuma reformitud kirikuks. Uus kirik oli iseloomult vabariiklik, sest selle juhtimine toimus koguduse enda poolt esindajate kaudu. Seetõttu kaitsesid ka kalvinistid mujal vabariiklikke põhimõtteid. Nende õpetuse levimisele oli see kasuks, sest ta ühendas just neid rahvakihte, kes polnud rahul senikehtinud riigikorraga. Sel kombel aga sai usu võitlus sageli võitluseks poliitilise vabaduse eest. Calvini õpetus ehk kalvinism levis peale Šveitsi veel Prantsusmaal, Madalmaal, Poolas ja Šotimaal.

57. Usupuhastuse algus Inglismaal. Thomas Morus. Nagu mujal Euroopas nii valitses ka Inglismaal juba ammu rahulolematust katoliku kirikuga. Seda aitasid siingi süvendada humanistid, kellest saavutas suurima kuulsuse Thomas Morus. See oli mees, kelle humaansed vaated leidsid teostamist ta isiklikus elus. Oma armastusväärusega võitis ta kõigi südamed. Kuid ta polnud kuski nii õnnelik kui kodus perekonna keskel; suurt rõõmu tundis ta lastest, lindude toitmisest oma aias ja loomade hellitamisest. Moruse on järeлмаailmas kuulsaks teinud ta teos „Utopia“. Seal jutustatakse olematust saarest kuski kaugel meres. Sellel saarel on hulk ilusaid linnu. Nende tänavad on puhtad ning laiad ja iga

maja taga asub ilus aed. Seal pole kellelgi eraomandit, ja kõik inimesed teatud vanuses on kohustatud tööd tegema, kusjuures aga pole vaja kellelgi üle kuue tunni töötada. Sellel kaunil õnnemaal elavad inimesed külluses ja rahus. Sõjad on neile tundmata. Neid ei häiri ka usulised tülid, sest seal on kehtiv täielik usuvabadus.

58. **Henry VIII saab kirikupeaks.** Usupuhastuse tegelikuks algatajaks Inglismaal sai aga kuningas Henry VIII Tudor, kes astus troonile a. 1509.

Henry VIII.

Ta oli andekas ja valitsushimuline mees, kuid seejuures tujukas ja ajuti väga julm. Tema poolehoid katoliku kirikule ja paavstile oli algul suur. Ta laitis usu-uuenduslikku tegevust ja kirjutas Lutheri vastu koguni poleemilise töö, mille tõttu andis paavst talle usukaitsja aunime. Kuninga sõprus paavstiga põlnud aga püsis; selle katkemise põhjustasid tujuka valitseja isiklikud asjad. Henry VIII oli abielus Hispaania printsessi Katariinaga. See oli olnud ta venna lesk ja pealegi polnud tal poega, kes oleks võinud pärida valitsejatrooni. Kuningale hakkas meeldima veetlev õuedaam Anne Boleyn, kes oli saanud prantsuse hariduse, omas meeldivaid kombeid ja oskas hästi

tantsida. Henry VIII püüdis end oma senisest naisest lahutada, et abielluda õuedaamiga. Paavst, kelle poole pöördus kuningas abielulahutamissooviga, vastas eitavalt. Kirikupea kartis Saksa keisrit Karl V, sest Katariina oli selle tädi. Hoopis erineval arvamusel oli aga Canterbury peapiiskop Thomas Cranmer. Tema tunnistas kuninga senise abielu maksvusetuks ja Henry VIII abiellus Anne Boleyniga. Säärane seik viis kuninga paavs-

tist järjest kaugemale ja nende vahekord muutus üha teravamaks. A. 1534 võttis parlament kuninga mõjustusel vastu seaduse, millega kuulutati Henry VIII kirikupeaks Inglismaal. Seega oli teostunud lahkulöömine katoliku kirikust.

Henry VIII kulutas valitsejana palju. Olles kirikupea, avanes talle võimalus uute sissetulekute saamiseks. Inglismaal oli tollal palju kloostrid; aja jooksul olid need omandanud suuri rikkusi, millele pöördus nüüd kuninga tähelepanu. Henry VIII laskis kloostrite varandused võõrandada. Osa neist jättis ta enesele, osa aga müüs või kinkis aadlikele. Viimased toetasid seetõttu meelsasti kuninga seisukohti. Inglise kirikuelu sisemises korralduses ei sallinud Henry VIII ühtki uuendust. Lutheri pooldajaid jälitati ja põletati tuleriidal, nagu paavstigi toetajaid. Kui a. 1547 suri kuningas ja troonile astus ta poeg Edward VI, muutusid olud usu-uutele Inglismaal soodsamaks. Thomas Cranmeri juhtimisel töötati välja ja pandi maksma uus jumalateenistuskord kui ka usutunnistus. Seega oli Inglismaal usupuhastus maksvusele pääsenud. Uut kirikut hakati nimetama a n g l i k a a n i kirikuks.

59. **Usupuhastus Põhjamail.** Saksamaalt levis usupuhastus ka Põhjamail. Esiti leidis ta pinda Taanis ning Norras ja siis ka Rootsis ja Soomes. Norra ja Rootsi olid XIV sajandi lõpust saadik Taani valitsuse all. A. 1523 sai Rootsi kuningaks Gustav Vasa ja temal õnnestus vabastada oma riik Taani võimu alt. Sõjad, mida ta pidas Rootsi iseseisvuse saavutamiseks, nõudsid palju kulu ja seetõttu sattus riigi rahandus raskesse seisukorda. Säärasesse olundisse tõi aga paranduse usu-uude. Uuest usust jutlustasid Rootsis esimestena kaks venda, Olaus ja Laurentius Petri. Kuulates vendade jutlusi, leidis Gustav Vasa, et uus õpetus on õige ja vastuvõetav, ning lubas neil jutlustamist jätkata. Liiti meelitas kuningat lootus, et usu-uute toetamise kaudu saab ta parandada riigi rahaasju kirikuvaranduste arvel. Selle mõtte teostamiseks kutsus ta kokku a. 1527 Västeråsi riigipäeva, kus otsustati kuninga ettepanekul järgmist: kogu riigis võib vabalt kuulutada uut usku, ja kirikult tuleb võõrandada ta liigsed varandused. Paljud vaimulikud olid küll säärase otsuse vastu, kuid kuningat toetasid linlased ja talupojad.

Rootsist levis usu-uude ka Soome ja seal sai uue õpetuse levitajaks kõigepealt Mikael Agricola. Tema tõlkis ka Uue Testamendi soome keelde ja sai seega soome kirjakeele rajajaks.

60. **Poola. Mikolaj Kopernikus.** Ka Poola ei jäänud usu-

puhastusest puutumata. Siin leidsid pinda mitmed protestantlikud voolud, kuid lõplikult ei pääsenud neist ükski mõjule.

XVI sajandi esimesel poolel aga andis Poola rahvus suure kuulsusega täheteadlase, Mikolaj Kopernikuse, kes oli renessansi teaduse väarikaid esindajaid.

Tähele pannes taevakehade liikumist ja järele mõeldes selle üle, väitis Kopernikus, et Maa ühes teiste planeetidega tiirleb ümber Päikese ja lisaks sellele pöörleb ka veel oma telje ümber. Säärane vaatekoht on püsinud ümberhindamatult tänapäevani.

Vastureformatsioon.

Trento kirikukogu ja Jesuiitide ordu.

61. **Vastureformatsioon.** Usupuhastus oli saavutanud paljudes maades silmapaistvaid tulemusi. Lääne-Euroopa rahvaste usuline ühtsus oli jäädavalt vajunud minevikku. Säärase olukorraga ei suutnud katoliku kirik leppida. Ta püüded olid suunatud endise kirikuühitsuse jaluleseadmisele ning umbes XVI saj. keskel lõi ta uue jõulise liikumise, mis oli sihitud usupuhastuse vastu. Seda liikumist kutsutakse vastureformatsiooniks ja selle alused määras kindlaks Trento kirikukogu.

62. **Trento kirikukogu.** Usuliste tormide keerises oli õpetlaste, vaimulikkude ja valitsejate hulgas tugevasti levinud soov, et peaks kokku astuma üldine kirikukogu usuliste tõdede kaalumiseks ja ette võtma vajalikke uuendusi katoliku kirikus. Need mõtted ei meeldinud reformatsiooniaegseile paavstidele, kes kartsid kirikukogult oma võimu piiramist ja takistasid ta kokkuastumist. Viimaks saabus ometi oodatud silmapilk ja paavst Paul III kutsus kirikukogu kokku Trento linna Lõuna-Tirooli a. 1545. Kirikukogu töö kestis vaheaegadega kokku 18 aastat; ta viimase koosolek peeti detsembris a. 1563. Hoolikalt kaaluti asjatundlikkude kirikukogu liikmete poolt katoliku usu põhitõdesid ja määrati kindlaks, mida peab iga katoliiklane uskuma. Samuti hoolitseti selle eest, et pahed, mis olid nii palju nurinat tekitanud, kõrvaldataks kirikust. Usklikud katoliiklased pidid jälle aukartusega suhtuma paavstisse kui oma kõrgemasse juhisse; niisama pidi suhtutama kogu vaimulikku seisusesse. P a a v s t i k s võis saada üksnes väga väärikas mees ja kõrgeisse vaimulikesse ameteisse pääseda ainult

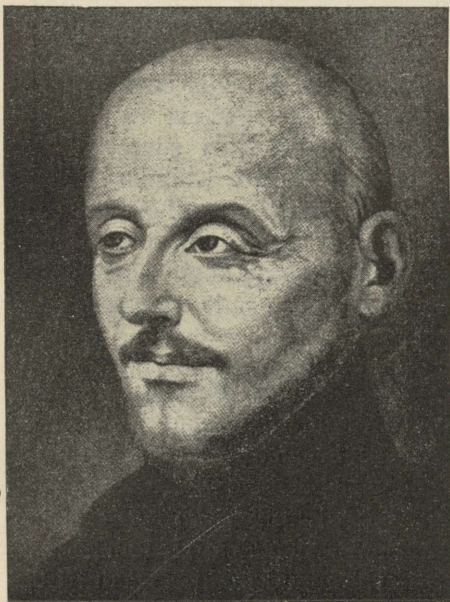
need, kes sobivad sinna tõeliselt. Vaimulikud nii külas kui linnas, samuti mungad ja nunnad kloostreis pidid elama eeskujulikku elu. Harimata vaimulikud või need, kes häbistasid oma seisust muul viisil, otsustati kõrvaldada halastamatult; polnud enam kuidagi lubatav, et nad unustaksid oma ametikohustusi ja taotleksid oma isiklikke huve. Suurimat tähelepanu aga omistati noorile kasvavaile vaimulikele. Seepärast otsustati ellu kutsuda igas piiskopkonnas preestrite-seminar. Seal õppisid kasvanud lapsed ladina ja kreeka keele grammatikat, laulmist, jutlustamist, piibliseletamist, pihilevõtmist ja muud tarvilikku, elades valjuses ning jumalakartuses.

Tol ajal, kui usupuhanus Saksamaal ja mujal edenes võidukalt, olid paljud arvamisel, et katoliku kirik ei ela neid torme enam üle. Siiski kujunes teisiti, ja selleks aitas suuresti kaasa Trento kirikukogu. Kui silmapaistvad pahed katoliku kirikust kõrvaldati, langes ära ka peapõhjus, miks olid seni paljud sealt lahkunud. Need, kes võtsid osa selle kirikukogu viimsest koosolekust Trento linna ühes kirikus ja said ülevaate kogu tehtud tööst, võisid loota katolitsismi uut tõusuaega ning nende südameid täitis tõsine rõõm.

63. Inkvisitsioon ja keelatud raamatute nimistu. Inkvisitsioonikohus asutati juba XIII sajandil, kuid 1540-ndail aastail elustas paavst P a u l III ta uuesti selleks, et energilist võitlust pidada usu-uuendusliku liikumisega. Inkvisitsioonikohtu tegevusel olid silmapaistvad tagajärjed; katoliku kiriku vastased Itaalias ja Hispaanias hävitati täiesti. Samal ajal toimus vali järelevalve kirjanduse üle. Keegi ei tohtinud ühtki raamatut trükkida inkvisitsioonikohtu loata. Et aga veelgi rohkemal määral ära hoida katoliku kirikule vaenlike mõtete levimist kirjanduses, koostati keelatud raamatute nimistu. Raamatud, mis sattusid säärasesse nimistusse, korjatj ja põletati ära.

64. Ignatius Loyola. Jesuiitide ordu asutamine. Katoliku kiriku võimsamaks relvaks võitluses reformatsiooni vastu sai jesuiitide ordu. Selle asutajaks oli hispaania rüütel Ignatius Loyola. Ta oli aastailt Lutherist noorem ja põlvnes vanast aadlisoost. 30-nda eluaastani andus ta täiesti maisele elule ja talle pakkusid suurimat lõbu ilusad hobused, relvad ja võitlusekuulsus. Kuid ta unelmale sõdurikuulsusest tuli ootamatult järsk lõpp. Võideldes prantslaste vastu sai ta kahurikuuli läbi mõlemast jalast raskesti haavata ning pidi kaua aega viibima haigevoodis. Seal hakkas ta ajaviiteks lugema raamatuid pühakuist ja

Jeesusest. Temas avanes uus maailm ja ususangarite teod täitsid ta hinge lõõmava kirega. Sõduri tee oli talle kui vigasele mehele küll suletud, kuid võitlust soovis ta endiselt jätkata, mitte aga prantslaste, vaid kogu maailma pahede vastu. Endisest rüütlist pidi saama ususangar. Haigusest tervenunud, astus Loyola kloostri sse. Seal palvetas ta tundide viisi, paastus ja peksis end ja tegi muidki vagaduseharjutusi. Viimaks reisis ta Palestiinasse muhameedlastele ristiusku kuulutama. Sel puhul selgus

Loyola.

talle, et ta vajab töö edukaks jätkamiseks head haridust. 33-aastasena läks ta kooli ja õppis seal väikeste poistega koos ladina keelt. Hiljemini astus Loyola Pariisi ülikooli, sest just seal võis õppida usuteadust kõige paremini. Pärast pi-õpetatud teoloogiks ja võis kемаid pingutusi sai Loyola pääseda kõrgeisse kirikuameteisse. Pariisis tutvus ta mõnede noormeeste-üliõpilastega, kes samuti nõustusid töötama suure vaimustusega katoliku kiriku kasuks nagu temagi. Nendega koos asutaski Loyola „Jeesuse Seltsi“ ehk jesuiitide ordu. Uue ordu kinnitas paavst a. 1540.

65. Jesuiitide ordu sisemine kord. Jesuiitide ordu oli sõduri poolt asutatud ja kandis ka sõjaväelist iseloomu. Ordu juhiks oli kindral. Loyola eluajal kuulus see amet temale. Nagu teisedki mungaordu liikmed andsid jesuiidid esijoones kolm tötutust: nad lubasid mitte abielluda, olla vaesed ja kuulekad. Lisaks neile tötutusele vandusid ordu täieõiguselised liikmed vastuvaidlematut kuulekust paavstile. Sõdurina oli Loyola õppinud tundma valju distsipliini hüvesid. Et aga ordu võiks olla alati võitlusvalmis, pidid ta liikmed täitma targutamata oma ülemate ja paavsti käske. Liikmeil tuli olla oma ülemate võimuses nii, nagu „laip on pesijate kätes“. Kui täitmiseks määratud ülesanne oli roim, tuli ka see teostada, kui selle kaudu suurenes Jumala au, s. t.

katoliku kiriku hüveolu. Nii avaldus jesuiitide tegevuses selgesti põhimõte: „Otstarve pühendab abinõu“.

66. Jesuiitide ordu tegevusväli. Jesuiitide ordu peaesmärgiks oli võidelda kõigi nende õpetuste vastu, mis seisis vastuolus katolitsismiga. Ühtlasi püüti tagasi võita neid kristlasi, kes olid katoliku kirikust eemaldunud. Need ülesanded olid küll rasked ja vajasisid kahtlematult tublisid mehi. Seepärast võeti orduisse vastu terveid taibuka mõistuse, rahuliku iseloomu ja tugeva tahtega inimesi. Ordu juhtivad mehed pidid hoolega jälgima iga liikme eri võimeid ja ülesandeid määrama igaühele annete kohaselt.

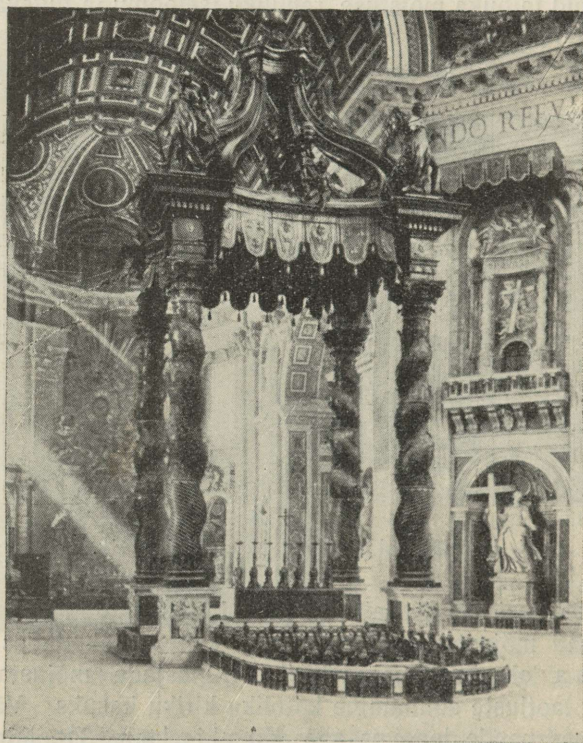
Paavst Paul III kinnitab jesuiitide ordu.

Jesuiidid teotsesid peamiselt kolmel alal: jutlustajaina püüdsid nad mõjustada rahvasse, valitsejatekodades pihiisadena oli nende eesmärgiks riigiasjade mõjustamine ja valitsejate taotluste suunamine katoliku kiriku kasuks. Väga tähtsaks kujunes nende tegevus aga koolielus. Õpetajaina katsusid nad noorsugu kasvatada katoliku kirikule kasulikus suunas ja poolehoius paavstile. Jesuiidid korraldasid oma koolid nii eeskujulikult, et paljud protestandidki saatsid oma lapsi nende juurde õppima. Jesuiitide koolis ei antud ainult teadmusi, vaid pandi suurt rõhku kasvatustlikule küljele. Kord koolis oli eeskujulik, kuid kehalist karistust kasutati seejuures väga harva. Samal ajal püüti õpilaste hoolsust virgutada võistluste abil, mida korraldati nii üksikute õpilaste kui ka klasside vahel.

Jesuiitide ordu arendas oma tegevust Euroopas, aga ka väljaspool seda. Nii teotsesid jesuiidid Indias, Hiinas, Jaapanis ja ka Ameerikas.

Itaalia vastureformatsiooni ajal.

67. **Katoliku kiriku võit. Barokk.** Protestantism leidis Itaalias vähe pinda; paavstidel õnnestus see võita suuremate pingutusteta. Ometi sai sealgi osaks elav vastukõla võitlusele, mida pidas katoliku kirik oma olemasolu eest. Vastureformatsiooni aeg oli tasakaalutu, vastuoluderikas ja vägivaldne. Sellises olundis

Püha Peetri kiriku baldahhiin-ehis.

otsisid inimesed meelsasti lohutust kirikust ja ihaldasid uusi võimsaid usulisi elamusi. Katoliku kirik püüdis sääraseid asjaolusid arvestada ja inimeste meeli köita nii pidulikkuse kui ka jõulisuse võluga. Niisuguses õhustikus arenes renessansi kunstit XVI sajandi teisel poolel Itaalias uus kunstistiil, mida kutsutakse **barokiks**. Järgneval sajandil levis see paljudesse Euroopa maisse ja võttis seal eri varjundeid. Barokkstiilile on omane reeglipäratus ja tujukus. Siin avalduvad võimsad tunded, jõuline liiku-

mine ja pillav toredus. See stiil leidis rohkesti rakendust kirikute ehitamisel. Ehitise esikülj sai kogu välisehitise peaasjaks ja temale kuhjati palju ilustavaid vorme. Sugugi vähemat tähelepanu ei omistatud siseruumidele. Barokk-stiilis ehitatud kirikud on avarad, valgusrikkad ja mõjuvad vaatajasse oma pimestava toredusega. Lugematud kaunistised ilusta-

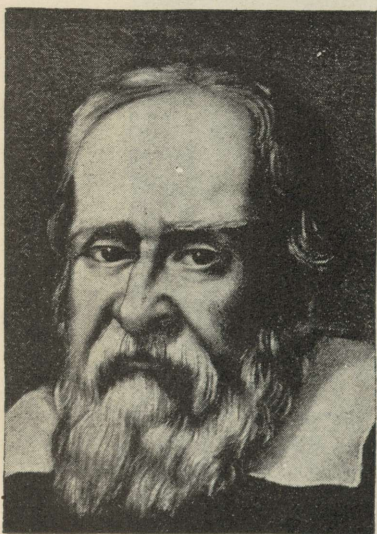
Urbanus VIII hauamonument.

vad kiriku seinu, sambaid ja simsse: lillevanikud, stiliseeritud taimekujutised ja nende vahele paigutatud inimfiguurid, inglid, vaasid jne. Lage kaunistati ornamentidega ja maalidega, mis sageli kujutasid ingleid ja pühakuid.

Itaalia barokk-kunsti suurmeister XVII sajandil oli Lorenzo Bernini. Ta oli kujur ning arhitekt ja veetis oma elu peamiselt Roomas. Paavst Urbanus VIII nimetas ta Püha Peetri kiriku ehitusmeistriks ja andis talle tähtsaid ülesandeid kunsti alal. Seetõttu läks kogu kunstielu juhtimine Roomas

tema kätte. Sel ajal lõi Bernini Püha Peetri kiriku peaaltari kuulsa baldahhiin-ehise, mis toetus neljale väänlevale sambale. Sama kiriku esise platsi piiras ta võimsa kolonnaadiga. Bernini kujuriand väljendub hästi Urbanus VIII hauamonumendis. Võimsana istub paavst troonil nagu majesteet. All puusärgi juures asetseb ühel pool Armastus, teisel Õiglus, ja puusärgil kirjutab Surm hauasalmi.

68. **Galileo Galilei.** Nagu kunst tegi ka teadus edusamme vastureformatsiooni ajal Itaalias. Sealseks tunnustatud teaduse-

Galilei.

meheks XVI sajandi teisel ja XVII sajandi esimesel poolel sai Galileo Galilei. Tema oli esimesi loodusteadlasi, kes rajas teadusliku uurimise vaatlusile ja katseile. Uurimuste põhjal jõudis Galilei otsusele, et liikumapandud kehad liiguksid igavesti samas suunas ja sama kiirusega, kui poleks väliseid takistusi pidurdamas. Ka kehade vaba langemist uuris ta hoolsasti. Pisa kiriku vildakust tornist laskis ta alla kukkuda mitmesuguseid esemeid ja jõudis siis otsusele, et kõik kehad hoolimata nende raskusest langeksid ühesuguse kiirusega, kui õhk ei teeks selleks takistusi.

Suurt huvi tundis ta ka täheteaduse vastu. Enda-

valmistatud pikksilmaga vaatles ta Päikest, Kuud ja taevatähti. Ta märkas, et Kuul on mäed ja orud, päikesekettal aga tumedad laigud. Need liikusid Päikese ühelt servalt teise; sellest järeldas Galilei, et Päike pöörleb oma telje ümber. Galileile tõi suuri raskusi seik, et ta pooldas Kopernikuse õpetust, mille oli kirik valeks tunnistanud ja hukka mõistnud. 69-aastasena vangistati ta inkvisitsiooni-kohtu poolt ja teda sunniti avalikult eitama Maa tiirlemist ümber Päikese. Seda Galilei tegigi. Kuid kohtunikele selja pöörnud, ta lausus tasakesi: „Ta liigub siiski!“

69. **Gregooriuse kalender.** Katoliku kirik asus kaua eitaval seisukohal loodusteaduse saavutuste suhtes. Aegamööda õppis ta siiski neid hindama ja kasustama. Nii teostas paavst Grego-

rius XIII juuliuse kalendri uuenduse ja pani maksma katoliku usu maades a. 1582 uue kalendri, mis on tuntud gregooriuse kalendrina. See on kehtiv praegu peaaegu kogu maailmas ja a-st 1918 alates ka Eestis.

Hispaania ja Madalmaade vabadusvõitlus.

70. **Philipp II.** A. 1556 sai Hispaania troonile Philipp II. Nagu Karl V nii tahtis temagi saada võimsaks valitsejaks ja püüdis kõikjal võidule viia katoliku usku. Philipp II-l polnud aga riigi valitsemisel säärast osavust kui Karl V-l. Viimane oli alati liikvel, juhtis ise sõjavägesid, reisis palju ning õppis tundma oma laialdasi valdusi. Philipp II aga valitses riiki oma kabinetist. Iseloomult oli see kuningas kinnine, külm ja kaval. Pealinnaks tegi ta Madridi Uus-Kastiilia kuival kiltmaal, kuid meelsasti elas ta vaikes üksinduses, kloostriaadilises Escoriali lossis, mitte kaugel Madridist. Escoriali lossi vaikusel töötas Philipp sageli öö läbi. Seal ta luges mitmesuguseid aruandeid ja mõtles valitsusasjadele. Iga vähegi tähtsama riikliku küsimuse otsustamisel tahtis kuningas asjakäigu viimaseid peenusi teada ja nõudis igasuguseid lisa-seletusi. Välissaadikud nurisesid tihti säärase venitava ja aeglase asjaajamise üle. Pilgates öeldi, et kui surm tuleks Hispaania ametiasutiste kaudu, siis võiks loota üsna pikka eluiga. Philipp II taotlustel oli mõnelgi alal tulemusi. Nii õnnestus tal inkvisitsioonikohtu abil hävitada protestantism juurtenj Hispaaniast. Siis pöördus ta mauride vastu.

Philipp II.

Maurid olid Pürenee poolsaarele asunud muhameedlaste järeltulijad. Neid oli varemini sunnitud omaks võtma katoliku usku. Seda tegid nad ainult väliselt, sisuliselt pidasid nad kinni vanust kombeist. Nad lasksid oma lapsi ristida, pesid neilt aga pärast ära ristimisvee; samuti lasksid nad end kiriku poolt laulatada, kuid kodus pühitsesid abielu ja pidasid pulmi oma rahvuskombe järgi. Philipp II ajal keelati mauridel nende rahvuskommete täitmise. Polnud neil õigus kanda rahvusrõivaid ega kõnelda emakeelt. Kui meeleheitele viidud maurid haarasid vastupanuks relvad, siis hukati neid vaikseid, töökaid inimesi hulgaviisi ja hävitati seega Hispaania jõukuse aluseid.

Ka välisvaldlaste suhtes oli Philipp II-l mitmel pool õnne. Nii hävitasid hispaanlased Lepanto merelahingus a. 1571 türklaste laevastiku. Seega pandi seisma muhameedlaste edasitung Vahemerel.

A. 1580 ühendas Philipp II Hispaaniaga Portugali ja see jäi Hispaania valitsuse alla 60 aastaks. Philipp II katse Inglismaad vallutada ebaõnnestus täiesti, nagu hiljemini näeme. Väga kulukaks ja raskeks kujunes ka võitlus Madalmaadega.

71. **Madalmaad.** Madalmaad alistati Hispaania Habsburgide võimule XV sajandi lõpul. Sealse rahva elu XVI sajandi esimesel poolel oli õnnelikem Euroopas. Maa oli küll väike, kuid tihedasti asustatud. Linnad olid suured ja tööstus, kaubandus ja põllumajandus õitsid. Väljapaistvamaks linnaks ning ühtlasi maailma kaubanduse keskuseks oli Antwerpen Schelde jõe suudmes. Antverpeni kaubandus oli XVI sajandi esimesel poolel nii laialdane, et seal sõlmiti ühe kuu kestel samapalju ärilisi tehinguid kui Veneetsias kahe aasta jooksul. Äritsemise soodustamiseks ehitas linnavalitsus Antverpeni börsi, s. o. ehitise, kuhu kogunesid ärimhed iga päev teatud tunniajal äritehingute teostamiseks. Selle linna tähtsust iseloomustab tabavalt vanasõna: Maailm on sõrmus ja Antwerpen selles teemandiks. Valitsemise otstarbel oli maa jagatud provintsideks. Neil oli igaühel oma seisustekogu ja mitmed eriõigused. Brüsselis aga asus ülemaaline seisustekogu ehk generaalstaadid ja kuninga poolt nimetatud asehaldur. Õiguste põhjal kuulusid riigiametid madalmaalasile endile. Usuliselt oli põhjaprovintsidest mõjule pääsenud peamiselt kalvinism, lõunaprovintsid aga olid jäänud ustavaks katolitsismile.

72. **Philipp II ja Madalmaad.** Hertzog Alba. Philipp II püüdis Madalmaail hävitada nii sealset protestantismi kui

ka rahva poliitilisi vabadusi. Ketserite tagakiusamine võttis üsna laia ulatuse. Kogu maal lõõmasid tuleriidad. Philipp II vägivaldne tegevus kutsus madalmaalasis esile tõsise rahulolematuse. Mitmel pool purustati katoliku kirikuid, rüvetati pühapilte, kiriku pühitsetud õliga võidsid mässajad oma saapaid jne. Madalmaalaste ohjendamiseks saatis Philipp II sinna asehalduriks oma poolõe P a r m a M a r g a r e e t a asemele hertsog Alba. Selle mehe tundeis puudus täiesti halastus. Alba asutas rahutuste nõukogu, mida hakkas rahvas kutsuma verenõukoguks. Seal mõisteti hoolimatult inimesi surma ilma küllaldase süütoendusega. Tuhanded õilsad ja tublid Madalmaade kodanikud langesid verenõukogu ohvriks. Kogu maal valitses hirm. Keegi ei võinud homsele päevale julge olla.

Verenõukogu tuntuim ohver oli krahv E g m o n t, tõsine katoliiklane, kes ei teadnud karta mingit ohtu. Ent Philipp II-l oli tema kohta vaistuline kahtlus ja ta käskis Egmonti vangistada. Kõige sõbralikumalt kutsus Alba tolle õilsa madalmaalase enda poole läbirääkimistele. Seal vangistati ta ja saadeti tapalavale.

Lisaks kõigele määras Alba madalmaalasile raskeid maksid, mis ähvardas laostada nende majandusliku elu.

Rahulolematus aina kasvas, ja mida karmimalt toimis Alba, seda suuremaks paisus ta vastaste hulk. A. 1572 algas üldine mäss, mis tähistas Madalmaade vabadusvõitluse algust.

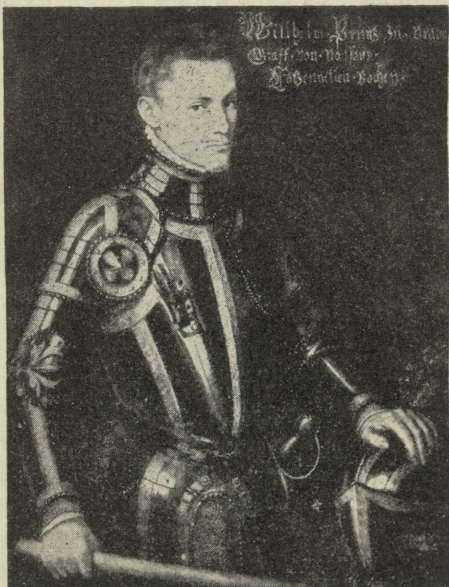
Alba.

73. Oranje Wilhelm ja Madalmaade iseseisvus. Madalmaade vabadusvõitlejate väljapaistvamaks juhiks oli Oranje Wilhelm. Ta oli meeldiva välimuse ja kõitva käitumisega, sõbralik ja elav mees, kuid sealjuures auahne ja uhke. Oranje Wilhelm kõneles hästi, kuid oskas vajalisel kohal ka vaikida ja osutada suurt takti. Alba saabumisel Madalmaale põgenes Oranje Wilhelm Saksamaale, kust ta tuli seal värvatud sõjaväega tagasi oma kodumaale ja alustas võitlust Alba vastu. Väga ohtlikuks kujunesid hispaanlastele ka meregöös, s. o. meriröövlitena teotsevad Madalmaade pagulased. Need hävitasid merel Hispaania laevu ja tekitasid hispaanlastele suurt kahju ka Madalmaade

rannikuil. Paljud meregöösid kandsid peakatteil poolkuumärki, tahtes öelda seega, et pigemini on nad türklased kui katoliiklased. Igatahes ei õnnestunud hertsog Albal Madalmaade rahustamine ja Philipp II saatis tema asemele sinna uue asehalduri.

Võitlus jätkus. Selle kuulsamaks sündmuseks sai Leydeni linna piiramine hispaanlaste poolt, mis kestis 9 kuud. Linna elanikud kannatasid kohutavalt nälja ja haiguste tagajärjel, kuid

ei alistunud. Asjatult püüdis Oranje Wilhelm neile maapoolsest küljest abi anda. Viimaks tal ei jäänud muud nõu kui hispaanlaste tagasitõrjumiseks kasustada äärmist vahendit: lasta avada kõrged tammid, mis kaitsid Leydenit ja tä ümbrust merevoogude eest. Vesi voolas nüüd üle põldude ja karjamaade Leydeni tänavaile. Meregööse pääses nüüd linna paatides, milles nad töid nälgivaile inimesile toitu. Vee vastu ei suutnud hispaanlased võidelda ning taganesid.

Oranje Wilhelm.

Aegamisi lõunaproviintsid eraldusid põhjaproviintsidest. Esimesed panid relvad maha, alistusid Philipp II-le ja jäid

truuks katoliku usule. Põhjaproviintsid aga liitusid veel tihedamini, kuulutasid end a. 1581 iseseisvaks ja valisid endile asehalduriks Oranje Wilhelmi. Seda osa Madalmaist, mis alistus Hispaaniale, hakati kutsuma Belgiaks. Põhjaproviintsid säilitasid Madalmaade nimetuse; suurima provintsi järgi hakati neid kutsuma ka Hollandiks.

Hispaanlaste kangeim viha oli suunatud Oranje Wilhelmi vastu. Nad lubasid suure rahasumma ja aadlitiitli sellele, kes tapab tolle tubli mehe. Kolm aastat pärast Madalmaade iseseisvaks kuulutamist langeski Oranje Wilhelm ühe fanaatilise katoliiklase kuulide läbi. Suri ja viimased sõnad olid: „Jumal, halasta mu hinge, halasta mu vaesele kodumaale!“ Tapja vangistati ja

surmati. Madalmaadele õnneks oli Oranje Wilhelmi poeg Moritz kõigiti isa vääriline ja, saanud asehalduriks, jätkas edukalt vabadusvõitluse juhtimist.

A. 1609 sõlmiti küll 12 aastaks vaherahu, kuid siis algas sõda uuesti. Alles a. 1648 tunnustas Hispaania Madalmaid lõplikult iseseisva vabariigina.

Hispaania langus. Madalmaade tõus.

74. **Hispaania langus.** A. 1598 suri Hispaania kuningas Philipp II. Juba ta valitsemise lõpu poole hakkas Hispaania võim tunduvalt nõrgenema. Alatised sõjad nõudsid palju inimesi ja suuri rahalisi kulusid. Rahvas oli raskete maksudega kurnatud. Ka Ameerikast tulevad kuld ja hõbe ei suutnud olukorda päästa. Otse ruineerivalt Hispaania majanduslikule elule mõjus mauride tagakiusamine ja pagendamine Philipp III poolt. Ligi 800 000 inimest lahkus maalt, mille nemad ja nende isad olid viinud õitsvale järjele. Endised viljakad põllud nüüd söödistusid, niisutuskanalid ummistusid ja tööstus soikus. Kuninga „võidu“ pühitsemine mauride üle oli juubeldamine Hispaania hüveolu hauajuures. Suureks õnnetuseks oli seegi, et hispaanlased armastasid kerget elu ja tundsid vastumeelsust töö suhtes.

Philipp II ajal oli Hispaania siiski etendanud väljapaistvat osa Euroopas. Seetõttu olid ka hispaania keel ja kombetol ajal paljudes maades väga levinud. Koguni rõivastuses mõjus see maa eeskuju andvalt. Nii hakkasid mitmel maal mehed hispaanlaste kombel kandma musta sametkuube, sama värvust põlvpükse, pikki sukki ja peakatteks musta sametmütsi, naised aga vöökohalt tunduvalt laienevat kleiti. XVII sajandil, Hispaania poliitilise suuruse mõõna-ajal, võrsusid sealt mitmed kuulsad kirjanikud ja kunstnikud. Neist tuleb esijoones mainida Miguel de Cervantes't ja Diego Velázquez'i.

75. **Miguel de Cervantes.** Hispaania kirjanik Cervantes sai maailmakuulsaks romaani „Don Quijote“ avaldamise järel. Selle teose peategelane Don Quijote on rüütel, kes läheb maailma vägevaid tegusid sooritama. Ta toimingud on aga otse traagiliselt koomilised. Nii peab ta kord tuuleveski tiibu hiiglasiks ja astub nendega võitlusse. Tolle teosega said rüütli teiklused liigselt naeruvääristatud ja selle tagajärjel hakkas huvi rüütliromaanide vastu lõplikult raugema.

Cervantese isiklik elu oli kaunis õnnetu. Lepanto lahingus kaotas ta oma käe ja sattus meriröövlite kätte vangi. Viimaks pääses ta küll kodumaale, kuid ta viimased eluaastad möödusid suures vaesuses.

Don Quijote.

76. **Diego Velázquez.** Hispaania maalikunsti väljapaistvaks esindajaks XVII sajandil oli Velázquez. Talle oli omane ergas värvimeel, peen tõelisuse vaatlemine ja suur oskus käsitleda valgust ja varju. Velázquez oli meisterlik portreemaalija. Ta elu möödus suuremalt osalt Philipp IV õukonnas, kus ta oli armastatud kunstnik. Seal maalis ta 37 aastat seda tähtsusetut kuningat, ta naist, lapsi, sugulasi, narre, õuekerjuseid ja väepealikuid. Lisaks kõigele lõi Velázquez hea eduga maale ka usulisil,

mütoloogilisil ja ajaloolisil aineil. Viimaselt alalt on iseloomulik ta rühmportree „Breda kapitulatsioon“. Breda oli Hollandi kindlus, mis alistus hispaanlastele XVII sajandil. Pildil on näha esiplaanil kindluse komandanti võtmeid üle andmas hispaanlaste väepealikule, kelle taga seisab teisi Hispaania väejuhte üleoleva näoilmeaga. Veel taamal asetseb Hispaania sõdureid, hoides piike püsti. Pildi vasemas nurgas nähtub Hollandi sõdureid, kelle näoilmeis on peegeldumas heasüdamlus, kuid ka hämmastus.

Breda kapitulatsioon.

77. Madalmaade õitseng. Majanduslikud olud. Hispaania võimu alt vabanemine tõi kaasa Madalmaile märkimisväärse majandusliku õitsengu. See avaldub esijoones kaubanduses. Kui Portugal sattus Hispaania võimu alla, ei lubanud Philipp II enam madalmaalasi tulla Lissaboni sadamasse India kaupade järele. Madalmaalased aga ei mõelnudki neist loobuda, vaid purjetasid ise ümber Aafrika Indiasse. Nad tõrjusid portugallased välja Ida-India saarestikust, võtsid oma valitsuse alla Moluki, Jaava ja Sumatra saare ja koondasid aegamööda Indiaga kauplemise suuremalt jaolt enda kätte. Kauplemise paremaks aren-

damiseks asutasid nad a. 1602 Ida-India Kaubaseltsi. Sellesse kuulus hulk rikkaid mehi, mistõttu oli seltsil kasustada suuri rahasummasid. See oligi vajalik, sest kauplemine kaugete meretaguste maadega oli tol ajal väga ohtlik ja kulukas, kuid siiski küllalt tasuv. Enamasti said osanikud ikka kõrget dividendi. Et kindlustada head kasu, püüti kõigepealt vältida ületoodangut. Nii määrati näit., et muskaatpähkleid võib kasvatada ainult ühel saarel, samuti nelke. Muilt saarilt hävitati need armutult. Asumaade pärisrahvaga tulid madalmaalased hästi toime. Nad ei taotlenud pärismaalaste ristimist, küll aga maksid viimastele soodsat hinda saadavate kaupade eest. Aegamööda koondus nende kätte ka tähtis osa vaheltkauplemisest Euroopas, mis andis neile samuti suurt tulu. Tähtsaks ja kasutoovaks majandusalaks kujunes madalmaalasele juba varakult kalastus. Kõigepealt püüdsid nad heeringaid nii Põhjamere, New-Foundlandi ranniku lähedalt kui ka Põhja-Jäämerest. Viimatinimetatud merd kaudu püüdsid nad koguni Indiasse purjetada, kuid jääolude takistuse pärast nurjus see üritus. Küll avastasid nad Novaja Zemlja ja hakkasid selle ümbruses püüdma valaskalu, hülgeid ja merilõvisid.

Tööstuse alal võitsid madalmaalased kuulsuse villase ja linase riide valmistamisega. Samuti olid nad tuntud osavate laevameistritena. Kõrgel astmel oli Madalmail ka põllundus. Siin kasvatati muu hulgas põldudel palju lilli, mille turustamine andis head tulu. Karjasaadustena veeti maalt välja võid ja juustu. Elava majandusliku tegevuse tagajärjel kogunes suuri rikkusi Hollandisse, eriti selle tähtsamasse kaubalinna Amsterdami. Tähtsamate asutistena leidsid seal börs ja suur pank. Viimase kaudu sai Amsterdam maailma rahanduslikuks keskuseks. Antwerpen aga oli rängasti kannatada saanud Madalmaade vabadusvõitluses hispaanlaste poolt ja minetas oma senise tähtsuse.

78. Teadus. Hugo Grotius ja Baruch Spinoza. Majandusliku arengu kõrval tegi suuri edusamme Madalmail ka vaimne elu. XVII sajandi algul esinesid siin veel usulised tülid, kuid sama sajandi keskel pääses kehtima ususalivus ja mõttevabadus. Ka ajakirjandusel oli Madalmail laialdane teotsemisvabadus. Siinsetes linnades kui ka maal loeti meelsasti ajalehte, sest selles leidis palju mitmekesiseid uudiseid ja ühiskondlikke ning poliitilisi artikleid. Vabad olud soodustasid Madalmail teaduse arengut. Leydeni ülikool kujunes väljapaistvaks teadusliku töö keskuseks. Madalmaade teadusemeestest on saavutanud maailmakuulsuse kõigepealt õigusteadlane Hugo Gro-

tiis; ta tuntuimaks teoseks on „Sõja ja rahu õigus“. Ses rajab ta rahvusvahelise õiguse, mis määrab riikidevahelisi suhteid. Rahvusvahelist õigust tuleb austada nii rahu kui ka sõja ajal, arvab Grotius. Ta püüab näidata, kuivõrd mõistusevastane on piinata sõjavange, tappa rahulikke elanikke, põletada

Grotius.

kaitseta külasid ja linnu. Säärasest ebainimlikkusest, mis oli tol ajal nii tavaline, tuleb Grotiuse arvates loobuda. Ka sõdides tuleb antud määrusi täita.

Mõtteteaduse alal lõi endale kuulsuse XVII sajandil Madalmail elav juut Baruch Spinoza. Ta kaitsis avarat usu- ja mõttevabadust ning süvenedes maailma olemuse mõttesse, jõudis väga omapärasele otsusele. Ta väitis, et Jumal asub looduses, nii elavas kui ka elutus. Säärast õpetust kutsutakse panteismiks ja selle õpetuse pooldajaid panteistideks.

79. Maalikunst, Rembrandt. Vabanenud Madalmail arenes omapärane maalikunsti. Seal ei pöördud peatähelepanu enam madonnade, aadlike, riigivalitsejate jne. maalimisele. XVII sajandil näeme sealsete kunstnike maalidel tavalisi kodanikke, tuuleveskeid, kanaleid, tamme, rammusat karja karjamaal jne. Madalmaalane armastas oma ümbrust ning kodumaad ja tahtis seda ka meelsasti näha pildil. Sealseist maalikunstnikest seisab esikohal

Rembrandt. Ta sündis möldri pojana, elas üle rikkuse- ning õnneaegu ja suri vaesuses ning unustuses. Rembrandt'ile on omane suur oskus inimesi oma maalidel hingestada ja esile tuua valguse mõju nii vormile kui värvile. Portreemaalijana tõi talle kuulsuse rühmportree „Dr. Tulpi anatoomia“. Sellel näeme

Rembrandt.

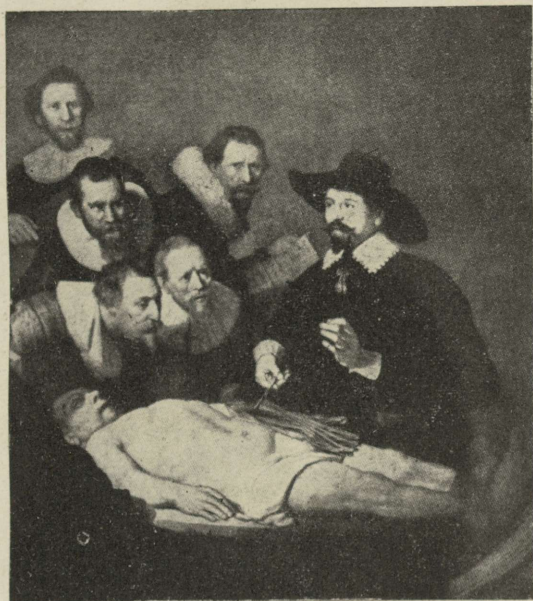
kõigepealt Amsterdami kuulsat arsti dr. Tulpi. Ta kannab peas laia kübarat ja nägu on tal hästi valgustatud. Dr. Tulp peab parajasti loengut oma kolleegidele inimese käelihaseist. Teda kuulatakse põnevusega. Meisterlikult on Rembrandt siin osanud inimeste näoilmet kujutada. Suurt tähelepanu meisterlikult valguse ja värvide käsitlelusele väärib ta maal „Õine vahtkond“, mis kujutab küttiderühma väljamarssimist.

Rembrandt'i toodang on aine valikult erilaadne ja arvukas, ta stiil aga sedavõrd isiklik, et ta jälgendamine on osutunud väga raskeks.

Väljapaistev Madalmaade maastikumaalija oli **Jacob van Ruysdael**. Ta piltidel näeme külasid, talusid, linnu, tuule- ja vesiveskeid, puid — lühidalt kõike, mida pakkus kodumaa.

80. Peter Rubens. XVII sajand tähistab samuti kõrget astet maalikunsti alal Belgias. Sealseks kuulsaks barokkmeistriks oli

Peter Rubens. Tema maalides avaldub ilmselt ülevoolav jõud ja lopsakas terve inimese keha. Rubensi stiili omapära avaldub mõnevõrra ta altarimaalis, mis kujutab Jeesuse risti püstitamist. Põiki üle pildi paremalt vasemale tõuseb lai valgusriba. Selle keskel on kujutatud ristipiinades kramplikult vaevlev Kristus. Risti ümber poolvarjus ja -valguses tunglevad ülesvinna-

Dr. Tulp'i anatoomia.

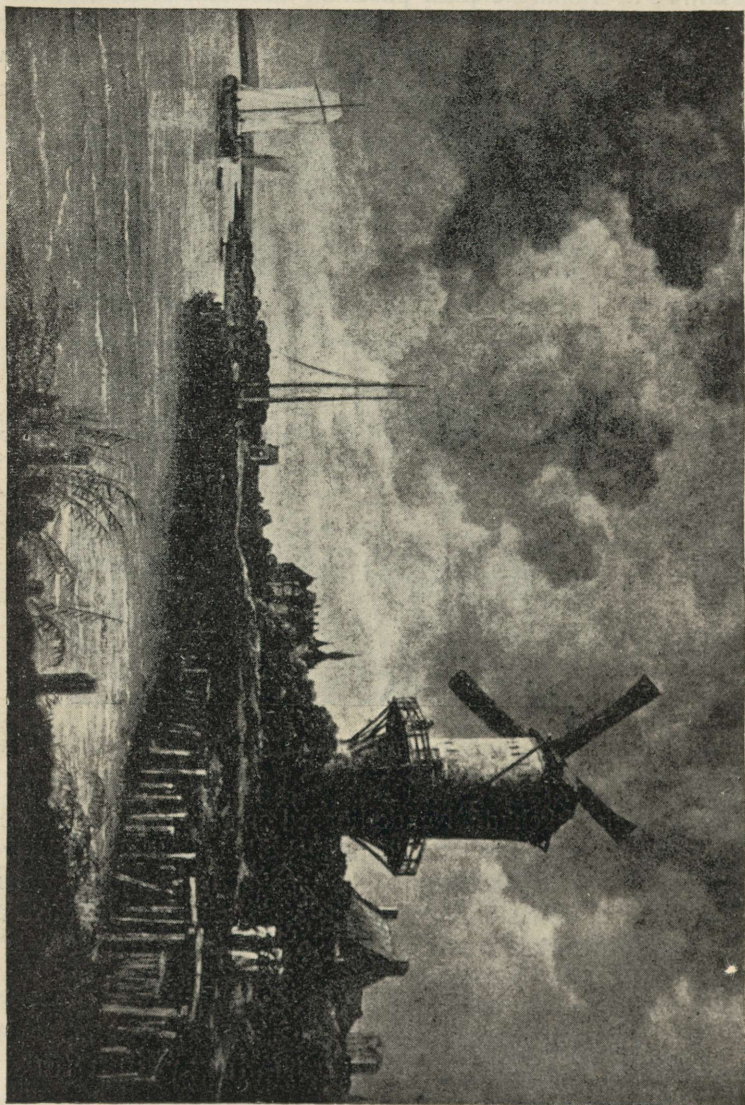
jate lihaselised kehad. Nende lihased on viimase võimaluseni pingul. Näoilmed tõendavad oma ülepingutustes ilmekalt kehade viimast jõurakendust. Rubens on maalinud kirikupilte, maastikke, portreid jne. Oma viimseil eluaastail maalis ta korduvalt oma n a i s t. Rubensi naisportreed kuuluvad maailma kaunimate portreede hulka.

Ususõjad Prantsusmaal. Kuningavõimu tõus.

81. **Kalvinismi levimine ja ususõdade algus Prantsusmaal.** XVI saj. I poolel valitses Prantsusmaal kuningas François I, kelle välimus oli kaunis, käitumine uhke ja viisakas, liigutused majesteetlikud -- ta oli kuningaks sündinud. Kalduvus pillamisele

ja elav huvi ilu vastu tegid ta tolle aja tuntuimaks metseniks. Ometi oli too kuningas tujukas ning despootlik ja toimis nii riiklikes kui ka usulises asjus ainult oma heaksarvamise järgi. Fran-

Ruisdaeli Veski.

çois I ajal hakkas kalvinism levima Prantsusmaal ja leidis siin poolehoidu esijoones aadlikes ja linlasis. Prantsuse kuningal polnud põhjust uuele usule edu soovida. Konkordaadiga,

mille sõlmis François I Leo X-ndaga a. **1516**, sattus kirik Prantsusmaal niikuinii kuninga mõju alla. Kuningas nimetas ametisse vaimulikke ja võis maksustada kiriku varandusi. Igatahes elasid

Rubens abikaasaga.

Prantsuse kuningad XVI sajandil heas vahekorras katoliku kirikuga; alates François I-st püüdsid nad enamasti kalvinismi levikut pidurdada. Karmid survevahendid ei andnud siiski loodetud tule-

musi. Vastupidi — Prantsuse kalvinistid ehk hugenotid muutusid oma usulistes veendumustes üha kindlamaks ja keelatud õpetuse pooldajate arv suurenes järjest.

Aastal 1560 sai Prantsuse troonile Charles IX. Ta oli noor ja nõrga iseloomuga valitseja, mispärast jäi võim kauaks ta ema Katariina di Medici kätte. Viimane püüdis algul pidada

Jeesuse risti püstitamine.

häid suhteid nii katoliiklaste kui hugenottidega ja nende vahel tasakaalu säilitada. Hugenottide juhina toimis admiral Gaspard Coligny, kes oli heade väepealiku-annetega, harukordselt aus ning tubli mees. Katariina di Medici andis hugenottidele jumala-teenistus-vabaduse. See asjaolu ärritas suuresti katoliiklasi, nii et nende vahekord hugenottidega muutus üha teravamaks. Oli vaja ainult tõuget sõja puhkemiseks, mis saabuski varsti. A. 1562

sõitis katoliiklaste väljapaistev juht François Guise ühes relvastatud saatjaskonnaga läbi Vassy linnakese. Seal sai ta teada, et läheduses peetakse hugenottide jumalateenistust. Pikema mõtlemiseta ründas ta palvetajaid. Nende hulgas oli relvastatud mehi, aga ka palju naisi ja lapsi. Võitlus oli äge; hulk inimesi sai

Karl V ja François I.

surma ja haavata. Säärase sündmusega algasidki Prantsusmaal ususõjad, mis on tuntud hugenottide sõdadena. Sõjad kestsid üle 30 aasta ja lõppesid a. 1598.

82. **Pärtli-öö verepulg Pariisis.** Kolmanda ususõja järel näis Prantsusmaale saabuvat püsiv rahuaeg. Hugenotid said jumalateenistus-vabaduse ja admiral Coligny kutsuti kuningas Charles IX-nda nõunikuks. Rahu kindlustamiseks pidi teine hugenottide juht, Navarra kuningas Henri Bourbon, abielluma Charles IX õega. Charles IX ja Coligny vahel kujunes sügav sõprus ja noor kuningas sattus täiesti viimase mõju alla. Katariina di Medici märkas oma võimu vähenemist; ka katoliiklaste juhid nägid endile ohtu kasvavat. Nüüd valmis tõsine kavatsus Coligny'd

Katariina di Medici.

tappa, sest muul teel poleks saadud teda võimu juurest kõrvaldada. Tapmiskatse aga ebaõnnestus ja Charles IX vahekord Coligny'ga muutus veel aina südamlikumaks. Kui kuningas kohe pärast atentaati külastas admiralit, ütles ta sellele: „Teil on küll haav, kuid minul südames raske mure.“ Katariina di Medici otsustas hugenottide mõju vähendamiseks toime panna nende massilise hävitamise. Seks püüdis ta kuningat oma nõusse saada. Ta kõneles, et kuninga vastu on loodud vandeselts ja selle eesotsas seisab Coligny. Seepärast on vaja viimast esijoones hukata. Charles IX vaidles säärasele kavatsusele vastu, kuid viimaks sattus ta meeleärevusse ja hüüdis: „Tapke admiral, tapke hugenotid, tapke nad kõik!“ 24. augustil 1572, püha pärtlipäeva ööl, kella kahe ja kolme vahel, hakkasid Katariina di Medici märguandel helisema Pariisi kirikute kellad. Siis ilmusid tänavaile katoliiklikud vandeseltslased, et teostada oma süngeid kavatsusi. Nad tungisid neisse maja-

desse, mis olid juba varemini märgitud valge ristiga. Seal elasid hugenotid. Esimesena rünnati Coligny elukohta. Admiral oli voodis, kui vastased sisse tungisid. Ta torgati mõõgaga läbi ja tema laip visati tänavale.

Paljud hugenotid püüdsid oma elu päästa põgenemise teel, kuid Pariisi tänavad olid hästi valgustatud, nii et end varjata polnud võimalik kuski. Seda verist sündmust, mil Pariisis hukkus enam kui 2000 hugenotti, kutsutakse pärtli-öö verepulmaks. Navarra kuningas Henri Bourbon, kes elas tol ajal Pariisis, pääses eluga ainult selle tõttu, et ta astus katoliku usku.

83. Henri Bourbon saab Prantsuse kuningaks. Pariisi veresauna järel haarasid hugenotid uuesti relvad ja jätkasid võitlust Henri Bourboni juhatusel. Viimane oli uuesti astunud kalvini usku. Pärast pärtli-öö verepulma oli kuningas Charles IX tervis täiesti murdunud. Ta kannatas järjest painajalikkude unenägude all. Neis ilmusid talle peaaegu alati tapetute laibad jäledate ja veriste nägudega. Sääraste nägemuste mõju all surigi Charles IX. Nüüd sai troonile ta vend, kes kaldus ikka rohkem ja rohkem hugenottide poole. See asjaolu ärritas katoliiklasi ja kuningas tapeti ühe fanaatilise munga poolt a. 1589. Seega hukkus viimne valitseja Valois' dünastiast. Suurimad õigused troonile olid Henri Bourbon'il ja a. 1589 ta saigi Prantsuse kuningaks Henri IV nime all.

84. Nantes'i edikt. Käremeelsed katoliiklased ei tahtnud kuidagi alistuda kalvinistlikule kuningale. Erilist vastupanu avaldas pealinn Pariis. Siis astus Henri IV uuesti katoliku usku ja Pariis avas talle oma väravad. Aegapidi rahunes katoliikliku vastasrinna enamus. Henri IV ei unustanud oma endisi võitluskaaslasi hugenotte. A. 1598 avaldas ta Nantes'i linnas edikti, millega hugenotid said usuvabaduse; ühtlasi jäi neile enesekaitseks hulk kindlustatud linnu, kus nad võisid pidada vajalikul määral sõjaväge. Verised ususõjad olid nüüd möödas ja Prantsuse rahvas võis jälle anduda rahulikule tööle.

85. Henri IV ja Sully rahva elu korraldamas. Ususõjad olid kohutavalt laastanud Prantsusmaad: hulk viljakat põllumaad seisis söötis, palju küli ja linu oli hoopis hävitatud, teed olid muutunud korratuks, tööstus ja kaubandus soikunud. „Kui keegi oleks maganud 40 aastat,“ kirjutab üks tolle aja meestest, „siis ärgates oleks talle silma paistnud mitte Prantsusmaa, vaid selle laip.“ Henri IV taotles tõsiselt prantsuse rahva elu-olu parandamist; ses püüdes toetas teda ta hea sõber, hugenott Sully.

Kuninga tähelepanu koondus esialgu talupoegade olundile. „Tahan, et igal talunikul riigis oleks pühapäeval praetud kana laual,“ lausus ta kord. Sully omalt poolt arvas, et põllundus ja karjandus toidavadki Prantsusmaad ning on Prantsusmaale tõelised Peruu kullakaevandused. Talupoegade makse vähendati; ühtlasi ei võinud keegi enam nende kariloomi ega põllutööriistu ära võtta võla katteks. Tulu suurendamiseks virgutati talupoegi kasvatama viinamarju, suhkrupeete ja maisi. Põllumajanduse kõrval ei unustanud kuningas ka tööstust. Erilist hoolt

Henri IV.

osutas ta siiditööndusele. Tema õhutusel hakati peaaegu kogu Prantsusmaal kasvatama mooruspuid, mis on tarvilikud siidusside toitmiseks. Mooruspuid kasvatas ka kuningas ise oma aedades. Tunduv edu siiditöönduses oli siiski Lõuna-Prantsusmaal eesotsas Lyon'i linnaga. Kuningas püüdis välja arendada Prantsusmaal ka kalliste tapeetide, klaasi- ja peene lõuendi töödust; vajalikke asjatundjaid püüti hankida välismailt, eriti Madalmailt ja Itaaliast. Liiklemise soodustamiseks ehitati hulk teid, mille äärde istutati puid; jõgedele tehti seniste

lotjade asemele sillad ja mõned jõed ühendati kanalitega. Väliskaubanduse huvides soodustas kuningas kõigiti Kanada asustamist prantslaste poolt.

86. Henri IV surm. Fanaatilised katoliiklased ei suutnud unustada, et Henri IV oli olnud hugenott ja et ta andis hugenottidele usuvabaduse. Nende meelepaha kasvas aga piirituks, kui kuningas kavatses sõda alustada katoliikliku Hispaaniaga. Üks fanaatiline katoliiklane otsustaski tappa Henri IV. **1610. a. kevadel** ühel pärastlõunasel tunnil sõitis kuningas lahtises tõllas Sully'le külle. Pariisi tänaval peatus sõiduk, sest et talumees läks parajasti heinakoormaga üle tee. Samal momendil lähenes mõrvar

kiiresti tõllale ja haavas kuningat surmavalt. Et üks noahoop tabas teda otse südamesse, siis suri ta silmapilkselt. Henri IV surm tekitas sügavat leina kogu Prantsusmaal ja mälestus sellest õilsast kuningast kestis põlvest põlve.

87. **Richelieu.** Pärast Henri IV surma sai Prantsuse troonile ta alaealine poeg Louis XIII. Möödunud ususõjad olid Prantsusmaad küllalt laastanud, seepärast soovisid rahvahulgad nüüd tõsiselt rahu. Hoopis erineval arvamusel olid aga aadlikud;

Richelieu.

nemad otsustasid kasustada kuninga noorust oma eesõiguste laiendamiseks. Et riigivalitsus oli nõrkades kätes, hakkas maal levima korralagedus ja riigikassas andis puudujääk end tõsiselt tunda. A. 1614 kutsuti küll kokku seisustekogu, kuid see ei suutnud tuua parandust riigivalitsemisse. Noor kuningas mõistis oma vilumatust riigiasjus ja kutsus a. 1624 peaministriks kardinal

Richelieu. Tema hooleks jättis Louis XIII kogu riigivalitsemise, eelistades ise käia jahil, koguda haruldasi relvi, taltsutada kulle jne. Richelieu oli tark ja osav riigimees, kuid seejuures ilmselt vägivaldne. Seetõttu hakati teda hiljemini kutsuma *veriseks kardinaliks*. Ta oli veendunud, et riigi hüveolu suudab kindlustada ainult kuninga *piiramatu võim*. Selle saavutamiseks pidas ta võitlust kogu eluaja, raudse tahtega kõrvaldades teelt kõik takistused. Esijoones alistas ta hugenotid. Ta vallutas nende kindlustatud asulad ja tegi lõpu nende valitsuslikele eriõigustele. Senikehtinud *usu vabaduse* jättis ta hugenottidele alale. Richelieu murdis ka uhke prantsuse *aadli*. Maakondade valitsejad — aadlikud kubernerid — elasid seni tugevais lossides. Seal pidasid nad koguni sõjaväge ja võisid kergesti tähele panemata jätta kuninga käske. Richelieu laskis maha lõhkuda nende lossid ja nõudis kuberneridelt vastuvaidlematut sõna kuulmist. Tõrkujad saadeti tapalavale. Ühtlasi saatis ta maakondadesse kõrgeid kuninga-ametnikke — *intendants*, kel tuli seal kõigepealt valvata valitsuse käskude täitmise järele. *Seisustekogu* ei kutsunud Richelieu kunagi kokku. Ta arvas, et kuninga piiramatu võimule on piduriks ka *Pariisi parlament* — riigi kõrgeim kohtuasutis. Aja jooksul oli pääsenud mõjule selline vaade, et kuninga seadused ja määrused astusid jõusse alles siis, kui Pariisi parlament oli nad registreerinud. Jättis ta selle tegemata, polnud nad kehtivad. Verine kardinal sundis kõrgeima kohtuasutise alistuma ja võttis talt vasturääkimise võimaluse.

Richelieu andis hoogu ka vaimse elu tõusule Prantsusmaal. Seda näitab *Prantsuse akadeemia* asutamine, mille ülesandeks oli prantsuse keele ja kirjanduse edendamine. Tema ajal hakkas ilmuma Prantsusmaal esimene *ajaleht*, mil oli neli väikest lehekülge ja mis ilmus kord nädalas. Muidugi valvas kardinal hoolega selle järele, et ajalehes kirjutataks temale meelepäraselt.

Richelieu valitses Prantsusmaad 18 aastat ja suri a. **1642** teadmises, et tal pole olnud ühtki muud taotlust kui ainult riigi hüveolu.

88. René Descartes. XVII sajandi esimesest poolest on pärit kuulus prantsuse mõtteteadlane ja matemaatik *René Descartes*. Otsides tõde ta hakkas seejuures kahtlema maailma kui ka enda olemasolus ja jõudis siis arusaamisele, et kõiges võib kahelda, kuid mitte tõsiasjas, et me ise kahtleme, teiste sõnadega, et me mõtleme. Säärasest tunnetusest võrsus Descartes'i kuulus põhi-

lause: „Ma mõtlen, järelikult olen olemas.“ Teadusemehena ei pidanud Descartes lugu katseist ega vaatlusist, vaid arvas, et tõde võib tunnetada ainult mõistuse abil. Seetõttu kutsutakse Descartes'i ratsionalistiks.

Inglismaa Elisabeth'i ajal.

89. **Mary Verine.** A. 1553 sai troonile Edward VI õde Mary, fanaatiline katoliiklane, kes oli abielus Hispaania kuninga Philipp II-ga. Mary lootis Inglismaal uuesti võidule viia katoliku usku ega kohkunud selle eesmärgi saavutamiseks tagasi mingist vägivallast. Algas vali ja verine protestantide taga-kiusamine. Paljudes kohtades lõõmasid tuleriidad, kus põletati katoliiklaste vastaseid. Muude hulgas hukati ka Canterbury peapiiskop Thomas Cranmer. Mary valitsemise aeg oli õnneks lühike, kestes ainult viis aastat. Inglastele tundus see aeg nii vägivaldsena, et nad hakkasid Mary't kutsuma Veriseks.

90. **Kuninganna Elisabeth'i** isik. A. 1558 astus Inglise troonile Henry VIII teine tütar — 25-aastane Elisabeth. Noor kuninganna oli sümpaatne, ta käitumisviis majesteetlik ja vaim kõrgesti haritud. Elisabeth oskas end maksma panna kogu Inglismaal ja riigi asju juhtida nii, et rahva elu läks üha paremaks ja Inglismaa tähtsus tõusis järjest. Kuninganna armastas tõsiselt oma maad ja rahvast. Ta kinnitas, et tal pole olnud kunagi üllamat taotlust kui alamate hüveolu. Rahva enamik tundis ja hindas sääraseid püüdeid. Ta osutas kuningannale suurt austust ja kohtles teda kõikjal kirjeldamatu vaimustusega.

Elisabeth.

Elisabeth oli viimne Tudori soost valitseja. Ta valitses 45 aastat ja suri a. 1603.

91. **Anglikaani kiriku võidulepääs.** Elisabeth'i ajal pääses anglikaani kirik lõplikult võidule. Ühtlasi kujunes kindlaks ka ta põhiolemus. A. 1562 võttis parlament vastu 39 artiklit, mille kaudu elustus uuesti Edward VI aegne kirikukorraldus. Anglikaani kirik asetseb seejärgi katolitsismi ja protestantismi vahepeal: ühelt poolt on ta säilitanud palju katoliiklikku oma jumalateenistuskombeis, seistes teiselt poolt oma õpetuselt lähedal reformitud kirikule. Usupuhastus ei toonud Inglismaale sugugi usulist ühtsust. Paljud jäid endiselt katoliiklasiks. Kuid oli ka neid, kes arvasid, et usu-uude on peatunud poolel teel, ja nõudsid, et jumalateenistusi tuleb puhastada kõigist katoliiklikest pärimustest. Säärase vaate pooldajaid kutsuti puritaanideks ehk puhtuslasteks.

92. **Šoti kuninganna Mary Stuart.** Kuninganna Elisabeth oli XVI saj. teisel poolel protestantismi võimsaim kaitsja Euroopas, seepärast oli katoliiklaste suurim viha suunatud temale ja Inglismaale. Katoliiklased ei tunnustanud Elisabeth'i seaduslikuks pärijaks, sest ta oli sündinud Henry VII abielust Anne Boleyniga, mida ei lugenud paavst kehtivaks. Elisabeth'i asemel tahtsid katoliiklased Inglise troonil näha Šoti kuningannat Mary Stuart'it, kes oli katoliiklane. Mary Stuart oli üles kasvanud oma ema kodumaal — Prantsusmaal. Kuninganna oli haruldaselt ilus, ent tujukas, kergemeelne ja küllaltki ettevaatamatu. 16-aastaselt abiellus ta Prantsuse troonipärijaga. Pärast oma abikaasa surma lahkus ta Prantsusmaalt ja tuli Šotimaale. Vahekord alamaatega ei kujunenud kuidagi südamlikuks. Mary Stuart'i toredad pidustused ja kergemeelsus tekitasid tõsist pahameelt šotlastes, kes olid karmi, tõsise iseloomuga inimesed ning pealegi kalvinistid. Šotimaal abiellus kuninganna ühe sealse aadliku, Henry Darnley'ga, võrdlemisi toore noormehega. Aja jooksul jahenes Mary armastus ja perekonda tekkisid lahkeliid. Kord haigestus Darnley ja viibis linna läheduses üksikus majas. Seal hoolitses tema eest ta abikaasa. Ühel ööl jättis ta mehe üksi ja lahkus. Samal ööl lasti õhku maja, kus viibis haige, ja Darnley sai surma. Teati rääkida, et teo kordasaatjaks oli keegi šoti aadlik. Šotlaste suureks imestuseks abiellus Mary Stuart mõni nädal hiljemini tolle aadlikuga. Nüüd levis üldiselt arvamine, et kuninganna ja ta uus abikaasa olid süüdi Darnley hukkamises. Šotimaal puhkes Mary Stuart'i vastu mäss. Kuninganna sõjalised jõud võideti ja ta

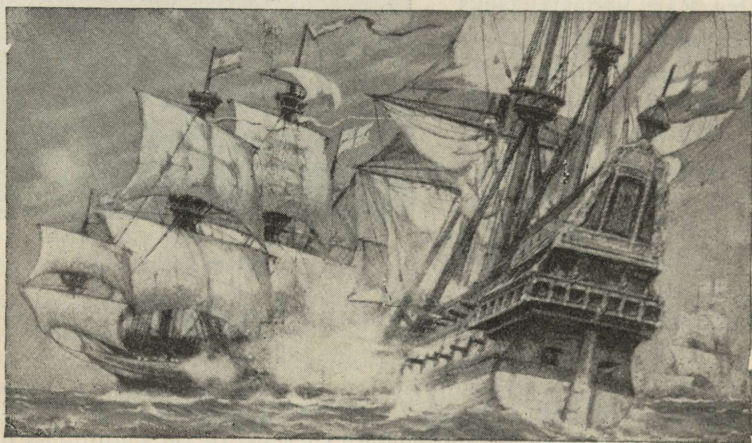
ise põgenes Inglismaale, kus laskis Elisabeth ta vangistada. Elisabeth kadestas Šoti kuningannat ta ilu pärast ja vihkas teda kui võistlejat Inglise troonile. Hoolimata sellest et Mary Stuart oli vangis, osutus ta väga kardetavaks Elisabeth'ile ja protestantismile. Inglise katoliiklased organiseerisid vandeseltse Mary vabastamiseks ja aitamiseks Inglise troonile, samuti Elisabeth'i surmamiseks. Sääraseid septsusi toetasid paavst ja Philipp II. Viimane lausus: „Mary Stuart on ainus tee, mida mööda katolitsism võib tagasi võita Inglismaa.“ Et säärasest ohtlikust olundist pääseda, mõisteti Mary Stuart surma ja hukati tapalaval a. 1587.

Mary Stuart.

93. „Võitmatu armaada“ Inglismaad vallutamas. Hispaania ja Inglismaa, Philipp II ja Elisabeth'i vahekord oli muutumas üha teravamaks. Üks toetas kõikjal katoliiklasi, teine aga protestante. Sellele lisanes veel kasvav võitlus võimu pärast merel. Mary Stuart'i hukkamisega oli Philipp II arvates mõõt täis. 1588. a. juunis saatis ta Inglismaad vallutama võimsa sõjalaevastiku, mida kutsuti „võitmatuks armaadaks“. Inglisele mõistsid, milline oht läheneb neile. Kiiresti läkitati laevastik vaenlase vastu ja ranna äärde koguti suurel arvul sõjaväge. Aegamisi lähenes „võitmatu armaada“ ja jõudis juuli lõpul L a M a n c h e'i väina. Inglisele ruttasid talle vastu. Esialgu välditi küll otsustavat võitlust, kuid julgete rünnakutega tehti vaenlasele palju kahju. Augusti algul jäi „võitmatu armaada“ peatuma Madalmaade ranniku lähedusse. Seda olukorda kasustasid inglased. Nad laadisid kaheksa laeva süttiva ainega ja süütasid need ühel ööl põlema. Tuul ajas põlevaid laevu hispaanlaste laevadele järjest lähemale. Nähes kohutavate tulekogude lähenemist, sattusid hispaanlased kabuhirmu ja põgenesid segaduses. Nüüd aga ründasid neid inglased ja saavu-

tasid otsustava võidu. Hispaanlased mõtlesid pöörduda koduteele ümber Šotimaa. Soodsa lõunatuulega purjetasid nad Põhja-merele. Inglased jälitasid neid veel kolm päeva ja pöördusid siis tagasi. Põhjameres aga tõusis kohutav torm. Meri oli üleni valges vahus ja Hispaania suured laevad olid nagu pilpad vihaseis laineis. Mitmed neist hukkusid ulgumerel, paljud aga peksis torm puruks vastu Šoti rannakaljusid. „Võitmatust armaadast“ jõudis Hispaaniasse tagasi vaid kolmandik. Kui laevastiku juht säärasest suurest kaotusest Philipp II-le teatas, sõnas see oma tavalises rahus: „Rahustuge, mina saatsin teid inglaste, mitte aga tormi ja rannakaljude vastu.“

„Võitmatu armaada“ La Manche'is.

„Võitmatu armaada“ hukkumisel olid määratu suured tulemused. Hispaania võim oli murtud ja ühes sellega ka katolitsismi peatugi. Oht, mis Inglismaa ja Madalmaade protestantismi ja iseseisvust ähvardas, oli seekord möödunud. Merevõim aga läks „võitmatu armaada“ hukkumisest peale inglaste ja madalmaalaste kätte.

94. Majanduslikud olud. Kuninganna Elisabeth'i aja üheks märkimisväärseks sündmuseks ongi Inglise merevõimu kasvamine. See käis käsikäes Inglise ookeanitaguse kaubanduse arenemisega, mis toimus esijoones Hispaania suurte asumaadega Ameerikas ja Aasias. Philipp II oli küll nendele maadele inglastega kaubandusliku suhtlemise ära keelanud, kuid see ei kohutanud kedagi. Inglise meremehed varustasid oma laevad kahuritega ja sõlmisid järjest rohkem kaubanduslikke sidemeid Hispaania asu-

maadega. Samal ajal oli üsna tavaliseks nähtuseks, et Inglise mere-
mehed eesotsas meresangar Francis Drake'iga röövisid
Hispaania hõbeda- ja kullalaevu ja tekitasid muulgi viisil Hispaaniale
kahju. Indiaga kauplemiseks asutati a. 1600 Ida-India
Kaubaseelts. Selle seltsi tegevuse tulemused avaldusid välja-
paistvalt alles järgmisel sajandil. XVI sajandi teisel poolel sõlmisid
inglased ka Venemaaga kaubanduslikke sidemeid, nimelt Valge
mere ja Arhangelski kaudu. Põhja-Ameerikasse löid nad oma
esimese asumaa Virginia. Siseriigis aina laienes Inglise
kaupmeeste tegevusväli. Siin tõrjusid nad ikka enam kõrvale
Hansa kaupmeeskonna; ühtlasi tühistati valitsuse poolt viimase
eesõigused. London sai kuningriigi tähtsaimaks kaubanduskeskuseks.
Siinne börs võistles tugevasti Amsterdamiga. Tööstuse
alal pöördi Elisabeth'i ajal Inglismaal suurt tähelepanu riidetööstusele.
Sellega käsikäes arendati lambakasvatust. Inglismaa välisilme
erines tunduvalt praegusest. Seal oli vähe asulaid ja põldu,
kuid palju karjamaid, kus liikusid tohutu suured lambakarjad.

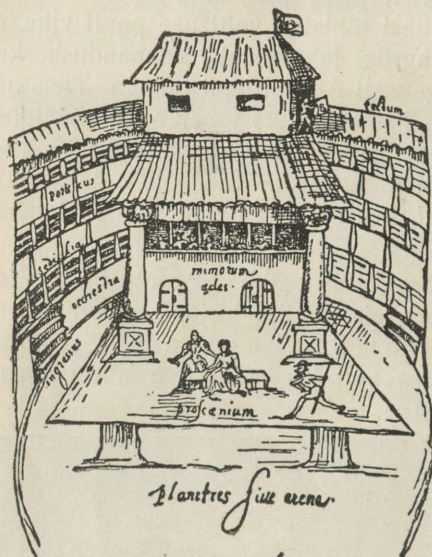
95. **William Shakespeare.** Elisabeth'i aeg oli ka inglise
kirjanduse õitseajaks. Tolleaegseist inglise kirjanikest on saavutanud
maailmakuulsuse William Shakespeare. See kõrge laubaga ja tumedate
juustega mees rajas endale tee oma geniaalsusega. Ta sündis
provintsi linna kaupmehe pojana. Hiljemini siirdus ta Londoni ja
sai seal näitlejaks. Siis hakkas ta kirjutama näidendeid, nii
tragöödiaid kui komöödiaid. Vahetevahel lõi ta ka laule, muu
hulgas õnnestunud sonette. Ainult oma näidendeile ammutas ta
peamiselt ajaloost. Tema ja kogu maailma kirjanduse kuulsaimaks
teoseks on tragöödia „Hamlet“, mille peategelaseks on
samanimeline Taani prints. See pessimistlik ja kõhklev kuningapoeg
ei suuda kaua aega teostada kättemaksu oma mõrvarliku

Shakespeare.

lelle vastu. Viimaks ometi tapab Hamlet pooljuhuslikult selle, hukkudes seejuures ka ise. Shakespeare'i teisist tragöödiaist on tähtsamad „Kuningas Lear“, kus ilmneb vana kuninga meelega laste tänamatuse kohta, ja „Macbeth“, milles esitatakse kujukalt salamõrvari süngeid ja kurnavaid südame-tunnistusepiinu.

96. **Elisabeth'i-aegne Inglise teater.** Tolleaegne teater erines kaunis tunduvalt meieaegsest. Peaosa ses moodustas laval

Inglise teater Elisabeth'i ajal.

kuid iga külastaja maksis teatri uksele vajaliku summa. Publik oli tavaliselt üsna mitmekesine. Püstiseisjate hulgas leidis meremehi, sõdureid, tänavapoisse, taskuvargaid jne. Rõdudel istusid jõukad kodanikud. Valitseva kombe kohaselt ilmusid naised teatrisse aina maskides. Enne etenduse algust, samuti ka vaheaegadel oli teatris tavaliselt suur kära: vesteldi, mängiti kaarte, suitsetati, söödi, joodi jne. Kui ei meeldinud mõni näitleja, siis vilistati ta välja ja pilluti mädamunadega, apelsinikoortega või muuga, mis juhtus kätte. Siiski leidis teater inglase juures suurt poolehoidu ja kuninganna hindas häid näitlejaid kõrgesti.

97. **Francis Bacon.** Teaduse edusammud on tihedalt seotud

ja selle juurde kuuluv tornehitis. Vaateruumi piirasid katusealused rõdud, kus võisid istuda suursugusemad ja jõukamad teatri külastajad. Vaateruumi keskoht oli tavaliselt katuseeta ja vaatlejad seisis siin püstijalu. Laval polnud ei eesriiet ega kulisid. Nähtavale kohale kinnitati laud, kuhu oli kirjutatud näidendi tegevuskoha nimetus. Kui oli lauale kirjutatud näit. „kuningaloss“, siis pidid etenduse jälgijad näitelava kujutlema kuningalossina. Etendus algas pärast lõunat. Sellest teatati pasunapuhumisega ja lipu tõmbamisega tornehitisele. Sissepääsuks pileteid polnud,

inglise mõtteteadlase Francis Baconiga. Tema esimesed tähtsamad kirjutised langevad küll Elisabeth'i aega, kuid ta kuulsusrikkam teotsemisaeg ulatub sellest märgatavalt üle. Bacon suhtus eitavalt skolasitikasse ega pidanud ka Aristotelest enam küllaldaseks autoriteediks teaduses. Ta väitis, et teadusemees peab vabalt ja julgelt tõde otsima arvestamata eelarvamusi.

Teaduslikus uurimises hindas Bacon väga kõrgesti vaatlusi ja katseid, s. t. kogemust. Selles suhtes erines ta tunduvalt Descartes'ist. Bacon sai teaduses kogemuspärase uurimisviisi väljapaistvaks kaitsjaks ja oli seega empirist.

Rootsi ja Soome.

98. **Eerik XIV ja Johan III.** Pärast Gustav Vasa surma a. 1560 astus Rootsi troonile ta vanem poeg Eerik XIV. Nooremad pojad said endile hertsogkonnad valitsemiseks: Johan Soome ja Karl Södermanlandi. Eerik XIV, nagu teisedki Gustav Vasa pojad, oli andekas, kuid seejuures tujukas ja haiglaselt umbusklik. Usaldamatus avaldus selgesti vend Johani suhtes, kelles ta nägi endale ohtu võrsuvat. Vendade taotlused olid tõesti erinevad ja vastuolud väljapaistvad. A. 1561 sattus osa Põhja-Eestist Eerik XIV valitsuse alla. See ei meeldinud Johanile, kes lootis oma maa-alu laiendada lõuna poole Soome lahte. Mõnedel muudelgi asjaoludel muutus vendade vahekord nii teravaks, et a. 1568 kõrvaldas Johan Eerik XIV-nda troonilt ja hakkas ise valitsema Johan III nime all. Tema valitsemisaeg polnud Rootsile ja Soomele õnnelik. Rasked sõjad kurnasid riiki; pealegi hakkas vastureformatsioon ähvardama mõlemaid maid. Johan III oli abielus Poola printsessiga, kes oli katoliiklane. Abikaasa mõjul hakkas ka Johan III tugevasti pooldama katolitsismi. Ta pani maksma uue jumalateenistuskorra Rootsis ja Soomes, mille järgi võeti katoliku kiriku palved ja laulud, preestrirõivad jne. uuesti tarvitusele. Säärased kuninga püüded tekitasid riigis palju pahameelt ja ta vastaste arv kasvas.

99. **Sigismund ja Karl IX.** Veel tõsisemaks muutus vastureformatsiooni oht Rootsis ja Soomes, kui sai Rootsi troonile Johani katoliku usus kasvanud poeg Sigismund. Ta oli juba varemini valitud Poola kuningaks ja seepärast kardeti, et ta viib poolakate abiga Rootsis ja Soomes võidule katolitsismi. Protestantismi kaitsjate juhiks oli Sigismundi lell, Södermanlandi hertsog Karl. Viimane kutsus a. 1593 Upsalasse kokku kiriku-

kogu, kus kuulutati luteri usk Rootsi riigi usuks ja Johan III poolt kehtima pandud jumalateenistuskord tühistati. Sigismund kinnitas algul küll sellised otsused, kuid sellest hoolimata ilmus ta hiljemini sõjaväega Rootsi, et alustada võitlust katolitsismi kasuks. Sigismundil polnud õnne. Ta võideti ja kõrvaldati troonilt. A. 1604 sai kuningaks Södermanlandi hertsog, kes hakkas valitsema Karl IX nime all. Uus kuningas valitses riiki küll osavasti, kuid väga karmilt. Ta oli tuntud aadli vastasena ja talupoegade sõbrana.

100. **Gustav II Adolf.** Karl IX surma järel a. 1611 astus Rootsi troonile ta poeg **Gustav II Adolf.** See kuningas äratas üldist

Gustav Adolf.

tähelepanu juba oma välimusega. Oma tugeva ja kauni kehaehituse, selgete siniste silmade, kõrge lauba ja heleruugete juustega meenutas ta vanu viikingeid. Ta oli aus, usklik ja kõrgesti haritud mees. Gustav Adolf kuulub ajaloo väljapaistvamate isikute hulka, esijoones oma kuulsusrikka välispoliitikaga. Ta võitles kõigepealt suure eduga Vene ja Poola vastu. Kolmekümneaastases sõjas, millest pikemalt allpool, esines ta protestantismi innuka eestvõitlejana. Õnnestunud sõdade läbi lõi ta Rootsist Euroopa suurriigi.

Gustav Adolf tundis oma riiki paremini kui ükski teine tema kaasmaalasist. Terava pilguga avastas ta puudusi riigielus ja püüdis neid uuenduste abil parandada. Ta andis kõigepealt riigipäevale kindla korralduse. Selle järgi võisid riigipäeva tööst osa võtta vaimulikud, aadlikud, linlased ja talupojad. Kõrge asutisena toimis kuninga kõrval riiginõukogu. Selle ülesandeks oli „kuningat riigis maksvate õiguste kohta tähelepanelikuks teha ja temale nõu anda, mis on valitsejale kui ka riigile tulus ja tarvilik“. Stokholmis kutsuti ellu viis riigivalitsemise keskasutist — kolleegiumi, mis koosnesid mitmest liikmest ja mille esimehed olid ühtlasi riiginõukogu liikmed. Iga kolleegium juhtis eri valitsemisala. Kantsleikolleegium, mille juhiks oli riigikantsler, tegeles välisasjadega, sõjakolleegium käsitles sõjaväesse puutuvaid küsimusi, õuekohtu-kolleegiumile allusid kohtuasjad jne. Kolleegiumidele allus hulk alamaid ametiasutisi ja neile omakorda veel alamaid. Kõigist kõrgemal seisis aga kuningas, kelle tahe andis end tunda kogu riigis. Nüüd liitus Soome tihedamini Rootsiga ja esimeses hakkas rootsi keel ja meel üha rohkem levima.

Kohtuolude parandamiseks kutsus Gustav Adolf ellu õuekohtud. Ka majandusliku elu korraldamiseks andis kuningas määrusi. Nende järgi võisid välismaadega kaubelda ainult üksikud linnad. Muudel linnadel oli õigus kaubelda omakorda nendega, samuti lähema ümbrusega. Talupoegadel keelati maal kauplemine ning nad võisid osta ja müüa ainult oma lähemas linnas.

Samuti oli Gustav Adolf innukas hariduse edendaja, asutades mitmele poole koole.

101. **Kuninganna Kristiina.** A. 1632 sai Rootsi troonile Gustav Adolffi tütar Kristiina. Riik elas tol ajal üle raskeid sõjaaegu. Samal ajal raskenes ka tunduvalt riigi rahanduslik seisund.

Kristiina.

Isa eeskujul jätkas Kristiina riigimaade kinkimist välja-
paistvaile väepealikuile ja nõunikele. Seetõttu aga kahanesis
riigi sissetulekud. Kristiinal ei jätkunud jõudu riigikassa seisundi
parandamiseks ja ta loobus troonist. Siirdunud välismaale, astus
ta katoliku usku ja peatus lõpuks palju aastaid Roomas,
kus ta esines suurejoonelise metseenina. Kristiinaga lõppes
Vasa dünastia ja Rootsi troon läks Kristiina tädipojale, Pfalzi
printsile, kes hakkas a. 1654 valitsema Karl X Gustavi nime
all. Kristiina oli suur kirjanduse- ja kunstharrastaja, milline asja-
olu soodustas tublisti vaimse elu tõusu nii Rootsis kui ka
Soomes. Tähtsamaks haridusekeskuseks sai Soomes Turu
ülikool, mis asutati a. 1640. Üliõpilasi oli esimesel aastal üle
40, ja nende arv kasvas kiiresti. Enamik üliõpilasi oli rootslasi,
samuti pärines ka suurem osa professoreid Rootsist. A. 1642 ilmus
Piibel soome keeles ja veel samal aastal asutati Turus trüki-
koda, mille järele oli tarvidus üsna suur.

Kolmekümneaastane sõda.

102. **Usulised vastuolud Saksamaal.** Pärast Augsburgi usu-
rahu valitses Saksamaa siseelus umbes poolsada aastat näiliselt
rahulik olund. Selle aja jooksul saavutasid protestandid mõndagi
edu. Paljud vürstid võtsid vastu uue usu ja ka paljude katoliiklik-
kude vürstide maadel levis protestantism jõudsasti. Protestantismi
edu oli pinnaks silmas katoliku kirikule ja suure südidusega hak-
kasid jesuiidid õhutama kõikjal vaenu protestantide vastu. Vahe-
kord katoliiklaste ja protestantide vahel muutus väga pinevaks,
võitlus näis olevat vältimatu. Enesekaitse eesmärgiga asutasid pro-
testandid a. 1608 nn. protestantliku uniooni, katoliik-
lased aga moodustasid a. 1609 katoliku liiga.

103. **Kolmekümneaastase sõja algus.** Sõda puhkes a. 1618
Böömimaal, kus olid usulised vastuolud muutunud kõige tera-
vamaks. Tšehhidele oli antud usuvabadus keisri poolt nn. majes-
teedi kirjaga. Selle dokumendi sisu tõlgendamisel aga tekkisid
sügavad lahkkelid protestantide ja katoliiklaste vahel. Ühel ägedal
vaidlusel majesteedi kirja üle Praha linna raekojas haarati
tšehhide poolt kord keisrinõunikud kinni ja visati raekoja aknast
välja. Säärane teguviis vihastas keiser Matthias ja ta otsustas
tšehhe karmilt karistada, ent suri enne selle mõtte teostamist.
Järgmiseks keisriks sai Ferdinand II. Ta oli fanaatiline
katoliiklane ja tahtis oma riiki näha pigemini kõrvena kui maana,

mis on täis ketsereid. Säärast valitsejat tšehhid endile ei soovinud ja valisid kuningaks Pfalzi kuurvürsti *Friedrichi*, kes oli protestantliku uniooni juht. Siis aga tungisid katoliku liiga sõjaväed vana kogenud väepealiku *Joh. Tilly* juhatusel Böömimaale. Mitte kaugel Prahast *Valgema*e juures peeti otsustav lahing a. **1620**, kus saavutas Tilly täieliku võidu. *Friedrich* jättis oma kuningriigi ja põgenes. Böömimaa laastati nüüd põhjalikult ja protestantismi püüti hävitada juurteni.

Keisri saadikute väljaviskamine.

104. Taani sõda ja Albrecht Wallenstein. Tilly võit tekitas protestantlikes Saksa vürstides tõsist muret ja nad pöördusid abipalvega Taani kuninga *Kristjan IV* poole. See oli ammu igatsenud oma riigi laiendamist; a. 1625 tungiski ta väega Põhja-Saksamaale. Sõda sai uut hoogu ja katoliiklaste seisund muutus raskeks. Siis ilmus keisri juurde rikas Böömi aadlik *Albrecht Wallenstein* ja lubas temale muretseda oma kulul suure sõjaväe. Selle ettepaneku võttis keiser meelsasti vastu. Seda tahtejõulist ja andekat väepealikut ei kihutanud aga sõtta usuline vaimustus, vaid piiritu auahnus. Ta uskus oma võimeid ja saatust, mis on määranud ta tähtsate ülesannete täitmiseks. Selline usk andis talle võrratut julgust ja vaimustas teda silmapaistvaile tegudele. *Wallenstein*i agendid ruttasid nüüd linnadesse ja küladesse ja ülistasid seal sõdurielu hüvesid: kõrget palka, avarat vabadust, rikkaliku saaki jne. Palju mehi jättis oma senised elukutsed ja astus palgasõdureina *Wallenstein*i teenistusse. Koosseisult oli see

sõjavägi väga kirju: seal oli sakslasi, poolakaid, prantslasi, šotlasi, itaallasi jt. Ka usulised vaated polnud kellelegi takistuseks sõjaväkke astumisel. Seal oli nii katoliiklasi kui ka protestante. Sõjaväega kaasas liikus suur moonavor, kus hobuste või härgade veetavail vankreil asusid laskemoona- ja toidutagavarad, sööginõud, telgid jne. Moonavoriga ühes liikusid sõdurite naised ja lapsed. Naised keetsid süüa, pesid pesu, parandasid sõdurite rõivaid jne.

Wallenstein.

Taani kuninga vastu alustasid võitlust Tilly ja Wallenstein. Kristjan IV sai raskesti lüüa ja oli sunnitud rahu tegema a. **1629**. Katoliiklased juubeldasid ja Wallensteini tähtsus aina tõusis. Ta kasvav võim ei meeldinud aga Saksa vürstidele. Nad nägid tas endile ohtu ja nõudsid ta vallandamist. A. 1630 vallandaski keiser Wallensteini ametist. Väliselt rahulikult, kuid sisemiselt sügavasti haavunud võttis Wallenstein säärase teate vastu. Ta läks oma mõisadesse Böömimaale, plaanitsedes südames kättemaksu keisrile.

105. Rootsi sõda. Gustav Adolf. Keisri vägede võit tekitas muret mitmes Euroopa riigis. Esijoones kartsid endile ohtu Rootsi- ja Prantsusmaa. Kardinal Richelieu, Louis XIII minister, tegi lepingu Rootsi kuninga Gustav Adolfiga, lubades talle rahalist toetust, kui ta alustab sõja keisri vastu ja toetab Saksa protestante.

Gustav Adolf, „Põhjamaa lõvi“, oli juba ammu tahtnud abistada oma usuvendi Saksamaal, kuid sõda Poolaga ei andnud talle selleks mahti. A. 1629 lõppes see võitlus ja kuningas, julgustatud Prantsusmaa toetusest, mõtles uuele sõjale, mis võis võidu korral kaasa tuua Rootsi riigi piiride laiendamise. A. **1630** maabus ta oma arvuliselt küll väikese, kuid kõigiti

hästi korraldatud väega P o m m e r i s. Rootsi vägi oli mitmeti omapärane. Relvastus oli tal kaugelt parem kui keiserlikul sõjaväel: püssid märksa kergemad, piigid lühemad, samuti kahurid väiksemad kui vastastel ja neist võis hoopis kiiremini tulistada. Rootsi sõjaväes valitses jumalakartlik vaim ja karm distsipliin. Võidetud külade ja linnade rüüstamine ning kaitseta inimeste tapmine oli valjusti keelatud.

Algul olid protestantlikud Saksa vürstid umbusklikud Rootsi kuninga vastu ega toetanud teda. Seetõttu liikus Gustav Adolf edasi ettevaatlikult ja aeglaselt. Siis aga juhtus sündmus, mis mõjustas olusid tema kasuks. Protestantide linn M a g d e b u r g

Palve enne Lützeni lahingut.

langes visas võitluses Tilly kätte ja seda rüüstati väga julmalt. Halastamatult tapeti sealseid elanikke ja nende elamud tehti tuhaks ning varemeiks. Säärane toores sündmus mõjus rabavalt protestantlikesse vürstidesse ning nad ruttasid meelsasti Gustav Adolfit toetama. Järjekindlalt ja võidukalt liikus Rootsi vägi lõuna poole. Küll oli keiser alguses pilgates lausunud, et Põhjamaa lumekuningas sulab iseenesestki, kui ta jõuab lõuna päikese alla. Kuid peagi nähti, et lumekuningas ei sula, vaid kasvab ähvardavaks laviiniks. Tilly ruttas Gustav Adolfiga võitlusse, kuid sai lüüa Leipzigi lähedal Breitenfeldi lahingus. Ta jättis vaenlasele saagiks 12 000 surnut, 7000 vangi ja kogu oma kahurväe. Kuningas tungis nüüd Reini äärde ja sealt edasi Lõuna-Saksamaale. Küll kogus

Tilly uue väe ja püüdis Gustav Adolfit takistada edasi tungimast, kuid sai uuesti lüüa Doonau harujõe *L e c h i* ääres ja ise seejuures surmavalt haavata. Gustav Adolphi võim Saksamaal oli nüüd vastuvaidlematult suur. Kuid ta käsitles seda õiglaselt ja humaanselt. Alistatud rahvast koheldi inimlikult ja usuvabadus jäeti igäihele.

Raskes olukorras pöördus keiser Ferdinand II uuesti *W a l l e n s t e i n i* poole, paludes teda moodustada uus sõjavägi, et sellega protestante otsustavalt võita. Näiliselt vastumeelselt andis uhke väepealik järele keisri palveile. Ta sai endale avarad teotsemisvõimalused ja värbis lühikese aja jooksul tõesti tugeva väe. Lahing oma aja kuulsamate väejuhtide Gustav Adolphi ja Wallensteini vahel peeti *L ü t z e n i* linna juures Saksis novembris **1632**. Langetanud pead vaikseks palveks ja laulnud M. Lutheri võitluslaulu „Üks kindel linn ja varjupaik“, alustasid rootslased võitlust. Lahing oli kestev ja võitluse käik vahelduva õnnega. Keset võitlusemõllu sai Gustav Adolf surmavalt haavata. Teada saanud oma armastatud kuninga surmast, sattusid rootslased hetkeks segadusse, kuid siis sööstisid nad uuesti otse üliinimliku vahvusega võitlusse. Nende valulikus vihas oli ainus soov — kätte maksa oma kuninga eest. Öö saabudes hakkasid Wallensteini väed taganema ning rootslased saavutasid võidu.

106. Wallensteini surm. Prantsusmaa astub sõtta. Pärast Lützeni lahingut lõdvenes tunduvalt Wallensteini võitlusind. Kuulus väepealik ei kasustanud Gustav Adolphi surma selleks, et protestante lõplikult võita. Vastupidi, ta hakkas koguni läbirääkimisi pidama vaenlastega — nii rootslaste kui ka prantslastega. Säärane käitumine tekitas keisris kahtlusi Wallensteini truuduses ning ta vallandas tema teenistusest. Wallenstein läks nüüd *E g e r i* linna Böömimaale; sinna pidid saabuma rootslased, et liituda tema sõjaväega. Enne sellise kavatsuse teostamist aga tapeti Wallenstein mõnede keisritruude ohvitseride poolt a. 1634.

Sõda selle tagajärjel ei soikunud. Veel samal aastal saavutasid keiserlikud väed rootslaste üle tähtsa võidu, mis halvendas tunduvalt viimaste seisundit Saksamaal. Keisri edu polnud kuidagi soovitav *P r a n t s u s m a a* le. Seni oli *Richelieu* rootslasi meelsasti toetanud rahaga, kuid a. 1635 saatis ta Prantsuse sõjaväed Saksamaale, et alustada võitlust keiserlikkude vägedega. Sõda muutus järjest tooremaks ja kurnavamaks. Tüdimus sõjast kasvas ja igatsus rahu järele leidis üha rohkem pinda. Algasid rahuläbirääkimised, mis kestsid aastaid. Viimaks saavutasid võitlevad pooled kokkuleppe ja sõda lõppes a. **1648** *V e s t f a a l i* rahuga.

107. Vestfaali rahu. Kolmekümneaastane sõda kandis ilmselt ususõja iseloomu. Kuid tas ilmsid samal ajal nii vana vastuolu keisri ja vürstide vahel kui ka võitlus Euroopa ülemvõimu pärast. Need kolm seika avaldusid rahutingimusteski: Vestfaali rahu uuendati Augsburgi usurahu, mis hakkas kehtima ka kalvinistide kohta. Maaisandaile jäi endiselt õigus oma alamate usku määrata. Ühtlasi suurenesid tunduvalt Saksa vürstide õigused; nad saavutasid koguni õiguse välisriikidega lepinguid sõlmida. Seega vähenes märgatavalt keisri võim ja kasvas Saksamaa poliitiline jõuetus. Rootsi- ja Prantsusmaa said maid juurde, esimene Ees-Pommeri, Breemeni peapiiskopkonna ja teisi maid Põhja-Saksamaal, teine aga enam kui poole Elsassist. Mõlemad riigid hakkasid, alates Vestfaali rahust, väga mõjuvat osa etendama Euroopas.

Kolmekümneaastase sõja läbi sai Saksamaa kohutavalt laastata. Palju losse, linnu ja külasid hävitati. Rahva arv oli sõja, taudide ja nälja tõttu märgatavalt kahanenud. Põllud seisis enamasti söötis. Rahvas oli vaesunud. Teed olid muutunud kõlbmatuks, kaubandus ja tööstus soikunud. Sõda oli muutnud inimeste eluviisid tooreks. Harimatus ja ebausk levisid kõigis rahvakihtides. Mõodus enne kaks inimpõlve, kui Saksamaal hakkas jälle terve ja rõõmus elu tuikama.

Piiramatu ainuvalitsus.

Louis XIV aeg Prantsusmaal.

108. Piiramatu ainuvalitsuse kujunemine. Hiliskeskajal oli valitsevaks riigikorraks seisuslik monarhia, mille järgi jagas kuningas oma võimu seisustekogudega. Keskaja lõpul ja veel enam uus-aja algul hakkasid seisustekogud järjest enam oma tähtsust kaotama. Neis pääsesid mõjule tõsised vastuolud ja tüli-meeleolu, mida kasustasid valitsejad hoolega oma võimu kõvendamiseks. Riigis oli paljude ülesannete lahendamiseks vaja tugevat võimu ja seda kehastas ainult kuningas. Tema sai seega riigi ühtsuse ja hüveolu sümboliks. Seisustekogude tähtsuse langusega kõdunes ka seisuslik monarhia. Sellest aga võrsus aegamisi piiramatu ainuvalitsus ehk absoluutne monarhia. Selle järgi kuulub valitsejale vastuvaidlematult nii seadusandev, kohtu- kui ka täidesaatev võim. Oma võimu teostamisel toetub monarh suuresti alatisele sõjaväele, mis

on ainult temast sõltuv. Sõjavägi peab olema küllalt suur ja võitlusvõimeline, sest on vaja silmas pidada nii välisvaenlast kui ka sise-misi rahutusi. Absolutismi kasvamisel paisus tunduvalt ka a m e t - n i k k u d e hulk. Neid vajas monarh riigi korraldamisel ja valitsemisel. Ametnikud olid keskvalitsusest täiesti sõltuvad ja toimisid selle näpunäidete kohaselt.

Absolutismiaeg oli ühtlasi k o j a e l u hiilgeaeg, sest valitseja armastas end ümbritseda külluse ja toredusega, mis vastaks kõigiti ta tähtsusele. Valitsejakoda muutus ühtlasi viimistletud seltskondliku elu keskuseks, mis avatles sinna rahva kõrgema kihi esindajaid, eriti aadlikke. Uus riigivalitsemisviis oli aga küllalt kulukas. Suuri väljaminekuid nõudsid sõjavägi, ametnikud ja õukond eesotsas valitsejaga. Siit kasvaski välja vajadus m a j a n d u s l i k k u e l u hästi korraldada. Riigikassa seisund pidi muutuma selliseks, et oleks võimalik rahuldada tekkinud väljaminekuid.

Piiramatult ainuvalitsus teostus peaaegu kõigis riikides Lääne-Euroopas, eriti silmapaistvalt aga Prantsusmaal XVII sajandil, kus oli talle tuntuimaks teerajajaks olnud Richelieu ja ta hiilgavamaks esindajaks Louis XIV.

109. **Louis XIV isik.** Louis XIV oli ainult 5 aasta vana, kui suri ta isa. Noore kuninga alaealisuse ajal oli ta ema nimeliselt regendiks, tegelik riigivalitsemine aga kuulus kardinal M a z a r i n'ile. A. 1661 suri viimane ja Louis XIV hakkas nüüd ise riiki valitsema. Uus kuningas oli pika kasvu, mõjuva välimuse ja ülla esinemisega. Ta oli kaunis andekas ja lisaks sellele hoolas ja tööarmastaja. „Valitseda, see tähendab töötada,“ kõneles kuningas. „Kes ei tööta, see ei valitse, vaid solvab Jumalat ja on rahvale ebaõiglane türann.“ Kuningas oli väga iseteadev ja pidas õigeks põhimõtet: „riik olen mina“. Louis XIV valitses Prantsusmaad p i i r a m a t u v õ i m u g a ja pidas endast kõrgemaks ainult Jumalat, kelle ees arvas olevat enda vastutava oma tegude eest.

110. **Versailles' õukond.** Louis XIV-l ei meeldinud elada kärarikkas Pariisis. Seepärast laskis ta ehitada pealinna lähedusse oma uueks asukohaks uhke Versailles' lossi. Selles oli hulk toreda sisustusega ruume. Eriti nimetamisväärt oli p e e g l i - s a a l, mille seinu kaunistas palju peegleid. Lossi juures asus suur puiestik, kus leidis ruumi ligi 10 000 inimesele. Selles oli nõörsirgeid alleid, ilusaid puid ja põõsaid, kunstlikke koopaid, marmorkujusid, sulisevaid purskkaevusid jne. Versailles' õukonda koondus tol ajal kogu Prantsusmaalt seltskonna kõrgemate kihtide liikmeid. Seal oli mitmesuguse tiitliga aadlikke, vaimulikke ja

lisaks neile koja-ametnikke, kirjanikke, kunstnikke, jne. Neid kõiki kutsuti õukondlasteks. Nende hulgas liikus Louis XIV nagu pooljumal. Elu õukonnas toimus täpsate eeskirjade järgi. Oli määratud, kuidas rõivastuda, tervitada, vestelda, süüa, kuidas käituda teatris, tantsusaalis jne. Õuekombeid ehk etiketti pidi igaüks jälgima, kes ei tahtnud end naeruvääristada. Ka kuninga päevane elu oli üksikasjadeni ette nähtud. Hommikul määratud hetkel äratas valitseja ta esimene kammerteener. Siis saabus magamistuppa kuningliku perekonna liikmeid, vaimulikke, aadlikke ja ministreid. Nende juuresolekul tõusis kuningas voodist ja ta rõivastumine toimus paljude isikute kaasabil. Igaile õukondlasele oli suureks auks, kui ta võis kuningale ulatada särgi, sukad, taskurätiku või mõne muu rõivastuseseme. Kullaga tikitud kuues, mustis põlvpükstes, siidsukis, pannaldatud kingis, kübar peas, sammus lõpuks Louis XIV aeglaselt läbi sügavasti kummardavate ja vaikivate õukondlaste ridade teistesse ruumidesse.

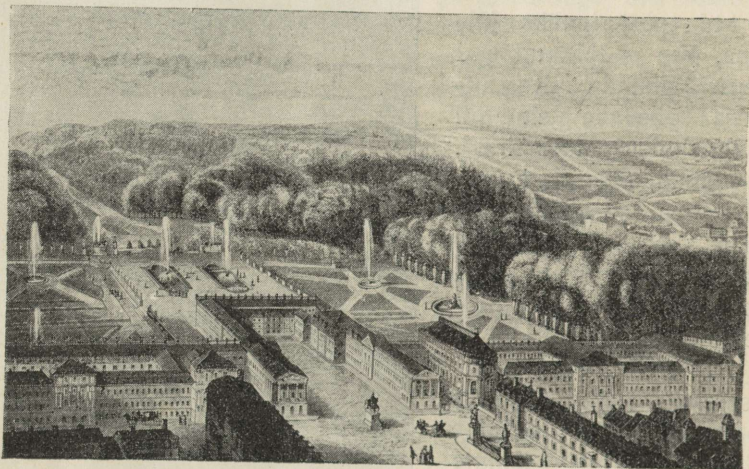

Louis XIV.

Õukondlaste rõivad olid samuti toredad ja erinesid tunduvalt nüüdisaegseist. Mehed kandsid põlvini-ulatuvat kuube, siidsukki ja kingi. Peas oli neil parukas, mille lokid langesid õlgadele. Kübaraid hoidsid mehed meelsamini kaenla all kui peas: sel viisil säilitati paremini paruka lokkide korralikkus. Naised ei jäänud oma rõivaste eest hoolitsemisel kuidagi meestest maha. Nad kandsid kitsaid pihikuid, kuid laiu kleite, mille saba lohises

pikalt järel. Kleidisaba pikkus oli kuningannal seitse, printsessidel kolm ja hertsoginnadel kaks meetrit. Rõivaid ilustati tavaliselt paeltega ja kroogitud äärtega. Juuksed keerati suurisse kiharaisse.

Elu õukonnas oli lõbus ja täis vaheldust: teatrietendused, ilutulestikud, ballid, jaht Versailles' metsarikkas ümbruses jne. järgnesid üksteisele. Otse muinasjutuline oli aga toredus, mis valitses õuepidustusel.

Versailles loss.

Louis XIV aegne Prantsuse kojaelu äratas suurimat tähelepanu mujal Euroopas. Seda võttis eeskujuks iga valitseja ja püüdis oma õukonda vastavalt korraldada. Ühtlasi levis samal ajal ka prantsuse keel. Seda kõneldi valitsejakodades ja ka mujal haritud seltskonnas kogu Euroopas.

111. Kuninga alamad. Kuninga alamate elutingimused polnud kaugeltki ühesugused. Suuri eesõigusi omasid vaimulikud ja aadlikud, seejuures oli neil kohustisi riigi vastu väga vähe. Linlased elasid tol ajal kaunis jõukalt. Neil oli võimalik endile korrapärast korterit muretseda, hästi rõivastuda ja korralikult süüa. Nende jõukust aitas tunduvalt suurendada seik, et kuningas soodustas tööstuse ja kaubanduse edenemist. Linnakodanikel polnud loomulikult neid õigusi mis aadlikul. Ka tee kuninga õukonda oli neile suletud. Ometi püüdsid linlased sealvalitsevaid seltskondlikke kombeid meelsasti jäljendada. Hoopis erisugune oli talupoegade elu-olu. Nemad elasid tavaliselt savionnides, mis olid pealt kaetud mullamätastega. Ühises ruumis

asusid nii inimesed kui ka kodulinnud ja väikeloomad. Talupoegade rõivad olid jämedad ja jalas kandsid nad puutuhvleid või käisid palja jalu. Nende peamiseks toiduks oli alaväärne rukkileib. Talupoja vaesus oli tingitud esijoones suurtest andamistest nii mõisale, kirikule kui ka riigile, mida tuli tasuda kas rahas või loonus. Siis rõhusid talupoega veel mitmesugused kohustised mõisniku vastu, nagu mõisahoonete parandamine, tiikide puhastamine jne. Ühtlasi pidid talupoja põllud alati olema avatud mõisnikule jahipidamiseks ja metsloomadele toidu otsimiseks. Mõnel pool oli talunikel koguni koerte ja kasside pidamine keelatud, et need ei peletaks metsloomi põldudelt. Ometi olid talupojad koos linlastega riigi majandusliku elu alustugedeks ja nende töö tõttu sai võimalikuks nii aadlike, kõrgete vaimulike kui ka kuninga pillav ja uhke elu.

112. Merkantilism. Jean Baptiste Colbert. Pärast ristisõda olid majandusliku elu keskusteks peamiselt linnad. Aegamisi muutus nendevaheline kaubanduslik suhtlemine järjest elavamaks. Seda soodustasid tunduvalt riigivalitsejad. Mitmel neist õnnestus oma riigis maksta panna ühine raha, ühised mõddud, kõrvaldada sisetollid jne. Uus-ajal jätkus majandusliku elu tihenemine Euroopa riikides ja selleks aitas otsustavalt kaasa seal mõjule pääsenud majanduspoliitika, mida kutsuti merkantilismiks. Selle majanduspoliitika arendajad lähtusid mõttest, et rahvas on seda rikkam, mida rohkem on tal väärismetalli. Oligi siis arusaadav, et kulla ja hõbeda väljavedu riigist keelati ja püüti hoolitseda selle eest, et neid metalle voolaks võimalikult palju riiki. Niisugune olund võib tekkida siis, kui väljavedu on sisseveost suurem; sel puhul on kindlustatud vajalik kulla ja hõbeda ülejääk, mis võib alatasa suurened. Valitsuse mureks oli loomulikult kogu maa majandusliku elu korraldamine. Eriline hool sai seejuures osaks just tööstuse arendamisele. Ühtlasi püüti nõrgendada või koguni kõrvaldada välisvõistlust, võttes kõrgeid tolle sisseveetavalt kaupadelt. Virgasti püüdsid valitsused soetada ka asumaid. Sealt saadi tooraineid, mida polnud emamaal või oli vähe, samuti võis sinna ka kodumaa tööstussaadusi välja vedada. Kogu kaubandus asumaadega koonduis võimsate kaubaseltside kätte. Samal ajal aga suleti asumaad veelgi rohkem välisriikide kaupadele kui emamaa. Merkantilismi tollipoliitika tekitas palju rahulolematust riikide vahel. Sageli puhkesid selle tagajärjel koguni sõjad, mida peeti nii Euroopa mandril kui ka asumais.

Merkantilismi kuulsaim esindaja Prantsusmaal oli Jean

Baptiste Colbert. Ta oli Prantsuse majanduselu juht Louis XIV ajal. Colbert rakendas kõik oma oskuse selleks, et oma kodumaa tööstust ja kaubandust õitsele viia. Ta kõrvaldas välisvõistluse kõrgete tollide abil ja soodustas uute ettevõtete tekkimist. Muu hulgas väärivad tähelepanu tol ajal ellu kutsutud suurettevõtted, nn. manufaktuurid. Mitmed neist meenutasid oma tööliste hulgalt mõnevõrra meie aja vabrikuid, kuid seal puudusid masinad ja kogu töö toimus käsitsi. Manufaktuuris valitses kindel ja karm kord. Hoolega valvati selle järele, et töölised töötaksid pidevalt. Vastasel korral ootas neid vali karistus. Mõnede manufaktuuride töölistelt nõuti koguni korralikke eluviise ka väljaspool töökoda: nad pidid pühapäeviti kirikus käima, ainult siivsast meelelahutust otsima ja iga päev õhtul kell kümme koju tulema. Ettevõtjad pidid kõiki kaupu valmistama valitsuse näpunäidete kohaselt. Nii oli ette kirjutatud, kui pikk ja lai olgu kangas, samuti ka, mis värvi ja millistest lõngadest valmistatud. Colbert teadis, et kaupade rohkemaiks tarvitajaiks nii Prantsusmaal kui ka mujal on seltskonna kõrgemad kihid. Need armastasid toredust ja nende huve tuligi siis silmas pida. See pärast püüdis ta arendada luksustööstust. Väljapaistvat edu oligi märgata just siidi, portselani, peeglite, pitside ja kalliste kootud vaipade ehk gobeläänide valmistamise alal. Ei unustatud aga ka kalevitöönduse arendamist.

Selleks, et kaubavedu sisemaal tuleks odavam, ehitati teid ja kaevati suur kanal, mille kaudu toimus ühendus Vahemere ja Biskaia lahe vahel. Väliskaubanduses pidas Colbert samuti kinni merkantilistlikest põhimõttest. Ta suurendas Prantsuse kaubalaevastikku ja soetas Prantsusmaale uue asumaa — Louisiana — Mississipi jõe suudme lähedal.

Colberti tegevus kandis head vilja. Riigikassa sissetulekud suurenesid ja samal ajal vähenes pisut elanikkude maksukoorem. Puudujääk kadus riigi senisest majapidamisest ja riigikassasse tekkis koguni ülejääk. Kuningas Louis XIV võis muretult raha kulutada uhkele õukonnale ja kulukate sõdade pidamiseks. Nii kaua kui elas Colbert, oli Prantsusmaa rahandus korras ja majanduselu õitsis. Tema surma järel aga läks kõik allamäge.

113. **Kirjandus. Molière.** Louis XIV aeg tähistas prantsuse kirjanduse õitsengut. Kuningas toetas aineliselt meelsasti kirjanikke ja kunstnikke, kuid nõudis seejuures, et need ei arvustaks, vaid ülistaksid valitsejat. „Nad olgu nagu hünni laulev inglikoor Jumala trooni ümber.“ Prantsuse tolleaegsed kirjanikud jäljendasid hoolega antiikkirjanduse tähtsaid esindajaid ehk klassi-

kuid. Seejuures kasustasid nad ohtrasti antiikaja ainestikku ja püüdsid teostada antiikaja elu- ja kunsti-ideaale. Neil asjaoludel kannabki kirjandusvool Prantsusmaal Louis XIV ajal nimetust prantsuse klassitsism. Väljapaistva koha saavutas tollal näitekirjandus. Sel alal olid tuntumaiks meistreiks tragöödia- kirjanikud Pierre Corneille, Jean Baptiste Racine ja prantsuse komöödia rajaja Molière (kodanikunimega Jean

Molière.

Baptiste Poquelin). Viimane ali ühtaegu kirjanik, näitleja ja näitejuht. Oma näitetrupiga tegi ta nooreas pikki ringreise mööda Prantsusmaad ja andis etendusi. Selline elu polnud kuigi mugav ega ohutu. Näitlejad olid alati relvastatud, et vajaduse korral end kaitsta rahurikkujate vastu. Viimaks õnnestus Molière'il võita Louis XIV poolehoid ja ta kutsuti oma näitetrupiga Pariisi.

Oma komöödiais kujutab Molière tolle aja pahesid. Ta pilkab aadlike kude pillavaid eluviise, linlaste enesekiitust, vai-

mulikkude teesklevat vagadust jne. Molière'i parimaks teoseks on „Tartuffe“ ehk „Teeskleja“. Selles naeruväärstab kirjanik usulist välisvagadust, mille kandjaks on komöödia Tartuffe'i-nimeline peategelane. „Tartuffe“ äratas vaimulikkude hulgas tulist viha. Pariisi peapiiskop keelas kirikupõlu ähvardusel selle teose etendamise ja ka lugemise. „Algupärandid on vihased koopiale,“ lausus sel puhul Molière. Mõne aasta möödumisel sai ta „Tartuffe'i“ etendamiseks kuningalt siiski loa, kuid vaimulikega ei õnnestunud tal leppida. Kui Molière suri, tasus kirik talle karmilt kätte: ta ei lubanud suurt kirjanikku matta pühitsetud mulda kirikukommete kohaselt.

114. **Prantsuse sõjavägi ja riigikaitse.** Prantsusmaa omas Louis XIV ajal tugevaima sõjaväe Euroopas. See oli suuresti tingitud uuendustest, mis teostati sõjaministri Louvois poolt. Sõjavägi koosnes peamiselt prantslasest ja sõltus täiesti kuningast. Relvastuses teostati kõigepealt see uuendus, et püssi otsa asetati tääk. Nüüd võis sõdur täita nii püssi- kui ka piigimehe ülesandeid. Ühtlasi suurendas Louvois tunduvalt sõjaväge, kõvendades eriti kahurväge. Samal ajal suurendati ka sõjalaevastikku. Atlandi ookeanile olid koondatud suured liinilaevad, mis liikusid purjede abil. Vahemerel aga olid tarvitusel aerudega liikuvad sõjalaevad, nn. galeerid. Vaenlase sissetungimise pidurdamiseks ehitati riigi piiridele tugevad kindlused.

115. **Louis XIV õnnelikke sõdu.** Louis XIV välispoliitilised püüded olid suunatud sellele, et laiendada Prantsusmaa piire ja teha teda juhtivaks riigiks Euroopas. Võitlus säärase vaatekoha teostamisel töötas kuningale küll suurt kuulsust, kuid tõi kaasa sõdu naabritega. Et laiendada riigi piire põhja poole, otsustas kuningas vallutada Hispaanialt Belgia. Sõda arenes algul väga lootusrikkalt. Siis aga sõlmisid Madalmaad, Inglismaa ja Rootsi liidu, mis oli suunatud Prantsusmaa vastu ja halvendas viimase tegevust tunduvalt. Prantsusmaa tegi nüüd Hispaaniaga rahu ja sai tasuks Belgiast mitmed linnad. Neli aastat hiljemini alustas Louis XIV sõja Madalmaadega. See riik oli julgenud väga mõjuvalt pidurdada võimsa kuninga võiduvõimalusi eelmises sõjas; liiati oli ta Prantsusmaale ohtlikuks võistlejaks kaubanduse ja tööstuse alal. Rünnavale saabusid väga rasked ajad, sest inglased ja rootslased toetasid seekord prantslast. Prantslased tungisid edukalt üle Reini Madalmaile. Amsterdam oli juba vaenlase kätte langemas. Madalmaalaste vastupanu polnud aga veel murtud. Nad korraldasid vaenlasele tugeva vastulöögi ja avasid

jällegi tammid, mistõttu aitas vesi prantslased maalt välja tõrjuda. Siis alustasid sõja Prantsusmaa vastu Austria, Hispaania ja Brandenburg. Madalmaade seisund muutus seega järjest paremaks. Viimaks tüütas sõda kõiki osavõtjaid ja a. 1678 sõlmiti rahu Nijmegenis, mille järgi sai Prantsusmaa Hispaanialt tasuks Franche-Comté maakonna.

Nijmegeni rahu järel seisis Louis XIV võimu tipul. Õnn aga tegi kuninga jultunuks. Ta arvas, et võib naabreid kohelda nii hoolimatult ja vägivaldselt kui tahes. Nii võttis ta kesk rahuaega sakslasilt Strasbourgi ja mõned maa-alad Hispaanialt. Säärane käitumine riisus naabreilt julgeoleku-tunde ja kasvatas Prantsusmaa vaenlaste arvu. Sama ülbelt kui naabreid kohtles Louis XIV ka oma alamaid, eriti hugenotte.

116. Nantes'i edikti tühistamine. Teatavasti võttis Richelieu hugenottidelt valitsuslikud erioigused, ent nende usuvabaduse küsimus leidis uue hinnangu Louis XIV poolt. Hugenotid tegelesid põllunduse, kaubanduse ja tööstusega. Sellistena hindas neid väga kõrgelt Colbert. Ometi oli kuningale talumatu mõte, et temal on alamaid, kes peavad vääraks seda usku, mida peab tema õigeks. Nagu riigis on üks kuningas, nii olgu seal ka üks usk, arvas Louis XIV. Sellest vaatekohast lähtudes püüti hugenotte tagasi võita katoliku kirikule, milleks kasustati kõiki võimalikke vahendeid. Hugenotte maksustati rängasti, vallandati riigiameteist jne. Viimaks aga määrati nende juurde elama sõdureid. Need elasid seal väga priiskavalt ja kohtlesid korteriperemehi nii ülbelt, nagu toimiti alistatutega võõral võidetud maa-alal. Hulk hugenotte astus sellisel surve katoliku usku, et pääseda „saabastatud misjonäridest“, s. t. sõdureist.

A. 1685 astus Louis XIV otsustava sammu ja tühistas Nantes'i edikti. Nüüd ei tohtinud hugenotid enam pidada jumalateenistust oma kombe järgi. Nende koolid suleti ja kirikud lõhuti maha. Sajad tuhanded hugenotid pidasid siiski kinni oma esiisade usust ja lahkusid Prantsusmaalt. Nad rändasid Hollandisse, Šveitsi, Saksa- ja Inglismaale. Seal võeti neid töökaid inimesi vastu avasüli. Hugenottide maalt lahkumine halvendas tunduvalt Prantsuse majanduslikku seisundit, sest nad viisid välismaale kaasa oma tööoskuse, virkuse ja samuti raha, aidates seega kaasa sealse majanduse tõusule.

117. Hispaania pärilussõda. Viimane ja ühtlasi kurnavaim sõdadest, mida on Louis XIV pidanud, oli Hispaania pärilussõda. Selle põhjustasid järgmised asjaolud. A. 1700 suri His-

paania kuningas, kes oli oma trooni pärandanud Louis XIV poja-
pojale Philippe'ile. Viimane hakkas Hispaanias valitsema
Philipp V nime all. Prantsusmaa võim oli nüüd ilmselt kasva-
mas ja Hispaania ta mõju alla sattumas. Säärane olukord ei meel-
dinud paljudele Euroopa riikidele, eriti Prantsusmaa naabreile.
Ning a. 1701 puhkes sõda. Prantsusmaa ja Hispaania
vastu pidasid siin võitlust Austria, Inglismaa, Madal-
maad, Portugal, Savoia ja mitmed Saksa vürstiriigid.
Sõjaline ülekaal oli tunduvalt Prantsusmaa vastaste pool.
Louis XIV-ndal polnud enam osavaid väepealikuid ja sõjavägi oli
alates võitlustes kahanenud. Colbert oli ammu surnud ja
riigikassa näitas puudujääki. Prantsusmaa õnneks polnud ta
vaenlaste seas valitsemas täit üksmeelt. Seetõttu õnnestus tal
pääseda lõplikust lüüasaamisest. A. 1713 sõlmiti Utrechtis
rahu Inglismaa ja Madalmaadega. Esimene neist sai Hispaanialt
Gibraltari kindluse ja Prantsusmaalt asumaid Põhja-
Ameerikas. Seega pani Inglismaa aluse oma ülemvõimule nii
Vahemerel kui ka Põhja-Ameerikas. Järgmisel aastal sõlmisid
Prantsusmaa ja Hispaania rahu ülejäänud vaenlased. Seejuures
sai Austria Hispaanialt Belgia, Milaano, Napoli ja Sardiinia;
Savoia aga sai Sitsiilia, mille ta vahetas Austriaga Sardiinia
vastu. Hispaania troon jäi Philipp V-ndale.

118. Louis XIV valitsuse lõpp. Louis XIV valitsuse lõpu-
aastad olid Prantsusmaale hoopis kurvad ja õnnetud. Kuningal
polnud enam osavaid ning tarku nõuandjaid ega abilisi. Elu õu-
konnas oli muutumas igavaks ja ühetooniliseks. Sõjad kurnasid
rahvast armutult. Polnud ime, kui Hispaania pärilussõja lõpul ker-
jasid paljud kuninga teenijad armuande ja kuninga lemmik —
madam Maintenon — sõi kaeraleiba. Maal toitsid inimesed
end mitmel pool rohu ja puukoortega. Kerjaste arv oli aga kõikjal
harukordselt suur. Louis XIV mõistis ise väga hästi, millisesse olu-
korda oli riik sattunud. Neli päeva enne surma kutsus ta trooni-
pärija enda juurde ja ütles: „Mu laps, varsti saad sa võimsaks
kuningaks. Püüa rahu säilitada naabritega ja võta kuulda häid
nõunikke. Püüa oma alamate raskusi kergendada. Mina õnnetu-
seks ei võinud seda mitte alati teha.“

Kuningas suri a. 1715. Prantslased olid selle valitseja ajal
nii palju eluraskusi tundnud, et päris arusaadav oli nende rõõm ta
surma puhul. Vihane rahvahulk pildus koguni kive kuninga matuse-
rongi suunas.

Võitlus kuninga ja parlamendi vahel Inglismaal.

119. **James I Stuart.** Pärast Elisabeth'i surma a. 1603 sai Inglise troonile Mary Stuart'i poeg, Šoti kuningas, James I nime all. Inglased hellitasid lootust, et uus kuningas valitseb riiki niisama õnnelikult kui ta eelkäija. Olud kujunesid siiski teisiti. Kuningas tahtis riiki valitseda piiramatul võimuga. See ei meeldinud inglastele. Nemad olid harjunud küll tugeva valitsusega, mitte aga kättevõideldud vabaduste kitsendamisega. James I ise oli protestant, kuid sellest hoolimata laskis ta jälitada nii puritaane kui katoliiklasi. Viimaste viha kasvas seetõttu ning nad otsustasid kuningale kätte maksa. A. 1605 vedasid katoliiklikud vandeseltslased püssirohu-tünnid parlamendi keldreisse ja kavatsesid parlamendihoonet õhku lasta sel hetkel, kui sesse saabub kuningas. See kavatus aga paljastati. Asjaosalised vangistati ja mõisteti surma. Piiramatul võimul käsitlemisel muutus kuninga vahekord parlamendiga halvaks. James I kulutas palju raha; suurem osa sellest läks lõbustusiks ja kingitusiks kuninga soosikuile. James I väljaminekud rahuajal olid suuremad kui Elisabeth'il sõja-ajal. Väljaminekute katteks hakkas kuningas võtma makse parlamendi nõusolekuta. Parlament pidas säärast teguviisi seadusevastaseks ja protestis. Kuningas ei lubanud parlamendil enam end segada riigivalitsemisse ja saatis ta hiljemini laiali. Nii algas kuninga ja parlamendi vahel võitlus võimu pärast, mis kestis kogu Stuart'ite valitsusaja.

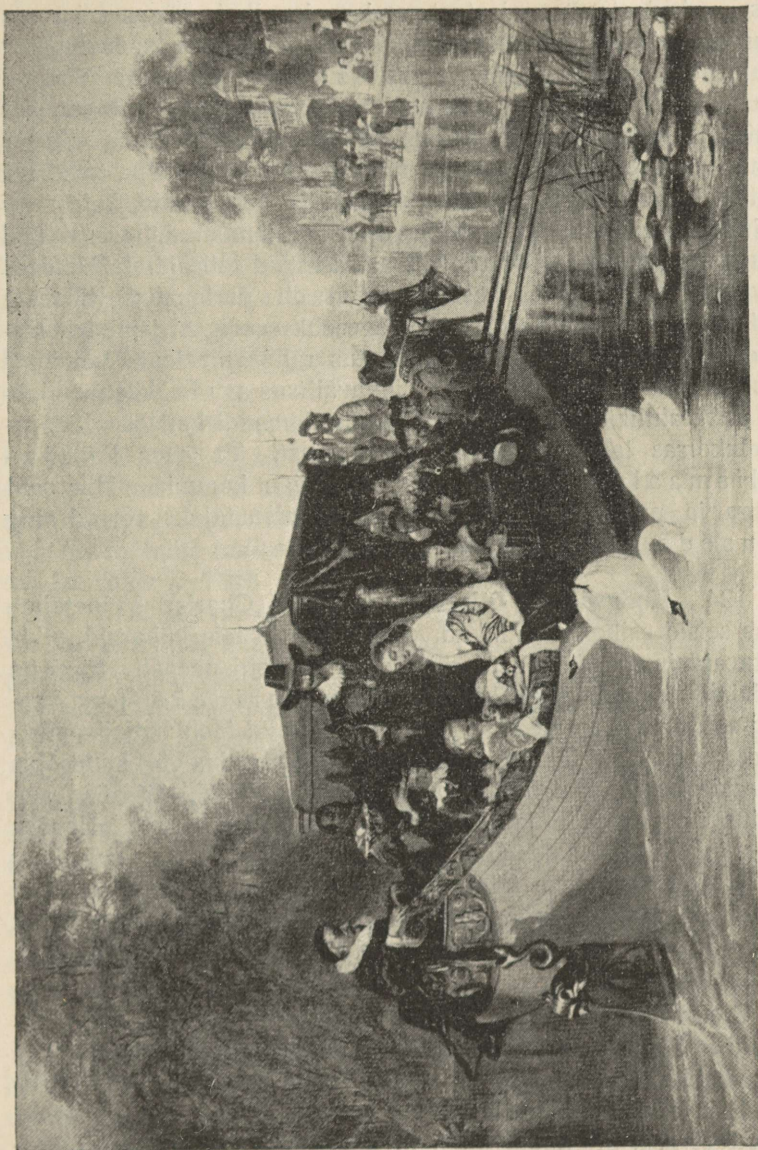
120. **Charles I ja Õigustekiri.** James I suri a. 1625 ja samal aastal sai troonile ta poeg Charles I. Uus kuningas oli välimuselt kaunis ja käitumiselt väärikas, kuid õnnetuseks pidas ta riigivalitsemises õigeks oma isa põhimõtteid. Ta taotles samuti piiramatut ainuvalitsust. Pillav eluviis ja õnnetud sõjad tõid kaasa rahanappuse. Sissetulekute hankimiseks pöördus kuningas parlamendi poole. Viimane oli valmis raha lubama, kuid palus kuningat enne kinnitada dokumenti, mida kutsutakse Õigustekirjaks. Selles öeldi, et kedagi ei või maksustada parlamendi loata ega vangistada seadusliku aluseta. Aastal 1628 kinnitas Charles I vastumeelselt Õigustekirja, ei pidanud sellest aga kinni.

121. **11 aastat parlamendita valitsust.** A. 1629 saatis Charles I parlamendi laiali ja püüdis valitseda nüüd selleta. Säärast kavatsust toetas meelsasti ta väljapaistev nõunik Thomas Strafford. See andekas ja tahtejõuline mees kuulus kord kuninga vihasemate vaenlaste hulka, kuid osalt auahnuse tõttu,

osalt aga muil põhjusil sai tast Charles I tuliseim pooldaja. Strafford võttis endale eeskujuks Richelieu ja püüdis kõigi vahenditega võidelda piiramatu ainuvalitsuse eest. Inglismaal oli selle teostamine siiski väga raske, sest parlament ja rahvas pidasid visalt kinni oma vabadustest. 11-aastane parlamendita valitsemine oli ilmselt vägivaldne. Kuningas määras makse ning laskis inimesi vangistada ja karistada hoolimata kehtivaist seadusist. Samal ajal jälitati valjult puritaane. Neist lahkusid paljud maalt ja rändasid Põhja-Ameerikasse. Kuninga ainuvalitsuslikke püüdeid toetas ka Canterbury peapiiskop William Laud. Tema ettepanekul hakati anglikaani jumalateenistuskorda teostama šotimaal. See oli vastuvõetamatu šotlastele. Nad haarasid relvad ja tõstsid mässu. Inglise sõjavägi, kes läks mässu summutama, sai lüüa ja šotlased tungisid Inglismaale. Charles I seisund oli väga raske. Raha vajas ta rohkem kui kunagi enne. Kogu riigis aga valitses rahulolematust. Üldine mäss võis puhkeda iga silmapilk. Nii vajas kuningas jälle parlamenti ja kutsus selle kokku a. 1640. Parlament oli raha lubamises endiselt kitsi, ja kuningas saatis ta juba kolme nädala pärast laiali. Kuid veel samal aastal ta kutsus kokku uue parlamendi. See alustas otsustavat võitlust kuningaga. Selle tegevus kestis 12 aastat ja kannab seetõttu pika parlamendi nimetust.

122. **Strafford ja Laud hukatakse.** Parlamendi viha koondu esijoonel kuningas nõunikudele. Nii Strafford kui ka Laud vangistati. Varsti pärast seda peeti kohus Straffordi üle. Teda süüdistati riigireetmises ja mõisteti surma. Kuningas töötas küll oma endisele nõunikule, et midagi ei pea juhtuma ta elule ega varandusele, kuid hoolimata sellest kinnitas ta Straffordi surmaotsuse. Kui Strafford sai sellest kuulda, hüüdis ta põlglikult: „Ärge lootke vürstile ega muule inimlapsele, sest neilt pole abi.“ Rahulikult ja julgelt läks ta tapalavale. Kui timuka kirves oli Straffordi elu lõpetanud, haaras sündmuse pealtvaatajaid pöörane vaimustus. Inimesed juubeldasid ja hüüdsid ülekeevas rõõmus: „Ta pea on langenud! Ta pea on langenud!“ Mõned aastad hiljemini hukati ka kuningas teine nõunik, peapiiskop Laud.

123. **Privileeg! Privileeg!** Straffordi hukkamine ei muutnud parlamenti järeleandlikumaks, nagu kuningas oli lootnud. Parlament otsustas hävitada kogu Charles I 11-aastase parlamendita valitsemise pärimuse ja asuski selle teostamisele. Ta läkitas kuningale pika kirjaliku esitise, kus loendati kõik Charles I valitsemise puudused kui ka uuendused, mida vaja teostada riigi ja kiriku

Charles I õnnelikel aastail

elus. See oli kuninga meelest liig ja ta otsustas oma vastase jõudu murda vägivaldselt. Ilmunud 500 relvastatud mehega alamkotta, nõudis ta sealt viie juhtiva mehe väljaandmist. Ei ühtki vastust. Siis pöördus ta alamkoja juhataja ehk *speaker*'i poole, küsides, kas on otsitavad isikud kohal. *Speaker* langes põlvili ja

palus: „Andestage, majesteet, mul pole silmi nägemiseks ega kõrvu kuulmiseks siinkohal muidu, kui alamkoda seda lubab.“ Parlamendi liikmed aga tõusid püsti ja võtsid peast oma kübarad. Vaikus oli nii täielik, et võis kuulda sekretäri sule krabinat, kes märkis üles sündmuse üksikasju. „Hästi, hästi,“ hüüdis viimaks vihane kuningas, „ma arvan, et minu silmad on niisama head kui igal teisel.“ Hoolega püüdis ta silmata tagaotsitavaid, kuid need olid juba põgenenud. „Minu linnud on ära lennanud,“ arvas nüüd kuningas ja lahkus. Ähvardavalt aga kostsid talle järele hüüded: „Privileeg! privileeg!“, sest kuningas oli parlamendi liikmete vangistamise katsega nende privileege ehk eesõigusi jämedalt rikkunud. Pärast seda sündmust muutus rahva meeleolu Londonis kuninga vastu väga vaenlikuks. Linnavalitsus aga hakkas moodustama vabatahtlikku relvastatud jõudu parlamendi kaitseks. Säärasel olukorras lahkus kuningas pealinnast. Ta asus Põhja-Ingismaale ja hakkas seal sõjaväge koguma. Nii said kuninga ja parlamendi võimuküsimuses otsustajaks relvad ning kodusõda puhkes a. 1642.

124. Kodusõda. Oliver Cromwell. Charles I toetajate hulgas seisis esikohal aadlikud. Nad kandsid laiu kübaraid, pikki lainetavaid juukseid, kalleid rõivaid ja käitusid peenelt. Kuninga pooldajaid hakati üldiselt kutsuma kavalerideks, tema vastaseid aga ümmarpeadeks, sest seal olid tooniandjaiks puritaanid, kes kandsid lühikesi juukseid. Algul kaldus võit kodusõjas kavaleride poole, sest nad olid sõjaliselt tublimad. Sõjaõnn aga pöördus ümmarpeade ja parlamendi poole, kui nende sõjaväes pääses juhtivale kohale Oliver Cromwell. Oma usuliselt vaateilt kuulus viimane käremeelsete puritaanide hulka. Need erinesid mõnevõrra mõõdukaist ja nõudsid kiriku sõltumatust riigist. Seetõttu kutsuti neid ka independentideks, s. o. sõltumatuiks.

Cromwell pani tähele, et parlamendi sõjavägi on halvas seisundis. Sõdurid olid võitluses harjumatud, nende relvad viletsad ja eluviisid kergemeelsed. Cromwell sisendas sõjaväele vaimustust ja andis talle mõtte, mille eest võidelda. Tal endal oli kaljukindel usk, et Jumal juhib ta tegevust. Ka sõjavägi pidi tundma, et ta sõdib Jumala poolt ja vabaduse eest. Cromwell harjutas hoolega sõdureid relvade käsitlemisel ja nõudis neilt karmi distsipliini. Kirumine ja alkoholi tarvitamine olid valjusti keelatud. Küll aga kuulati laagris õhtuti hardalt usulise sisuga ettekandeid, ja lahingusse mindi kirikulauluga. Cromwelli sõjavägi pidas kinni oma juhi sõnadest: „Looda Jumalale ja hoia

püssirohi kuiv!“ Säärase sõjaväega saavutas Cromwell kavalерide üle a. 1645 N a s e b y juures otsustava võidu. Kuningas põgenes seejärel Šotimaale. Kuid asjatult lootis Charles I kaitset leida šotlaste poolt: need andsid ta Inglise parlamendi kätte. Teravamalt kui kunagi varemini kerkis nüüd esile Charles I edaspidise saatuse küsimus. Ühenduses sellega aga arenesid tõsised lahkkelid sõjaväe ja parlamendi vahel. Sõjavägi oli nagu ta juhtki meelsuselt independentlik. Ent parlamendis etendasid juhtivat osa puritaanid, keda kutsuti presbüterlasteks. Parlament leppis kuninga võimu piiramisega, kuid sõjaväes pääses järjest enam mõjule vaatekoht, mille järgi tuli kuningas troonilt kõrvaldada. Sõjaväe mõju kogu Inglismaal kasvas ühtesoodu; polnud ime, kui ta allutas ka parlamendi oma võimule.

A. 1648 kõrvaldati alamkojast presbüterlased. Ülejäänud liikmed, n. n. p ä r a p a r l a m e n t, koosnes aina independentidest ja sõltus täiesti sõjaväest. Nüüd otsustati ka kiiresti kuninga saatust. Pärarparlament süüdistas Charles I-st riigireetmises ja eriline kohtukoda, mille liikmeks oli ka Cromwell, mõistis ta surma. Otsus saadeti täide a. 1649. Kuningas läks tapalavale haruldaselt rahulikuna. Tol päeval oli ilm väga külm. Kuningas rõivastus hästi soojalt, et kaitsta end külmavärinate eest, sest neist võiksid mõned järeldada, nagu pelgaks ta surma. Tohtu rahvamurd kogunes tapalava lähedale ja jälgis sügavas vaikuses kohutavat sündmust. Kui kuninga pea oli langenud ja timukas tõstis selle kombe kohaselt üles, hüüdes: „Siin on äraandja pea,“ kuuldus rahva hulgast tumedat oigamist. Pärast kuninga surma muutusid paljud tema suhtes heatahtlikumaks. Mõeldi enam ta headele kui halbadele tegudele ja iseloomuomadusile. Meenutati, et Charles I kodune elu oli õnnelikum kui ühelgi teisel kroonitud peal Inglismaal ja et ta oli seisnud halbade mõjude all kogu oma eluaja. Cromwell, kes oli kuninga hukkamõistmisele suuresti kaasa aidanud, vaatas hiljemini sügava kaastundega ta laipa ja lausus: „Julm paratamatus!“

125. **Inglismaa saab vabariigiks.** Pärast kuninga hukkamist a. 1649 kuulutati Inglismaa v a b a r i i g i k s. Ühtlasi kaotati ka ü l e m k o d a, ja täidesaatev võim koondus riiginõukogu kätte, kus oli juhtivaks meheks Cromwell. Võitlused kuningriiklastega puhkesid aga uuesti. Cromwell võitis nad hiilgavamalt kui kunagi varemini ja pöördus siis tagasi Londoni. Seal võttis rahvas teda juubeldades vastu kui rahvuskangelast. Parlament andis talle elamiseks toreda lossi ja lisaks sellele veel suure rahasumma. Võidukas väepealik pidas tarvilikuks teostada riigielus palju uuendusi ja lootis seda teha parlamendi kaasabil.

Päraparlamendil polnud aga rahva keskel usaldust ja teda ei võidud pidada õigeks rahva tahte kajastajaks. Ometi ei nõustunud ta laiali minema, et seega võimaldada uue parlamendi kokkukutsumist. See ärritas Cromwelli ja ta otsustas päraparlamendi tegevust lõpetada. A. 1653 ilmus ta parlamenti ja pidas raskesti süüdistava kõne koosolijatele: „Paljud teist on joodikud, teotavad avalikult Jumalat ja peavad silmas omakasu,“ ütles ta muu hulgas. „Teie olete ostetavad ja ebaõiglasel mehed. Kuidas võite teie moodustada Jumala rahva parlamendi. Minge viibimata Jumala nimel koju!“ Siis astusid Cromwelli märguandel saali sõdurid ja toimetaskid parlamendi liikmed sealt välja. Hoone uksed lukustati ja võtmed jäid Cromwelli kätte.

126. **Cromwell lordprotektorina.** A. 1653 pandi kõrgemate ohvitseride abil pärast päraparlamendi laialisaatmist Inglismaal maksma põhiseadus, mille järgi Cromwell sai eluaegseks lordprotektoriks; ta pidi seejuures võimu jagama riiginõukogu ja parlamendiga. Protektorina valitses ta riiki 1658. aastani peaaegu piiramatul võimuga. Cromwelli juhtimisel saavutas Inglismaa väga väljapaistva koha teiste riikide hulgas. Säärase seisukoha omandamine ei toimunud aga pingutusteta. A. 1651 hakkas Inglismaal kehtima merisõidu-seadus: välismaa laevad võisid tuua Inglismaale ainult oma maa kaupu. Uus seadus tõi nähtavat kahju kõigepealt madalmaalasile, sest need said seni suurt vahetkasku eri maade kaupade toimetamisest Inglismaale. Nad nõudsid küll merisõidu-seaduse tühistamist, kuid asjata. Vahekord Inglismaa ja Madalmaade vahel arenes sõjaks, mis lõppes Inglismaa kasuks. See seik tähistas Madalmaade senise merevõimu langust.

Pidades silmas riigi majanduslikke huve, nõudis Cromwell Hispaanialt, et see lubaks inglasi takistamatult kaubelda ta asumais. Saanud eitava vastuse, alustas Cromwell sõja Hispaaniaga. Inglased võitsid edukalt nii maal kui merel. Sõja tagajärjel sai Inglismaa Euroopa mandril Dunkerque'i kindluse ja Lääne-India saarestikus Jamaika saare. Võimas protektor pidas silmas mitte üksnes Inglise merevõimu ja kaubandust, vaid püüdis olla ka protestantismi väljapaistvaks kaitsjaks Euroopas, leides sellena ka tunnustuse. Paavstile soovitas ta hästi kohelda protestante, — muidu kuuleb paavst varsti Inglise kahurite mürinat.

Kõigest hoolimata polnud Inglismaa tõeliselt rahul ega õnnelik. Rahva enamus ei suutnud kuidagi harjuda independentide karmi valitsusega. Vana rõõmus Inglismaa oli muutumas liiga tõsiseks: teatrid suleti, tantsimine keelati ja koguni jõulusid ei

võidud enam pühitseda endisel harjunud viisil. Kaunis anglikaani jumalateenistus, mida armastasid paljud väga, keelati. Cromwell tundis rahva hulgas valitsevat rahulolematust, kuid ta ei suutnud seda summutada. Nagu kõigil kuulsail mehil, oli temalgi rohkesti vaenlasi. Paljud olid kadedad ta suurile võimeile, kuid paljud pidasid teda tõeliseks hirmuvalitsejaks. Ka koostöö p a r l a m e n - d i g a ei andnud tulemusi.

Parlamendis avaldus tugev rahulolematust valitsemisviisiga, mida harrastas Cromwell, ja ikka jälle püüti õõnestada ta võimu aluseid. Kuid Cromwell uskus, et ta on Jumala poolt kutsutud Inglismaad valitsema ega või mitte enne lahkuda, kui on teostunud talle määratud ülesanne. Raske töökoorem murdis siiski tugeva mehe tervise. Rusuvalt mõjus ka ta armsa tütre haigus ja surm. Pealegi oli tütar palavikuviiirastusis ennustanud kättemaksu kuninga hukkamise eest. Cromwell haigestus. Neli päeva enne ta surma käis üle maa ja mere kohutav torm. See rebis majadelt katused,

paiskas puid pikali ja kihutas laevu karile. Inimesed jälgisid hirmuga tormi möllu, ja ebausklikud arvasid, et pimedusevürst on tulnud protektori hinge järele. Kui tuul metsikult ulus Whitehalli lossi ümber, luges Cromwell seal viimseid palveid oma kodunaa eest. Ta suri septembris a. 1658. Cromwell oli Inglise võimsamaid ja andekamaid riigimehi. Temas oli palju usulist vaimustust, praktilist mõistust, paindumatut energiat ja head arusaamist inglise rahva elulistest huvidest.

Cromwell.

127. Stuart'ite restauratsioon. Charles II. Pärast Cromwell. Viimasel polnud isa andeid riigi valitsemises ega olnud well. Viimasel polnud isa andeid riigi valitsemisel ega olnud sõjaväel ta vastu lugupidamist. Juba a. 1659 loobus ta ametist.

Seejärel hakkas kogu maal levima rahutu meeleolu. Oli vaja jälle kindlat valitsust. Seepärast kutsutigi a. 1660 Inglise troonile Charles I poeg Charles II. Seda sündmust nimetatakse Stuart'ite restauratsiooniks ehk taastamiseks. Charles II võeti Inglismaal vastu suure rõõmuga. Parlament osutas kuningale algul sooja poolehoidu. Kuid parlamendi ja kuninga sõprus ei jäänud siiski püsima. Charles II oli küll andekas mees, aga niisama lühinägelik riigiasjus ja ettevaatamatu nagu ta isa ja isaisagi. Kuningas hakkas taotlema piiramatut ainuvalitsust ja lisaks sellele näitas suurt poolehoidu katoliiklastele. See ei meeldinud parlamendile. A. 1673 laskis see kuningal kinnitada uue seaduse, mida kutsuti *test-aktiks*. Selle järgi võisid riigiametisse pääseda ainult anglikaani kiriku liikmed. Kuus aastat hiljemini said Inglise kodanikuvabadused uue kindlustuse. A. 1679 pidi kuningas kinnitama *Habeas corpus act'i* nimelise seaduse. Selle järgi ei võidud kedagi vangis hoida seadusliku aluseta. Charles II valitsuse lõpu poole tekitas parlamendis tõsiseid lahkavusi troonipärija küsimus. Charles II-l polnud lapsi. Seetõttu pidi trooni pärima tema vend, Yorki hertsog James. Kuid viimane oli astunud katoliku usku ja seepärast paljud ei tunnustanud ta troonipärimisõigust. Säärase vaate pooldajaid kutsuti *whigideks*. Need olid arvamisel, et kuningas on saanud oma võimu rahvalt ning rahvas võib valitsejalt ka trooni ära võtta. Whigide vastaseid kutsuti *tory'deks*. Nead väitsid, et kuninga võim pärineb Jumalast, ja arvasid, et parlament ei või kõrvaldada seaduslikku troonipärijat. Tory'd olid endiste kavaleride mõttesugulased, whigid aga ümmarpeade järeltulijad ja parlamendi laiade õiguste eest võitlejad. Yorki hertsogit troonipärimisõigusest ilma jätta neil siiski ei õnnestunud.

128. **James II ja mõnus revolutsioon.** A. 1685 suri Charles II ja troonile astus ta vend James II nime all. Tema püüdeks oli Inglismaad teha katoliiklikuks maaks ja valitseda piiramatul viisil. Säärased püüded ei leidnud parlamendi enamuse poolehoidu. Loodeti, et pärast kuninga surma võib troonile saada ta protestandiusuline tütar ja seega vaibuvad lahkkelid valitsuse ja parlamendi vahel. Kui aga James II-l sündis poeg, haihtusid need lootused. Nüüd katkes parlamendi kannatus. Whigid ja tory'd leppisid kokku ja saatsid saatkonna abipalvega Madalmaade asehalduri *Wilhelmi* juurde, kes oli James II väimees. See tuligi a. 1688 sõjaväega Inglismaale ja võeti seal rahva poolt suure vaimustusega vastu. James II põgenes Prantsusmaale. Järgmisel aastal kuulutas parlament Madalmaade asehalduri Inglise kunin-

gaks, kes hakkas valitsema William III nime all. Enne troonile-saamist aga pidi ta alla kirjutama õiguste deklaratsioo-nile, milles olid loendatud kõik Inglise rahvale ja parlamendile seni kuulunud õigused. Nii toimus riigivalitsemises pööre, mis on tuntud mõnusa revolutsiooni nime all, sest seal ei valatud tilkagi verd.

129. **Mõnusa revolutsiooni tagajärgi.** Aastakümneid kest-nud võitlus kuninga ja parlamendi vahel oli lõppenud viimase või-duga. Pärast mõnusat re-volutsiooni hakkasid Ing-lise olud arenema järjest vabamas suunas. Valitseja ei püüdnud end enam meelevaldselt segada va-litsemisasjusse. Parlament astus kokku iga aasta ja tema osa riigiasjade juhti-misel kujunes järjest suu-remaks. Juba William III ajal (1689—1702) hakkas juurduma parla-men-taarne valitsemis-viis. Selle järgi valis ku-ningas oma ministrid era-konnast, mis oli alamkojas enamuses. Kui aga vali-misel võitis vastasrind, võttis kuningas uued mi-nistrid võitjast erakonnast. Parlamentaarne valitsemis-viis arenes seal järjest täiuslikumaks ja on Inglis-maalt levinud ka palju-desse teistesse riikidesse.

William III.

William III ajal kindlustati kõigile protestantidele Inglismaal usu-vabadus. Samuti pääses maksvusele trüki-vabadus. Ühtlasi arenesid Inglise majanduslik elu ja merevõim järjest tõusu suunas.

130. **John Milton.** Ägedate poliitiliste ja usuliste võitluste õhkkonnas võrsus XVII sajandil Inglismaal mõnigi kirjanik ja tea-dusemees, kelle loomingus kajastub oma aja elu. Üks sääraseist meestest oli ka luuletaja John Milton, kes oma geniaalsuses

ei jää palju maha Shakespeare'ist. Milton sündis Londonis, ent asus hiljemini elama maale. Talle meeldisid lihtne külarahvas, kaunis loodus, tants rohelisel aasal, vestlused kaminatule ääres, meelivangistav muusika jne. Sügava mulje jättis tase alati kirikukellade helin ja pühalik vaikus jumalakojas. Milton oli puritaan ja kaitsis meelsasti nii sõnas kui ka kirjas Inglise vabariiki. Inglismaal tunnustati avalikult, et vabariik sai võimsaks Cromwelli mõõga ja Miltoni sule najal. Pärast vabariigi kokkuvarisemist lõi ta oma ammukavatsetud suurteose, kuid mitte rahvuslikul, vaid usulisel ainel. See on usuline poem „Kadunud paradis“, milles ta kujutab ilmekais värssides saadana mässu Jumala vastu, saadana allapaiskamist taevast ühes oma sõjaväega, Aadama ja Eeva elu paradiisiaias, nende pattulangemist ja viimaks inimkonna ajalugu kuni Kristuseni.

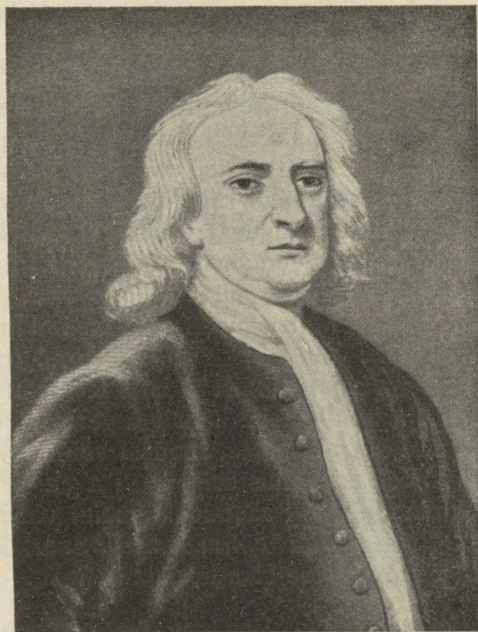
Milton armastas üle kõige vabadust. Ta kirjutas palju nii trüki- kui ka usuvabaduse kaitseks ja sõnastas julgesti, mida mõtles. Seega aitas ta kaasa selleks, et Inglise rahva vabadused ikka enam ja enam tugevnesid.

131. Thomas Hobbes ja John Locke. Poliitiliste küsimuste teoreetilise lahendamisega on saanud nähtava tunnustuse osaliseks XVII sajandil Inglismaal kaks mõtteteadlast — Thomas Hobbes ja John Locke. Esimene neist kaitsis kuninga piiramatut võimu ja väitis, et ainult see suudab tagada kõigile vajalist hüveolu. Inimesed on loomult omakasupüüdlikud ja üksteise vaenlased, arvas Hobbes. Seetõttu valitses ka kauges minevikus, mil puudus tugev riigivõim, kõikide sõda kõikide vastu.

Locke esines parlamendi õiguste veendunud kaitsjana ja väitis, et inimesed elasid ürgajal vabaduses ning ühetaolisuses, kuigi nad ei tundnud mingit riiklikku korda. Et siiski vältida üksikuid korrarikkumisi, lõid nad omavahelise lepingu kaudu riigi ja andsid riigivõimu hooleks üldise julgeoleku eest hoolitsemise. Aja jooksul on toimunud ühiskondlikus elus mõnedki muutused, kuid riigivõimul tuleb ikka kaitsta isiku elu, vabadust, varandust jne. Et ta suudaks oma ülesandeid paremini täita, on tarvilik täidesaatava võimu eraldamine seadusiandvast võimust. Esimene kuulugu kuningale, teine parlamendile. Kui kuningas püüab omandada ka seadusiandvat võimu, võib rahvas mässu tõsta ja kuningalt võimu ära võtta. Säärased vaated leidsid soodsat vastuvõttu eriti whigide hulgas ja Locke sai Inglismaal areneva piiratud ainuvalitsuse ehk konstitutsioonilise monarhia väljapaistvaks kaitsjaks.

Teadusliku uurimise alal pooldas Locke samuti katseid ja vaatlusi nagu Bacon ning on tunnustatud empirist.

132. **Isaac Newton.** Locke'i kaasaegne Isaac Newton oli Inglise matemaatik ja loodusteadlane. Juba noorena suvel aias pikutades hakkas teda huvitama küsimus, miks õunad ei kuku ülespoole, vaid maa peale. Hiljemini seda küsimust põhjalikult uuri-

Newton.

des, jõudis ta otsusele, et Maa omab külgetõmbe jõudu. Selline külgetõmbejõud on samuti ka Päikesel, Kuul ja taevatähtedel, mistõttu võivadki planeedid tiirelda ümber Päikese, — muidu lendaksid nad otse edasi kaugesse maailmaruumi. Seega leiutas Newton gravitatsiooni ehk kogumaailmse tõmbumise seaduse, millel põhjeneb uudne taevakehade liikumise õpetus.

Preisi.

133. **Preisi riigi tekkimine.** Kolmekümneaastase sõja järel hakkas Saksa väikeriikide hulgas ikka enam esikohale nihkuma Brandenburgi kuurvürstkond. Seal leidis rohkesti soid ja okaspuumetsa, pinnas oli enamasti liivane, põld andis kasi-

nat saaki ja rahvastik oli vaene, liiati oli teda vähe. Juba XV sajandi algusest saadik valitses Brandenburgis Hohenzollerni dünastia, kes soodustas kõigiti oma riigi kasvamist. Pisut enne kolmekümneaastase sõja algust liidendati Brandenburgiga Ida-Preisi, mis oli 1525. a. muutunud Saksa ordu valdusest ilmlikuks hertsogkonnaks. Seega sattus Brandenburgi kuurvürst Poola kuninga vasalliks. Peaaegu samal ajal omandas Hohenzollerni dünastia maid juurde ka Lääne-Saksamaal.

Brandenburg-Preisi suurusele rajas kindla aluse Friedrich Wilhelm, keda kutsutakse Suureks kuurvürstiks. Ta hakkas valitsema a. 1640 ja oli tark ning osav mees. Suurt hoolt kandis Friedrich Wilhelm riigi siseolude korraldamise eest, kaitsis hea eduga valitseja tugevat võimu seisuslike eripüüete vastu ja arendas hoolega põllundust, tööstust ja kaubandust. Ta laskis ehitada teid, soodustas tühjade maa-alade asustamist ja võttis meelsasti vastu Prantsusmaalt põgenenud hugenotte, kes mõjustasid varsti tõusu riigi majanduslikus elus. Ametnikelt nõudis Friedrich Wilhelm asjatundmist ja kohusetruudust. Ühtlasi lõi ta alatise sõjaväe ja hoidis selle küllalt tugeva, et oleks võimalik oma maad vajaduse korral kaitsta, soodsal võimalusel aga ka riigi piire laiendada. Vestfaali rahus saigi ta Taga-Pommeri ja mõned piiskopkonnad. Kuid aastaid hiljemini vabastas ta Ida-Preisimaa Poola lääni sõltumusest. Suur kuurvürst suri a. 1688 ning riigi valitsemine läks ta poja kätte.

134. **Preisi kuningriik.** Uus kuurvürst oli auahne ja hiilgusearmastaja mees. Aastal 1701 sai ta kuninga tiitli ja hakkas end kutsuma Preisi kuningaks Friedrich I-ks. Kuningakroon oli väliseks märgiks sellele seisukohale, milleni oli riik jõudnud XVII sajandil. Mõeldes oma järeltulijaile, ütles Friedrich I: „Mina olen teile tiitli omandanud, saage selle vääriliseks! Alus riigi suurusele on rajatud, — teie peate töö lõpetama.“

Preisi riigi pealinnaks sai Berliin, millel oli XVIII sajandi algul veel kaunis vilets ilme. Palju leidis õlgkatustega ning savi- korstnatega maju, tänavail aga uitasid sead ja muudki loomad vabalt ringi. Friedrich I püüdis pealinna eest hoolitseda ja see muutus kaunimaks paljude uute ehitiste tõttu. Nagu Louis XIV nii armastas ka Preisi kuningas oma ümbruses toredust ning samuti soodustas kunsti ja teaduse arengut. See kõik nõudis suuri väljaminekuid ja rahvast koormati kaunis raskete maksudega. Friedrich I suri a. 1713.

Venemaa vastureformatsiooni- ja absolutismi-ajal.

Joann IV. Segaduste aeg.

135. **Joann IV noorus.** Vene rahva minevik on mitmeti omapärane. Seal puudus renessanss ja usupuhastus, samuti ka vastureformatsioon raskete ususõdadega. Küll aga leidis piiramatut ainuvalitsust Venemaal head kõlapinda. Tatari ike surus sealsetele elule tugeva pitseri. A. 1480 oli Venemaa küll mongolite valitsuse alt vabanenud, kuid karmi aja järeloomjud andsid end veel kaua tunda.

Moskva riigi väljapaistev tõus algas XV sajandil ja jätkus järgnevatel aegadel. Selleks aitas tunduvalt kaasa Joann IV, kes tuli troonile a. 1533. Joann IV orbus varakult ega saanud korralikku kasvatust. Kasvatavad bojaarid soodustasid tunduvalt rahutu ja ergu lapse toorenemist. Nad lubasid teda piinata linde, kasse, koeri jne. Saanud suuremaks hakkas ta piinama ka inimesi. Mõnikord kihutas ta neile ratsahobusega peale või käskis rahva sekka lahti lasta tigeid karusid, et siis naerda kabuhirmus põgenevate ja kisendavate inimeste üle. Bojaarid ei takistanud teda milleski, vaid naersid ning koguni kiitsid ta julmuse mehisuseks.

IV Joann.

Saanud 16 aastat vanaks, laskis Joann IV enda kroonida tsaariks. Ta eelkäijad Moskva troonil olid kandnud suurvürsti tiitlit. Riigiasjade eest hoolitsemise aga jättis Joann IV endiselt bojaaride hooleks.

136. **Tsaar hakkab ise valitsema.** Mõni aeg pärast kroonimist juhtus Moskvast suur tulikahju. Peaaegu kogu linn põles

maha. Levis kuulujutte, et tulikahju tekkimises on süüdi mõned bojaarid. Haaratuna kuulujuttudest, vihastus paljakspõlenud rahvas, tõstis mässu ja tappis palju bojaare, muu hulgas ka tsaari sugulasi. Säärane olukord tõi tsaarisse meelemuutuse. Ta valis endale mõned tublid nõunikud, hakkas ise riiki valitsema ja saavutas mitmeti nimetamisväärseid tulemusi. Ta laskis parandada seniseid seadusi ja andis need ümbertöötatult välja uue seadustekoguna. Riigi kaitseks lõi ta alatise sõjaväe. Sellesse kuuluvaid sõdureid kutsuti streletsiteks. Sõjaajal nad sõdisid, rahuajal täitsid politsei ja tuletõrje ülesandeid. Riigilt said nad head rahapalka ja peale selle veel varustist ja maad.

Ka mõtles tsaar riigi maa-ala suurendamisele. Ta vallutas tatarlastelt Kaasani ja Astrahani linna ja püüdis oma võimu laiendada ka Läänemere maale, need taotlused aga ei andnud püsivaid tagajärgi.

137. Opritšnikud. Varsti pärast Kaasani vallutamist haigestus Joann IV raskel kujul. Et tervenemislootusi oli vähe, kutsus ta oma haigevoodi juurde vaimulikke ja bojaare ning tegi teatavaks, et ta järglaseks saab ta alaealine poeg. Sealsamas aga kuulis haige, kuis bojaarid säärase korralduse üle nurisesid ja meelsasti tahtsid troonil näha täiskasvanut. Tsaar tervenese, ent ta kaotas usalduse bojaaride, aga ka paljude teiste vastu. Kõikjal nägi ta oma vastaseid ja reetlikke võimuahnitsejaid. Venemaale saabusid nüüd rasked ajad. Joann IV laskis karistada üksikuid inimesi kui ka terveid külasid ja linnu. Tuhandete elu langes ta viha ohvriks. Sel vägivaldsel ajal ümbritses tsaar end erilise meeskonnaga, kelle liikmeid kutsuti opritšnikuiks. Teenistusse astumisel pidid need loobuma omakseist ja sõpradest ja andma vande, et täidavad ainult tsaari käske. Opritšnikud ratsutasid mustis rõivais, mustadel hobustel ja sadula küljes rippusid neil luud ja koerapea selle märgiks, et nad koeranina teravusega otsivad üles tsaari vaenlased ja pühivad need maalt välja. Opritšnikud oma julmusega tekitasid palju kurja nii bojaaridele kui ka lihtrahvale.

138. Siberi vallutamine. Jermak. Joann IV ajal laienesid Moskva riigipiirid kaugele Uurali mägede taha. Selle teostasid peamiselt kasakad, kes elasid Doni jõe piirkonnas Lõuna-Venemaal. Kasakad — türgi-tatari keeli kodutud sõdurid, — moodustasid väga omapärase elanikkonna, mis koosnes peamiselt vabadustarmastavaist väljarändajaist ja mõnesuguse seiga pärast kodumaalt pagenud isikuist. Nad ei tunnustanud enda üle ühegi riigi võimu ega tahtnud kellelegi makse tasuda. Kasakad ei

armastanud põldu harida ega käsitööd teha. Küll korraldasid nad meelsasti röövretki naabermaisse.

Kui tsaar Joann IV saatis sõjaväe neid röövretkede eest karistama, põgenes umbes 300 kasakat oma pealiku **J e r m a k i g a** Kama jõe sealse kaupmeeste teenistusse. Viimaste ülesandel ja toetusel läksid nad üle Uurali mägede ja vallutasid võideldes tatarlastega suure osa Siberist. See sündinud, palus Jermak Joann IV-ndat võtta alistatud maa oma kaitse alla, mida see ka meelsasti tegi. Tänutäheks saatis tsaar Jermakile hõbekarika, raudrüü ja oma õlgadelt sooblinahkse kasuka.

139. **Tsaari surm.** Vägivald, alatised tapmised ja inimeste piinamised kutsusid tsaaris sageli esile südametunnituspiinu. Ta põlvitas tundide viisi nuttes ja kahetsedes, kuid vihahoogude aegu oli jällegi metsikult julm. A. 1584 ta haigestus ja suri suurtes piinades. Tema karmuse ja vägivaldsuse tõttu kutsutakse teda ajaloos **J u l m a k s**.

140. **Feodor ja Boris Godunov.** Pärast Joann IV päris trooni ta poeg **F e o d o r**. See oli vaikne ja heasüdamlik, kuid haiglane mees. Maa tegelik valitsemine läks ta naisevenna **B o r i s G o d u n o v i** kätte, kes juhtis riiki küllalt osavalt. Ta rajas uusi linnu, elustas kaubandust ja ka välisvaenlaste vastu oli Venemaal tema ajal õnne. Kirikuelus toimus tollal oluline muudatus. Seni oli Vene kirik allunud **K o n s t a n t i n o o p o l i s** asuvalle kirikupeale, keda kutsuti patriarhiks. Nüüd sai ta aga endale patriarhi, kes asus Moskvas. Seega muutus Vene kirik iseseisvaks. Talupoegade olund muutus aga kord-korralt raskemaks, sest neid hakati kinnistama maa külge.

Feodor suri a. 1598. Seega lõppes Rjuriku dünastia Vene troonil, sest Joann IV noorem poeg Dimitri oli tapetud juba varemini. Uueks tsaariks valiti Boris Godunov.

141. **Segaduste aeg.** Boris Godunovi esimesil valitsusaastail püsis riigis rahulik olund. Siis aga tabasid Venemaad mitu aastat järgemööda nälg, katk ja tulikahjud, mis tõid inimestele palju viletsust. Kõigele lisaks tuli Poolast Venemaale ühes sõjaväega mees, kes nimetas end Joann IV pojaks Dimitriks ja seletas, et tema asemel oli surmatud keegi teine poisike, kuid ta ise pääsenud põgenema ja varjanud end aastaid võõrsil. See jutt leidis palju uskujaid, nn. **V a l e - D i m i t r i** pooldajate arv kasvas ja ta ise lähenes järjest Moskvale. Kui Boris Godunov a. 1605 suri, sai Vale-Dimitri tsaariks. Teda võeti Moskvas esialgu küll juubeldustega vastu, kuid varsti pettusid inimesed temas. Uus tsaar ei austanud

Vene seniste valitsejate kombeid. Ta näit. ei pesnud käsi söögi järel, ei maganud pärast lõunat ja sõi vasikaliha, mida peeti suureks eksimuseks. Liiati eelistas ta kõigiti poolakaid venelastele ja oli abielus katoliku-usulise poolatariga. Moskvas moodustus vandeselts, kelle poolt Vale-Dimitri tapeti. Olund muutus riigis üha segasemaks. Röövsalgad laastasid maad, rootslased vallutasid Novgorodi, Poola sõjaväed tungisid Moskvasse ja Poola kuningas Sigismund III püüdis kindlustada Vene trööni oma pojale või koguni endale. Samal ajal ilmus Moskva lähedusse uus Vale-Dimitri, kellel aga oli vähe edu.

Minin kõnelemas.

Kodumaa häda läks südamesse paljudele. Moskva patriarh ja Troitse-Sergijevi kloostri ülem avaldasid üleskutseid isamaa päästmiseks vaenlaste käest. Elavat vastukaja leidsid need eriti Nižni-Novgorodis. „Müüme ära oma varanduse, pandime oma naised ja lapsed, ohverdame kõik, et päästa kodumaad!“ nii kõneles seal õilis isamaalane Kuzma Minin. Ta tuline kõne sütitas. Nižni-Novgorodis moodustus sõjavägi, mis läks vürst Dimitri Požarski juhtimisel Moskvat päästma. Teel kasvab see sõjavägi teistest linnadest pealinnale appi ruttajate arvel järjest suuremaks ja Požarskil õnnestus Moskva poolakate käest vabastada. Seejärel astus Moskvas kokku ülemaaline saadikutekogu, nn. Zemski Sobor, ja valis a. 1613 uueks tsaariks noore 16-aastase bojaari Mihhail Romanovi. Seega lõppes segaduste aeg.

Esimesed Romanovid. Peeter Suur.

142. **Mihhail.** Tsaar Mihhail Romanov sõlmis kõigepealt rootslaste ja poolakatega rahu. Ühtlasi püüdis ta siseriigis hool-sasti korda luua, kuigi see polnud sugugi kerge. Riigivalitsemisel oli tsaarile kõigiti toeks ta isa, patriarh Filaret.

143. **Aleksei.** Pärast Mihhaili surma a. 1645 sai troonile ta poeg Aleksei, kes oli iseloomult vaikne ja tagasihoidlik mees. Tema ajal toimusid Venemaa siseelus mitmed tähtsad uuendused. Esijoones töötati välja ja hakkas kehtima uus seadustekogu. Selle järgi sai näit. talupoegade sunnismaisus seadus-pärase kinnituse.

Aleksei valitsuse ajal võeti ette Venemaal kirikuraamatute vigadest parandamine ja tehti mõningaid muudatusi jumalateenis-tuskorras. Nende uuenduste teostajaks oli patriarh Nikon. Paljud vaimulikud ja osa rahvast ei pooldanud kiriklikke reforme ja põhjustasid seega kiriku lõhenemise ehk nn. raskolli. Vana kirikukorra pooldajaid hakati kutsuma raskolnikuiks ja neid kiusati taga nii valitsuse kui ka ametliku kiriku poolt.

Riigi siserahu häiris Aleksei ajal Stenka Razini mäss, mis kestis umbes neli aastat. Sunnismaiste talupoegade elu oli üsna raske. Möisnikud kohtlesid neid julmalt ja pealegi olid nende andamid ja kohustised mõisa vastu ülejõukäivalt suured. Palju talupoegi põgenes ära kasakate juurde Doni äärde. Siin moodus-tas julge kasak Stenka Razin põgenikest ja kasakaist võimsa rööv-salga ja läks sellega Volgale ja edasi Kaspia merele. Sealt võeti ette rüüsteretki ümberkaudseisse maisse ja kihutati Volga-äärseid talupoegi mässule isandate vastu.

Tsaar saatis suure sõjaväe Stenka Razinit karistama. Suure vaevaga õnnestus sõjaväel mässu summutamine. Stenka Razin vangistati ja hukati.

Tähtsamaks välispoliitiliseks sündmuseks oli sõda Poolaga, mille tagajärjel liitus Moskva riigiga Dnepri vasemal kaldal asetsev Ukraina.

Aleksei suri a. 1676 ja troonile sai ta vanem poeg Feodor, kes valitses ainult kuus aastat.

144. **Peeter Suur. Tema noorus.** Tsaar Feodori surma järel kuulutati tsaariks ta poolvend, kümneaastane Peeter. Tsaari ala-ealisuse tõttu sai tegelikuks riigivalitsejaks ta poolõde Sofja, väga võimuhimuline naine, kes ei sallinud Peetrit ja selle ema. Viimased elasid õukonnast eemal ühes Moskva lähedases külas.

Seetõttu jäi ka Peetri haridus poolikuks; ta õppis küll lugema ja kirjutama, kuid jäeti ilma skolastilise hariduseta, millega tutvusid tsaar Aleksei vanemad lapsed. Võõraks jäid temale ka koja-kombed. Peeter oli andekas, omas palju loomulikku mõistust ja kasvades külas värskes õhus oli tervislikult tugev ja karastatud. Noore tsaari ümber kogunes ümbruskonnast palju temaealisi sõpru ja neist moodustas ta endale sõjaväe. Marssides, kindlusi ehitades ja neid vallutades veetsid noored lõbusalt aega. Kasvas noor tsaar ja ühes temaga noor sõjavägi, millest hiljemini kujunes tsaari kaks ihukaitsvapäpolku. Meelsasti veetis Peeter Moskvas käies aega välismaalastega; vaimustusega kuulas ta nende jutustusi suurtest linnadest, hästikorraldatud sõjaväest, toredaist mahukaist laevadest jne. Sofja jälgis kadedusega Peetri arengut ja nende suhe järjest halvenes. Ühel ööl sai noor tsaar teate, et Sofja poolt saadetud streletsid tulevad teda tapma. Kiiresti põgenes ta Troitse-Sergijevi kloostrisse varjule. Sinna kogunes ka mitmesuguseid võimukandjaid ja Peetrile ustav sõjavägi. Nüüd püüdis Sofja küll poolvennaga lepitust sobitada, kuid asjata — Peeter paigutas ta kloostrisse ja koondas a. 1689 kogu võimu riigis oma kätte.

145. **Peeter välismaal.** Kuulnud palju huvitavat välismaast, otsustas Peeter seda kõike ise koha peal tundma õppida. Eriti suurt huvi tundis ta laevaehituse vastu. A. 1697 asus ta suure saatkonnaga teele. Ta sõitis kõigepealt Saksamaale ja sealt edasi Hollandisse. Teatavasti oli see maa XVII sajandil väljapaistev nii oma kaubanduselt kui ka laevaehituselt. Peeter jäi elama väikesse Saardami linna. Ta oli korteris kellegi käsitöölise juures ja töötas päikese tõusust loojakuni lihttöölisena laevaehitusel. Varsti tunti temas ära Vene tsaar ja palju uudishimulikke kogunes teda vahtima. Peetrile see ei meeldinud ja ta asus Amsterdamis, kus samuti töötas laevaehituse alal. Hiljemini külastas ta veel Inglismaad ja muidki riike. Kõikjal huvitasid teda linnade korraldus, töökojad, kindlused, koolid, raamatukogud, haiglad jne. Ta õppis seal haridust kõrgelt hindama ja sai aru, kuis see teeb rahva elu helgemaks. Et ka Vene elu areneks paremuse poole, otsustas ta oma kodumaal ette võtta rea uuendusi.

146. **Peetri uuendused.** Peeter pööris esijoones tähelepanu oma kaasmaalaste välimusele. Vene mehed kandsid tollal pikki laiade varrukatega rõivaid ja peas kõrget kübarat. Habet nad ei ajanud kunagi, sest habet peeti mehe auks. Peeter nõudis, et venelased omandaksid euroopaliku välimuse, kannaksid lühikesi rõivaid ja ajaksid habet. Esines juhtumeid, kus tsaar ise lõikas

vastupuiklejail maha habeme ja kuuehõlmad. Erandi tegi ta ainult vaimulikele ja talupoegadele — need võisid vanaviisi rõivastuda ja habet kanda.

Samuti hoolitses ta venelaste koduse ja seltskondliku elu korraldamise eest. Vene kõrgemast seisusest naised ja neiud ei võinud seniajani osa võtta seltskondlikust elust, elasid suletult oma ruumides, ja väljas liikudes, näit. kirikusse minnes, pidid katma oma näo tiheda looriga. Omapärased kombesid ka abiellumisel. Pruut ja peigmees ei näinud kunagi enne pulmi teineteist ega küsinud neilt vanemad, kas nad tahavad teineteisega abielluda või mitte. Peeter püüdis sel alal parandust tuua. Ta keelas vanemaile ära noori inimesi vastu viimaste tahtmist paari panna. Seltskondliku elu arendamiseks korraldas ta seltskondlikke

õhtuid, kuhu pidid ilmuma mehed koos oma naiste ja tütardega. Seal mängiti kaarte ja malet, tantsiti, lauldi, aga tarvitati ka oht-rasti alkoholi. Hariduse edendamiseks asutas tsaar kooli. Et kõrgem seisus meelsamini õpiks, keelas ta kirjaoskamatuil aadlikel abiellumise. Kirjaoskamatud vaimuliku seisuse liikmed aga saadeti sõduriks. Ka ajaarvamises teostas Peeter uuenduse. Seni algas Venemaal uusaasta esimesel septembril ja aastaid loeti maailma loomisest saadik. Peeter käskis uusaastat alata 1. jaanuariga ja aega arvata Kristuse sündimisest.

Peeter Suur.

Sellised uuendused tekitasid vanameelsete hulgas palju paha-meelt ja nurinat, kuid tsaar hoolis sellest vähe. Ta jätkas reforme ja oli nende teostamisel paindumatu ja paiguti koguni julm. Riigi paremaks valitsemiseks kutsus ta ellu kolleegiumid, millest oli igal oma eriala juhtida. Tähtsate riiklikkude küsimuste otsustamiseks asutas ta erilise nõukogu, mida kutsuti senatiks. See sai ühtlasi riigi kõrgeimaks kohtuks. Riigi valitsemise hõlbusta-

miseks jagas ta maa esialgu 8-ks kubernanguks, mille üle valitsemine jäi kuberneride hooleks. Kiriku juhtimine Venemaal oli seni kuulunud patriarhile. Peeter kaotas selle ameti ja lõi uue riiklikust võimust sõltuva kirikuvalitsemise asutise, nn. pühima sinodi.

Eriti palju hoolitses tsaar ka sõjaväe korralduse eest. Ta likvideeris streletsid hoopis ja lõi uue alatise sõjaväe. Sõdureid saadi peamiselt nekrutite võtmisega talupoegade ja linlaste hulgast. Aadlikkude kohta pandi kehtima eluaegne ja üldine väeteenistus. Ainult vigased ja raugad olid sellest vabastatud. Kaupmehed võisid vabaneda sõjaväekohustustest, kuid pidid sel puhul maksma määratud summa raha. Suurt rõhku pani tsaar sõjaväe distsipliinile ja korralikule relvastusele. Maaväe kõrvale lõi Peeter ka Venemaa esimese sõjalaevastiku. Siseuunduste teostamisel pidas Peeter silmas kahte eesmärki: Euroopa kultuuri levi- tamist Venemaal ja tsaari piiramatu võimu täielikuks arendamist. Seejuures toetasid teda mitu abilist, kellest on eriti nimetamisväärt Aleksander Menšikov. Viimane oli alamtast seisusest mees, kuid sai aja jooksul valitseja esimeseks nõunikuks ja väepealikuks.

Enamasti ühtaegu sisereformide teostamisega pidas tsaar tagajärjerikkaid välissõdu. Ta vallutas türklastelt Azovi kindluse ja kuulsusrikkas Põhja sõjas võitis rootslastelt Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa ning osa Soomest Viiburi linnaga.

Pärast rahu sõlmimist rootslastega võttis Peeter endale keisri tiitli ja nii sai Venemaa tema ajal keisririigiks. Silmas pidades Peetri suuri teeneid Venemaa korraldamisel, kutsutakse teda ajaloos Suureks.

147. Peeter Suure surm. Raske töö oma kodumaa ja rahva kasuks tõi kaasa tsaari tervise murdumise. A. 1724 haigestus ta ohtlikult. Arstid soovitasid küll ettevaatust tervise suhtes, kuid tsaar ei hoolinud hoiatustest suuremat. Sama aasta sügisel ühel külmal ja tormisel oktoobriööl kuulis ta merehädaliste appihüüdeid Soome lahest. Tsaar ruttas õnnetuskohale ja seistes jääkülmas vees aitas uppujaid päästa. Seejärel haigestus ta väga raskesti ja suri a. 1725.

Kodumaa ajalugu.

Usupuhastus Läänemeremail.

148. **Orduriik XVI sajandi algul.** Orduriigi seisund XVI saj. algul polnud kuigi hea: sisemised lahkkelid, mille juured ulatusid endistesse aegadesse, jätkusid seisuste vahel. Vaimulikud ei suutnud leppida orduga ülemvõimu küsimuses. Aadel püüdis igal soodsal võimalusel laiendada oma eesõigusi, eriti vaimulikkude arvel. Linnakodanikud kaitsid energiliselt oma huve.

Orduriigi sisemist lõhenemist panid tähele naabrid, eriti Venemaa. Moskva riik tugevnes XV sajandil märkimisväärselt ja pärast Novgorodi alistamist sai ta orduriigile ohtlikuks naabriks. Seda tõsiasi meenutas siinseile elanikele muu seas Jaanlinna kindlus, mille laskis Joann III ehitada Narva kohale jõe paremale kaldale. Olundit hindas väga tõsiselt ordumeister **Wolter v. Plettenberg**. Ta oli tark ning osav mees ja püüdis teha kõik, et kaitsta maad esijoonel välisvaenlaste vastu. Seisusi leplikkusele manitsev, püüdis ta hankida sõbralike välisriikide toetust ja soetada vajalisel määral sõjaväge. A. **1502** tungis ta üle piiri Venemaale ja lõi **Smolina** järve ääres vaenlasi otsustavalt. Plettenbergi võit võttis Moskvalt mõneks ajaks tahte orduriiki sõjaga tülitada. Juba järgmisel aastal sõlmiti venelastega kuueks aastaks vaherahu, mida aga pikendati korduvalt.

149. **Usupuhastus Riias. Volmari maapäev 1522.** Läänemeremaad olid XVI sajandi algul tihedalt seotud Saksamaaga. Oli siis ka loomulik, kui seal arenev usupuhastus ulatus varsti siia. See leidis esijoonel pinda **Riias**. A. 1521 hakkas siin jutlustama **Andreas Knopken**, kes oli tutvunud Lutheri õpetusega Saksamaal. Ta vaated leidsid varsti tunnustust rahva seas ja tekitasid ühtlasi palju tuska katoliku vaimulikele. Usupuhastus oli üsna vähe levinud ja seepärast polnud vaimulikkude arvates veel hilja seda pidurdada. Säärane katse toimus **Volmari** maapäeval a. **1522**. Siia kogunesid nagu tavaliselt vaimulikud, aadlikud, linlased ja ordu esindajad, et kaaluda mitmesuguseid küsimusi, mis puudutasid maa hüveolu. Volmari maapäeval nõudsid vaimulikud, et usupuhastuse vastu astutaks järsult välja ja püütaks seda tõkestada ka kirikupõluga. See ettepanek ei leidnud maapäeval poolehoidu. Linlased ja aadlikud olid tollal tülis vaimuliku seisusega, seepärast nad muidugi ei tahtnud viimase püüdeid toetada. Nad väitsid, et usupuhastusküsimus tuleb esialgu jätta rahule; ka ei pooldanud nad kirikupõlu tarvitamist ketserite vastu

siin maal. Säärane seisukoht kahe seisuse poolt soodustas usupuhastuse arengut, seda enam et Plettenberg jäi ettevaatlikult erapooletuks. Veel sama aasta sügisel hakkas Riias jutlustama usu-uendaja Silvester Tegetmeyer. Ta kõneles veenvalt ning vaimustavalt ja maalis kuulajaille värvikaid pilte katoliku kiriku pahedest. Inimeste ärevus kasvas. Viimaks tungisid nad kirikuisse ja purustasid seal pilte, kujusid, altareid jne. Linnaraad ei võtnud midagi ette katoliku kiriku kaitseks. Küll püüdis ta inimeste meeli rahustada seega, et ta toetas usupuhastust, mis niikuinii sammuks võiduteed.

150. Usupuhastus Tallinnas. A. 1523 hakkas usupuhastus levima ka Tallinnas, kus jutlustasid esimesina Johannes Lange Niguliste ja Zacharias Hasse Oleviste kirikus. Tallinnas oli juba varemini valitsemas rahulolematust katoliku vaimulikkude ja nunnade vastu. Nüüd kasvas see kiiresti ja oli usu-uutele aina kasuks. Linn tahtis korraldada avalikku vaidlust mõlema poole vahel, kuid mungad polnud sellega nõus. Siis keelati neile rae poolt eestikeelne jutlustamine; liati saadeti usu-uendajaid kloostrikirikusse jumalasõna kuulutama, „et ka mungad õndsaks saaksid“. Viimased said aru, et kloostrite lõpupäevad lähelevad, ja hakkasid kloostrite varandusi kõrvaldama. Seda ei võinud linnaraad muidugi lubada. Ta astus otsustava sammu ja konfiskeeris kloostrite varandused. Mungad protestisid ägedalt Plettenbergi ees; see ärritas aga rahvast aina rohkem ja kutsus esile pildirüüsteid. Vihane rahvahulk, mis koosnes sakslasist ja eestlasist, tungis esiti kloostri-, siis ka Pühavaimu ja Oleviste kirikusse, purustades seal altareid, pühakujusid, pilte jne. Samuti kandsid inimesed sealt palju väärtuslikku varandust laiali. Varsti asus aga raad selle varanduse enda kätte võtmisele, ja mungad saadeti Tallinnast välja. Nii saavutas usupuhastus Tallinnaski võidu ja levis sealt ka Narva, Rakveresse ja Paidesse.

151. Usupuhastus Tartus. A. 1524 sai usupuhastus alguse Tartus ja võttis varsti üsna tormise ilme. Esialgu kuulutas siin evangeeliumi usku Hermann Marsov, ent väljapaistvaks jutlustajaks sai Melchior Hoffmann, keda kutsutakse Liivimaa prohvetiks. Tal polnud kuigi suurt haridust, kuid ta oli väga andekas. Seejuures tundis ta hästi Piiblit ja oskas kaasakiskuvalt ning veenvalt kõnelda. Tartu piiskop Johannes Blankenfeldt, kes oli targim mees siinsete katoliku vaimulikkude seas, jälgis hoolega tolle kasuksepa mõju kasvamist ja püüdis seda aegsasti pidurdada. Ta andis käsu Hoffmanni vangistamiseks. Sellest teada saanud, sattus rahvas ärevusse. Vihaselt tungiti

Maarja kirikusse kesk jumalateenistusaega. Katoliku vaimulikud eemaldati sealt ja Hoffmann asetati kantslisse jutlustama. Kirikus leiduvad kujud ja pildid kisti maha, viidi turule ja põletati seal ära. Rüüstata sai ka Jaani kirik. Ühtlasi tungis vihane rahvahulk kloostreisse ja ajas mungad välja, kes lahkusid seejärel pikas rongis üldse linnastki. Mõni päev pärast Maarja kiriku rüüstamist pandi ka Toomkirikus toime pildirüüste. Samuti langesid rahvahulga kätte mitmed toomhärrade majad ja piiskopiloss. Tartu raad nägi ärevuse kasvamist ja kutsus meeli rahustama Tegetmeyer. Viimane jutlustas siin ligi neli nädalat ja tormitsemisaeg möödus. Hoffmann jätkas veel mõnda aega käremeelset jutlustamist, mis aga raele ei meeldinud, ja ta sundis Liivimaa prohveti linnast lahkuma. Nüüd pääses siin usupuhastuses mõjule mõõdukas vool.

Tartu kaudsel mõjustusel levis usu-uude ka Uue-Pärnus ja Viljandis ning kandis sealgi tormilist ilmet. Mis

puutub Saare-Läänepiiskopkonda, siis ei jäänud seegi suletuks reformatsioonile, kuigi usu-uute käik oli seal kaunis aeglane.

Hoffmann

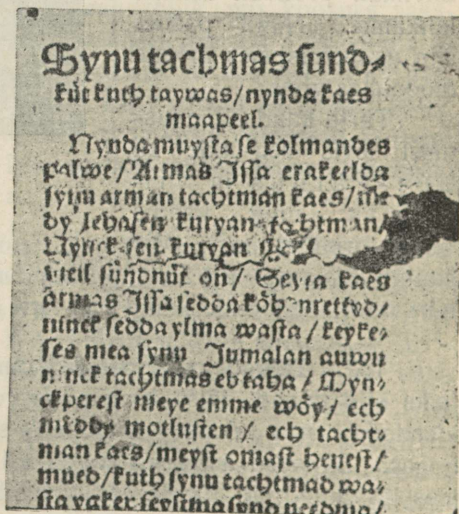
152. Talupoegade vastuhakkamisi. Usupuhastuse peakandjaiks olid linnad, kust tungis see vool vähehaaval maale. Uute ideedega tutvus talupoeg kõigepealt siis, kui ta müütas oma kaupu linnas. Linlased ässitasid sageli talupoegi nende isandate vastu üles ja väitsid, et Jumala ees on kõik ühetaolised. Lisaks sellele õpetas Tallinnas, Narvas ja Rakveres mõnigi uue usu kuulutaja, et isandaid pole enam vaja orjata ega neile makse tasuda. See kõik

läks talupojele südamesse. Nende lootused vabadust saavutada kasvasid. Mitmel pool ei tahtnud nad enam seniseid kohustisi täita. Kõige käärivam oli talupoegade meeleolu aga a. 1525 Harju- ja Virumaa l. Ometi ei võtnud see säärast ohtlikku ilmet, nagu kartsid mõisnikud.

153. **Volmari maapäev. Usupuhastuse võit.** A. 1525 astus maapäev Volmaris jälle kokku. Nüüd valitses osavõtjate hulgas hoopis ärev meeleolu. Seda põhjustas suuresti usupuhastuse võidukäik. Palju kirikute ja kloostrite varandusi oli läinud linnadele. Talupoegade keskel esinesid vastuhakkamised. Kõik see ei meeldinud aadlile. Pildirüüsted ja tormitsemised tegid samuti palju muret vanale ordumeistrile, kes tavaliselt armastas rahu. Seepärast oli arusaadav, et aadel ja ordu ühinesid vaimulikkudega usu-uute pidurdamiseks. Linlased aga kaitsid sellelgi maapäeval usupuhastust.

Ordu, vaimulikkude ja aadlikkude liitumine usupuhastuse vastu suutis viimase käiku küll aeglasemaks muuta, kuid mitte otsustavalt pidurdada. Juba XVI sajandi 30-ndail aastail hakkas kehtima enamikus meie kodumaa linnades ühine jumalateenistuskord. A. 1554 aga tunnustati siin maksvaks usuvabaduse põhimõte. Seega oli luteri kirikule pandud kindel alus. Usupuhastus puudutas mitte üksnes sakslasi, vaid ka eestlasi. Viimaseile jutlustati eesti keeles ja neile anti ka eri kirikud kasustada. Tallinnas kuulus neile algul Püha Katariina kloostrikirik ja siis Püha-vaimu kirik, Tartus aga Jaani kirik.

Reformatsioonijast on ka pärit esimene eesti keeles trükitud raamat, a. 1535 ilmunud katekismus, mille saksa-keelse teksti koostas Simon Wanradt ja eestikeelse tõlke valmistas Johan Koell. Viimane oli Oleviste kirikus eesti koguduse õpetaja, tõenäoliselt eestlane. Talupoegade hulka tungis usupuhastus väga visalt ja enamik neist jäi XVI sajandi esimesel poolel võõraks luteri usule.

Tekstikatkend Wanradt-Koelli katekismusest.

Seisuste elu orduaja lõpul.

154. **Tülid.** Usupuhastus ei edendanud sugugi orduriigi siseolude tervendamist. Lahkhelid seisuste vahel jäid endiselt püsima ja sisetülid võtsid sageli väga ohtliku ilme. Nii puhkes XVI sajandi 30-ndail aastail tõeline kodusõda Riia peapiiskopi abilise **Wilhelmi** ja **Saare-Lääne piiskopi** vahel. Väga raskelt sai seejuures rüüstamise all kannatada Hiiumaa ja eriti Läänemaa. Sama sajandi keskel puhkes äge tüli vahepeal Riia peapiiskopiks saanud **Wilhelmi** ja ordu vahel. **Wilhelm** hankis endale abi välismaalt ja varsti marssis Poola sõjavägi orduriigi piirile, et Riia peapiiskopi kaitsmise ettekäändel maale tungida. Teades oma sõjaväe nõrkust, läks **Wilhelmi** vastane, ordumeister **Wilhelm v. Fürstenberg**, Poola laagrisse ja palus kuningalt alandlikult rahu. See sõlmitigi a. **1557** **Posvoli** linnuses **Kuramaal**. Orduriigi jõuetus oli aga nüüd kõigile ilmne.

155. **Pidutsemised.** XVI sajandi esimesel poolel elati Vana-Liivimaal, esijoones kõrgemais ringkonnis muretult ja pillavalt. Mõisnikud, ordurüütlid ja vaimulikud kulutasid enamiku oma ajast küttimisele, ratsutamisele, pidustustele jne. Eriti uhkesti pidasid mõisnikud tol ajal pulmi. „Kui aadlikud pulmad olid tulemas,“ kirjutab kroonik **Balthasar Russow**, „siis kutsuti veerand aastat enne seda aadel suuremast osast Liivi maadest kuhugi linna või alevisse, kus pidi pulmi peetama. Ja ehk küll aadli mõisad Liivimaal on väga suured, olid nad nende suurte kogude tarvis siiski liiga väikesed, seepärast pidasid nad pulmi ikka linnades ja suurtes alevites, kus on ehitatud suured gildimajad seesuguste pidude jaoks. Ka ei jätkunud neile ühe linna pasunaist ja pillimeestest, vaid nad tellisid sinna juurde veel maavürsti sõjatrummid ja teiste linnade pasunad.“ Süüa ja juua võis säärases pulmas igaüks nii palju kui suutis. Gildimaja põrand oli mahavalatud õllest tavaliselt üsna märg. Põrandale laotati kuivi heinu ja õlgi, et seal saaks kuivi jalu käia ja tantsida. Õllejoomine oli väga moes. See pulmaline, kes oskas kõige enam juua, kiruda ja kakelda, oli „kõige esimene kukk“. Ta pandi laua ülemasse otsa istuma ja avaldati temale siis au. Kaklused läksid sageli väga ohtlikuks: nii mõnelgi asjaosalisel löödi käsi otsast või pea lõhki.

Linnakodanike elus avaldus samuti jõukus ja toretsemine. Eriti ilmnēs see jällegi pulmades. „Ja kui mõnel kaupmehel tuli pulmi pidada, siis võeti selleks ikka pühapäev; argipäeva pulmad oleksid nende meelest olnud suur aualandus ja häbi. Ja kui pulm pidi peale hakkama, siis paluti pea terve kogukond ja kõik

võõrad kaupmehed pulma.“ Igaüks armastas sel puhul hästi rõivastuda, muidugi olid naised ses suhtes eriti silmapaistvad. Nende rõivad olid palistatud kalliste nahkadega ja sõrmedes särasid kuld-sõrmused. „Ja kui kellelgi see kuld ja hõbe käes oleks,“ kirjutab kroonik, „mis seal lihtkodaniku naine ja tütar sel ajal pulmas seljas kandsid, siis võiks ta sellega kaunistest kauplust pidada ja ennast ühes naise-lapsega parajal viisil elatada.“

Lihavõtte- ja suvistepühade vahel käisid linlased linnast väljas lindu laskmas. Lind oli hõbedast ja paigutatud pika ridva otsa. Seda, kes ta maha laskis, kutsuti kuningaks. Suure pidulikkusega tuldi siis linna tagasi. Kuningas pidi sel puhul hõbelindu ridva otsas kandma, ja tema terasest vibu ja nool, millega ta linnu oli maha lasknud, kanti kõrgel tema ees. Linnu-ridva pidustused kestsid kolm pühapäeva pärast lihavõtteid.

Suvistepühade ajal toimusid maipidustused. Siis sõideti jälle linnast välja. Seal valisid linnakodanikud eneste keskelt mai-krahvi, kelle ülesandeks oli toreda pidusöögi korraldamine.

Ka talupojad ei tahtnud ajast maha jääda ja võtsid pidutsemises ja pillamises eeskuju kõrgemaist seisusist. Igal sügisel, kui olid maksud tasutud, pidid nad oma isandaile korraldama toreda vakusepeo. Sellest võtsid osa nii ümberkaudsed aadlikud kui ka talupojad. Igaüks püüdis seal hästi lõbutseda. Selleks ajaks pruuliti kanget õlut, mida armastati juua nii suurist karikaist, et neis oleks võinud lapsi pesta. Kes trumpas kõik teised joomises üle, „see oli teisel päeval vapper vägimees ja sai au ning kiitust palju, nagu oleks ta mõne maa võitnud“. Vakusepeod kestsid mihkclipäevast jõuluni. Siis algas pulmade hooaeg, mida peeti hea saanitee tõttu ikka jõulu ja vastlapäeva vahel.

Suvel jälle pidutseti jaanipäeval. Ei ükski mõis ega küla olnud ilma jaanituleta. Seal oli palju rahvast koos, tantsiti ja lauldi torupilli saatel. Mõnikord kogunesid talupojad laupäevaõhtuti kiriku juurde, kus veedeti aega tantsides, lauldes ja õlut juues kuni pühapäeva õhtuni. Mõnede kirikute juurde lasksid mõisnikud üles seada linnuridvad; seal korraldati siis ka linnulaskmist.

Vene-Liivi sõda.

156. **Sõja põhjusi.** XVI sajandi keskel kasvas oht idast orduriigile suuremaks kui kunagi varemini. Vene tsaar Joann IV jälgis tähelepanelikult siinsete siseolude arengut ja temal valmis julge otsus — viia Moskva riigi piir Läänemere kaldale. Joann IV

sõjakuse kasvamisele oli orduriik mitmeti kaasa aidanud. Nimelt ei lubanud ta välismaa käsitöölisi ja meistreid minna läbi oma maa Venemaale ja takistas ka venelaste kauplemist Lääne-Euroopaga. A. 1557 sõlmis ordu P o s v o l i s liidu Poolaga Venemaa vastu. Ometi ei võinud ordu kohe puhkevas sõjas saada mingit toetust Poolalt, sest leping astus jõusse alles aastate möödumisel. A. 1558 alustaski Joann IV Vana-Liivimaaga võitlust, mis on ajaloos tuntud Vene-Liivi sõja nime all.

157. **Sõja algus. Narva langus.** 1558. a. jaanuaris tungis Vene suur sõjavägi tatarlase Š i g - A l e i juhatusel Tartu piiskopkonda. Rüüsteretk oli kohutav ja seda said tunda kõigepealt talupojad. Vaenlased põletasid külasid, tapsid ettejuhtuvaid inimesi ja võtsid kaasa väärtuslikku varandust. Kes talupoegadest suutis, see põgenes ja otsis kaitset Tartu müüride varjus, kuid tuhanded jäid väljapoole linna müüre. Seal hukkus neid nii vaenlase relvade kui ka külma ja nälja läbi. Tartumaalt läksid vaenlased Virumaale ja sealt edasi suure saagiga Venemaale. Liivimaalt rattas nüüd rahusaatkond tsaari juurde läbirääkimisi pidama, kuid sellest polnud loota suurt tulu. Veel a. 1558 alustasid venelased N a r v a tulistamist kahureist ja varsti langes see tähtis ning kindlustatud linn venelastele. Tsaari sõjakus aina kasvas. Ta kohtles Liivi rahusaatkonda üleolevalt ja käskis ordumeistrit ja piiskoppe isiklikult tulla Moskvasse läbirääkimistele, kui nad soovivad rahu.

158. **Tartu langus.** Sõja puhkemisel oli ordumeistriks F ü r s t e n b e r g. Tema püüdis koguda sõjaväge maa kaitseks, kuid see andis väheseid tulemusi. Kellelgi polnud asja vastu tõsist huvi ega võidusse usku. Kui kuski ohvrimeelsusest, julgusest ja kodumaa-armastusest on puudus olnud, siis kõigepealt orduriigi kõrgemal seisusil. Igaüks mõtles vaid homsele päevale ja mitte kaugemale.

Nähes orduriigi kaitsetust, tungisid venelased 1558. a. suvel uuesti Tartu piiskopkonda ja vallutasid V a s t s e l i i n a. Ordumeister Fürstenberg asus väikese väeosaga K i r u m p ä ä linnuses. Kuulnud Vastseliina langemisest, lahkus ta Kirumpääst ja liikus Valga poole. Venelased ei läinud vastase taganemist segama, vaid pöördusid Tartu poole. Juba juulis asusid nad viimast piirama. Seisund Tartus polnud põrmugi rahuldav: sõdureid oli vähe, müüristik vilets, laskemoona ja toiduaineid napilt. Vaenlane ähvardas linnaelanikud viimseni tappa, kui nad ei alistu. Veel samal kuul a. 1558 alistuski T a r t u vabatahtlikult venelasile ja pealegi kaunis soodsail tingimustel. Vene väepealik P e e t e r

Šuiski kandis hoolt eriti selle eest, et alistatuile ei sünniks midagi kurja võitjate poolt. Tartlased olid selle eest väga tänulikud ning saatsid Vene väepealikule kullast karika, veini, õlut, värskeid kalu ja kompvekke, mida see ka heameelega vastu võttis.

Pärast Tartu langemist jätkasid venelased edukalt edasitungi, leidmata kuski suuremat vastupanu. Sama aasta augustis olid nad juba Tallinna all, mille vallutamine neil siiski ei õnnestunud. Septembris lahkusid venelased maalt, minnes Peipsi ja Narva vahelt üle piiri.

159. Vaherahu. 1559. a. kevadel sõlmis Joann IV Vana-Liivimaaga vaherahu kuueks kuuks. Seda aega kasustati siin kõigiti maakaitse paremaks korraldamiseks. Püüti koguni välisabi hankida, kuigi väheste tulemustega. Pealootus jäi ikkagi omale jõule. Paljudele paistis silma seik, et vastupanu vaenlasele oli olnud liiga nõrk. Peasüüdlaseks selles suhtes peeti ordumeister Fürstenbergi. Ta tagandati ja uueks ordumeistriks sai Gott-hard Kettler.

160. Härgmäe lahing. Vaherahu möödumisel algas sõja-tegevus uuesti. Venelaste eesmärgiks oli esijoones meie kodumaa lõplik vallutamine. **1560.** a. kevadel liikus 40 000-meheline Vene sõjavägi põhja poolt Võrtsjärve Viljandi suunas. Edelast lähenes vanale linnusele teine Vene sõjavägi, mille suurus oli 12 000 meest. Sellele ruttas Härgmäele vastu ordumarssal Philipp Schall von Bell umbes 500 ratsanikuga. Suurema vaevata piirasid venelased need ümber. Algas äge ning verine lahing, mis lõppes venelaste täieliku võiduga. Muude hulgas langes ka ordumarssal ise ja temaga koos mitmed teised ordu tähtsad tegelased. Härgmäe lahing oli viimne välilahing, kus lehvis ordu lipp.

161. Viljandi langemine. Pärast Härgmäe lahingut lähenesid venelased ka lõuna poolt takistamatult Viljandile ja ühinesid põhja poolt tuleva peaväega. Saabusid otsustavad tunnid. Viljandi linnus oli Vana-Liivimaal tugevamaid. Seal ei tuntud seekord laskemoona puudust ja ka sõdureid jätkus vajalikul määral. Linnuse kaitset juhtis Fürstenberg. Võis loota, et ta suudab vaenlasele kaua vastu panna, kuid asi kujunes ometi teisiti. Palgasõdurid hakkasid mässama ja nõudsid saamatajäänud palga tasumist. Nad vangistasid koguni Fürstenbergi ja riisusid ta paljaks. Oli selge, et niiviisi ei suudeta vaenlasele vastu panna, ja linnus alistuski **1560.** a. suvel. Fürstenberg viidi Moskvasse vangi, kuid palgasõdurid võisid vabalt linnast lahkuda. Viljandi langemise järel jätkusid venelaste rüüsteretked, mis ulatusid Võnnu, Pärnu,

Läänemaa ja Tallinnani. Rida linnuseid langes venelaste kätte. Ootamata tugevat vastupanu avaldasid aga Paide ja Tallin n. Hilissügisel lahkus enamik Vene sõjavägesid jälle maalt.

162. **Talupoegade rahutusi.** Venelaste rüüsteretkede all said kõige raskemini kannatada talupojad. Säärane seik ajas nad vihale ja a. 1560 puhkes Harjumaa l mäss, mis levis sealt nii Lääne- kui ka Virumaa le. Talupoegade meeolust kirjutab Russow: „Talupojad olid aadli vastu üles tõusnud seepärast, et nad peavad aadlile makse maksma ning rasket tegu tegema ja ei saa neilt ometi mingit kaitset hädas, vaid on möödapääsemata moskvalase tallata. Seepärast ei taha nad enam aadlile sõnakuulelikud olla ega ühtegi mõisategu teha, vaid tahavad olla üsna priid, aadli aga päriselt hävitada ja talle otsa peale teha.“ Mässulised talupojad põletasid mõisu ja tapsid aadlikest, keda aga kätte said. Siis asuti piirama Koluvere lossi, kuhu oli varjule põgenenud ümbruskonna mõisnikke. Piiratuile saabus abiks Saaremaa piiskopi vend väikese ratsasalgaga. Kokkupõrge kujunes lihtsaks relvadeta talupoegade tapmiseks. Suur hulk mässulisi surmati sealsamas. Teisi võeti vangi ja poodi osa neist Koluveres, osa aga Tallinna väravate ees. Talupoegade juht kisti neljaks lõhki.

163. **Orduriigi lõpp.** Orduriigi elujõud oli niivõrd kahanenud, et kokkuvarisemine osutus paratamatuks. Tükk tüki järele langes ta kõdunenud kehast välja ja sattus välisriikide valdusse. Juba a. 1559 müüs Saare-Lääne piiskop oma maad Taanikuningale. Järgmisel aastal saabus Kuressaarde Taani kuninga vend Magnus ja allutas Saare- ja Läänemaa oma valitsusele.

Tallinna raad oli sõja algul pilgud korduvalt pöörnud Rootsi poole, lootes sealt saada toetust. A. 1561 alistuski Tallinn Eerik XIV-le. Samal aastal siirdus Rootsi valitsuse alla ka Harju- ja Järvamaa. Venelastele jäi praegune Viru-, Tartu- ja Võrumaa ja osa Viljandimaast. Ülejäänud osa Vana-Liivimaast põhja pool Väina jõge alistus Poolale.

Kuramaa jäi hertsogiriigina Kettlerile, kuid viimane oli Poola kuninga vasall. Nii lõppes orduriik a. 1561.

Eestlased mitme riigi valitsuse all.

164. **Vahekord naabrite vahel.** Orduriigi kokkuvarisemisel rajasid teatavasti oma võimu meie kodumaal Rootsi, Vene, Poola ja Taani. Keegi neist polnud omandatud maa-aladega rahul; iga-

üks püüdis neid naabrite arvel suurendada. Sellest võrsusid sõjad, mis kurnasid aastakümnete kestel rängalt maad ja rahvast.

165. Rootsi võitlus Poola ja Taaniga. Varsti pärast ordu-riigi langust puhkes Rootsil sõda Poola ja Taaniga. Võitlus kestis vahelduva õnnega ja selles etendasid silmapaistvat osa nn. mõisamehed. Need olid endised ordulossides ametis olnud sakslased (lossifoogtid, kirjutajad, majateenijad jne.). Orduriigi langemisel muutus nende aineeline seisund halvaks ning mõisameestel ei jäänud muud üle kui hakata sõduriks. Nendega liitus veel muudki rahvast, kes lootis oma õnne leida sõjast. Mõisamehed sõdisid sageli omal käel, enamasti aga astusid nad mõne riigi teenistusse. Nad võitlesid selle poolt, kes maksis rohkem, vahetasid tihti ja kergesti peremehi. Sõdides pidasid nad silmas ikka omi huve. Esimesel võimalusel röövisid ja laastasid nad, kuidas aga oskasid. Eriti said nende läbi kannatada talupojad, keda nad ei hellitanud omal ega vaenlase maal.

Poola ja Rootsi vahekorda tõi suure muutuse Johan III troonile saamine. Ta oli teatavasti abielus Poola printsessiga, milline seik soodustas sõpruse arengut mõlema riigi vahel ja sõda lõppes a. 1568. Kaks aastat hiljemini sõlmis Johan III rahu ka Taaniga.

166. Poola ja Vene vahekord. Sõda Poola ja Vene vahel algas a. 1563. Õnneks ei kannatanud eestlased selle all palju, sest pealahingud arenesid väljaspool meie kodumaad. Järk-järgult hakkas Poola edu sõjas ikka enam ilmnema. Seda märkas ka Joann IV, ning ta oli valmis sõda lõpetama. Rahu sõlmiti a. 1582. Selle järgi allutati kogu Lõuna-Eesti Poola valitsusele.

167. Sõja algus Rootsi ja Vene vahel. Johan III-nda troonile saamisega algas sõda Vene ja Rootsi vahel. Suuresti põhjustas seda mõlema riigivalitseja isiklik vahekord. Joann IV ei suutnud Johan III-le andestada, et see oli kosinud sama Poola printsessi, kellega tahtis tema abielluda. Vihaselt nimetas ta Johan III rasva-kaupmehe pojaks ja lubas temaga ainult siis läbirääkimisi pidada, kui ta saadab kuninganna Katariina Venemaale. See jäi muidugi teostamata.

168. Liivimaa kuningas Magnus. Võitluses rootslaste ja poolakate vastu püüdis Joann IV leida toetust hertsog Magnuselt, kes, olles auahne mees, septses plaane oma maa-alade laiendamiseks. A. 1570 sõitis ta tsaari kutsel Moskva. Seal koheldi teda suure toredusega ja veel samal aastal laskis tsaar ta kuulutada Liivimaa kuningaks, lubades talle ühtlasi oma

vennatütre naiseks. Pulmad peeti mõni aasta hiljemini. Neist võttis osa ka tsaar ise. Ta oli ülevas meeleolus, laulis, tantsis ja lõi laulukoorile takti oma valitsuskepigä. Pärast pulmi asus Magnus oma 13-aastase naiseğa elama Põltsamaa lossi. Tsaaril polnud Magnusest siiski kasu ei rootslaste ega poolakate vastu. Seepärast sattus viimane Joann IV viha alla ja pidi põgenema Kura- maale, kus ta suri.

169. Venelased Tallinna piiramas. Väljapaistvaks sündmuseks Vene- ja Rootsi-vahelises võitluses oli Tallinna piiramine jaanuaris ja veebruaris **1577**. Venelased teostasid eeltööd linna vallutamiseks suure hoolega. Nad asetasid Tallinnast ida ja lõuna poole viis laagrit ja kindlustasid need tugevasti. Venelastel oli kaasas palju püssirohtu, kahureid, tulepomme, raud- ja kivikuule. Viimaste raskus ulatus 225 naelani. Tallinn aga oli hästi kindlustatud, liiati võeti siin tarvitusele kõik ettevaatusabinõud vaenlase vastu. Pööninguult eemaldati puud, heinad, õled ja kõik, mis kergesti süttib. Seejuures pidi iga majaperemees käepärast hoidma märgi härjanahku ja sõnnikuga kokkukülmunud tööbreid, et nendega tulekerasid summutada. Tänavail aga liikusid vahisalgad, kes püüdsid tulikahjusid takistada. Igaüks nende hulgast, kes tulepommi kustutas ja selle oma väeülemale viis, sai tasuks kolm marka.

Venelased pommitasid linna ja selle müüre ägedasti, kuid ei suutnud siiski tunduvat kahju teha. Ainult Kiek in de Kōk'i torni lävele lasksid nad augu, kuid see parandati varsti. Tõsist hirmu sisendas tallinlastele vaenlase püüe müüri alla käike kaevata, et siis müüri mõnest kohast õhku lasta. Säärane katse lõppes siiski tulemusteta. Viimaks kaotasid venelased lootuse Tallinna vallutada ja lõpetasid piiramise, mis oli kestnud seitse nädalat.

170. Talupojad ja sõjategevus. Kestvad sõja-aastad lõid meie kodumaal hoopis erakordse olundi. Seda tundsid väga hästi *t a l u p o j a d*. Keegi neist ei võinud kindel olla homsele päevale. Pea võis ilmuda vaenlane ja hävitada viimse varanatukese. Nähes, et rahulik töö ei toida, haarasid paljud talupojad relvad ja katsusid nendega õnne. Relvastatud talupoegadest liitus osa venelastega, ent enamik neist võitles siiski rootslaste poolel.

Eriti laialdase kuulsuse omandas salkkond talupoegi, kes võitles Tallinna müntmeistripoja *I v o S c h e n k e n b e r g'i* juhitud. Seda jõuku peeti kindlaks ja kartmatuks sõjajõuks. Mehed olid korralikult relvastatud ja tundsid hästi sõjapidamist. Salkkond seisis vähese tasu eest Tallinna linna teenistuses, pidamata midagi armsamaks, kui võidelda vaenlasega olgu päeval või öösel.

Ivo Schenkenbergi kutsuti Liivimaa Hannibaliks ja ta talupoegi Hannibali meesteks. Nende vastu tundsid venelased suurt viha. Kui nad lõpuks Ivo Schenkenbergi vangistasid, „oli nii suur rõõm ja hõiskamine kõigi venelaste juures Liivimaal kui ka Venemaal, nagu oleksid nad vangi võtnud mõne maa valitseja“.

171. **Pontus de la Gardie. Pljussa rahu.** Mõned aastad pärast Tallinna piiramist venelaste poolt tuli otsustav pööre Vene-Rootsi vahelisse võitlusesse. See oli suuresti tingitud Rootsi väepealiku Pontus de la Gardie võitudest. 1581. a. kevadepoolsel talvel tuli ta sõjaväega Viiburist üle Soome lahe Rakvere alla ja vallutas selle. Sama aasta suvel langes rootslaste kätte ka Narva ja oli neil võite mujalgi. Mõlemal pool andis end sõjaväsimus tugevasti tunda. Seetõttu kalduti võitluse lõpetamisele. A. 1583 tehtigi Pljussa jõe suudmel vaherahu esialgselt kolmeks aastaks. Lõplik rahu sõlmiti aga Täyssinäsa. 1595. Selle järgi langes Põhja-Eesti lõplikult Rootsile.

172. **Varasem Rootsi aeg Põhja-Eestis.** Varasem Rootsi aeg Põhja-Eestis kulus sõdade tähe all. Seepärast oligi püsiv ülesehitav töö suuresti takistatud. Põhja-Eesti maa-alast kuulus osa kroonule ja teine osa aadlile. Riigimõisade valitsemine oli foogtide käes, kellest enamik nimetati ametisse kuninga poolt. Nende ülesandeks oli ka talupoegi maksustada. Sõja-aastail polnud kuningal sugugi kerge kontrollida foogtide tegevust. Seetõttu oli viimastel hea omades huvides toimida ja rahvalt rohkem makse võtta kui lubatud. Södermanlandi hertsog Karl väitis õigusega, et seda, kes on olnud kuus aastat foogtiks, võib pikema uurimiseta ja kohtuta üles puua.

Et pidurdada foogtide omavolilist maksustamist, laskis hertsog Karl a. 1601 toime panna revisjoni ja koostada maa-aramatu. Selles loendati kõik riigimõisad ja ühtlasi ka talupojad ning nende maksukohustised. Talupoja maksukoorem polnud tollal kaugeltki kerge. Nii tasus sisemaa talupoeg adramaa pealt järgmiselt: 3½ tündrit rukkeid, 3½ tündrit otri, 1 tünder kaeru, ½ leisikat võid, 2 naela linast lõnga, 2 kana, 10 muna; kahe adramaa kohta tuli anda veel 1 lammas, 6 adramaa kohta 1 härg ja 10 adramaa kohta 1 rasvane siga. Rannaäärsed talupojad pidid muu hulgas andma ka kalu. Lisaks kõigele harisid talunikud ka riigimõisade põlde ja tegid muidki töid.

Talupoegade elu riigimõisades oli siiski parem kui eramõisades. Kuningas Eerik XIV oli kinnitanud kõik aadli senised õigused. Polnud siis ime, kui mõisnik oli nagu väike isevalitseja oma mõisas.

Ta võis oma alamaid maksustada ja nende üle kohut mõista, kuiski süda soovis. Rootslastes tekitas suurt hämmastust see, kui julmalt kohtlesid mõisnikud talupoegi. Eriti vastumeelt oli rootslastele talupoegade peksmine. Teated selle üle ulatusid ka Eerik XIV kõrvu. Ta saatis valju käskkirja, milles kästakse see julm inimeste karistamine lõpetada. Aadlike meel sellest siiski ei muutunud. A. 1601 kutsus Södermanlandi hertsog Karl mõisnike esindajaid Tallinnasse ja nõudis, et ka siinse maa talupoegadel oleks õigus oma lapsi koolidesse saata ja lasta käsitööd õppida. Ühtlasi nõudis ta, et talupojad vabastataks, sest inimesi kohelda orjadena pole kristlaskonnas kombeks. Mõisnikud vastasid, et talupojad on iseloomult halvad ega soovi ise vabadust.

Varasemal Rootsi ajal halvenes talupoja elu tunduvalt võrreldes orduajaga. Eriti kasvas teotegemine. Teopäevade arv orduaja lõpul oli kõikunud ühe ja kuue vahel nädalas. Nüüd aga tegi talupoeg tavaliselt kuus räkmpäeva ühe adramaa pealt. Teorjuse kasvamist mõjustas kõigepealt seik, et talupoegade arv oli sõdade ajal vähenenud. Tööd aga oli vaja teha mõisapõllul samapalju kui vareminigi.

173. Taani aeg Saaremaal. Sõjad puudutasid Saaremaad XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi algul vähe. See oli tingitud esmajoonel selle maa asendist. Siseolud arenesid seal aga üldiselt samas suunas kui meie kodumaa mandrilgi. Saaremaa aadel omas küll suuri eesõigusi, kuid sellest hoolimata õnnestus Taani kuningail end kaunis tugevasti maksma panna. Suurem osa maad kuulus Saaremaal kroonule. Riigimaid valitses asevalitseja, kellel oli abiks hulk alluvaid ametnikke. Kohtupidamine riigimaade talupoegade üle kuulus vakusekohule. See koosnes talupoegadest, kuid pidas oma istungeid asevalitseja ja maakirjutaja juhtimisel. Talupoegadest moodustati ka mõned sõjaväeühikud, mille suurus oli kokku 800 meest. Mis puutub talupoegade maksudesse ja kohustistesse, siis kasvasid need märkavalt. Eriti tunduvalt suurenes teopäevade arv. Korduvalt, ent tagajärjetult pöördusid talupojad Taani kuninga poole, et see nende makse kergendaks. Juba XVI sajandi lõpul nõuti adramaalt tavaliselt kuus räkmpäeva samuti kui Põhja-Eestis.

Saaremaa kaubanduslikuks keskuseks oli Kuressaare, millele andis Magnus a. 1563 linna õigused. Taani kuningad nägid meelsasti selle linna kasvamist ja soodustasid kõigiti ta kaubandust. Taani aeg Saaremaal kestis kuni 1645. a., mil see maa sattus Rootsi valitsuse alla.

174. Poola aja algus Lõuna-Eestis. Orduriigi langemisel

a. 1561 kinnitas Poola kuningas Sigismund II August Liivi aadlile palju tähtsaid eesõigusi. Vastavat dokumenti, mis neid sisaldab, nimetatakse Sigismund Augusti privileegiks. Selle järgi kindlustas kuningas liivimaalastele luteri usu edasipüsimise, lubas kehtima jätta saksa õiguse, riigiametid anda kohalikele jõukaile sakslastele ja kinnitas läänimõisad nende seni-seile valdajaile. Talupoegade kohta jäi kehtima sunnismaisus ning nad pidid alluma mõisniku kohtupidamisele.

175. Stephan Báthory. Liivimaa poolastamine. A. 1576 sai Poola troonile Stephan Báthory. Iseloomult oli ta nagu sündinud valitsejaks. Ta toiminguis avaldusid sihikindlus ja paindumatus. Oli siis ka loomulik, kui tema ajal püsisid riigiasjad korras ja laienesid Poola piirid eriti Venemaa arvel. Stephan Báthory püüdis riigivõimu kindlustada ka Liivimaal, pidamata seejuures kinni Sigismund Augusti poolt mõisnikele antud lubadusist. Siinsed aadlikud olid sageli oma seisukohti muutnud: Sõja ajal olid nad hoidnud kord ühe, kord teise riigi poole. See seik kasvatas Stephan Báthory's nende vastu umbusaldust. Liivi mõisnikke vihkas ka Poola aadli juht, kes oli kuninga lähedane sõber. Kord avaldas ta otseselt soovi, et kuningas ometi „ülemeretulnukad, kes Liivimaale kogunenud, täiesti hävitaks või üle mere tagasi ajaks“. Stephan Báthory niikaugele küll ei läinud, kuid määras nüüd kõrgemasse ametisse peamiselt poolakaid ja leedulasi. See tekifas saksa aadlikes muidugi kibestustunnet, kuid kuningas ei muutnud oma seisukohta. Ka mõisade läänistamisel pidas Stephan Báthory esijoones silmas poolakaid ja leedulasi, püüdes seega suurendada riigitrüüde mõisnikkude arvu Liivimaal. Samal ajal taotles kuningas veel teist eesmärki, püüdes suurendada siin riigile kuuluvaid maa-alasid, ning võt-

Báthory.

tis mõneltki Liivi aadlikult ära ta mõisa. Eriti tunduvalt kasvasid kroonumaad Tartu maakonnas. Siin jäid ainult vähestele mõisnikkudele nende läänimaad alale.

176. Vastureformatsioon Liivimaal. Poolas seisis juhtival kohal katoliku usk. Stephan Báthory soodustas meelsasti selle levimist Liivimaal, lootes seega viimast tihedamini liita Poolaga. Protestantism pidi kuninga arvates loobuma oma siinsest ainuvalitsevast seisukohast ja olema vaid lubatav katoliku kiriku kõrval. Katoliku usu levitamiseks asutati Võndu uus piiskopkond. Sealne piiskop pidi endal abilisi pidama Pärnus, Tartus, Viljandis ja Võnnus ning asutama koole kui ka kirikuid. Tähtsaks katoliku usu levitamise keskuseks sai Tartu. Siia saabusid jesuiidid a. 1583 ja alustasid elavat tegevust. Kaks aastat hiljemini avati Tartus kõrgem õppeasutus — jesuiitide-kolleegium, mis sai tähtsaks katoliku hariduse keskuseks. Jesuiitide töö katoliku usu levitamisel kandis väga erinevat vilja. Linlased ja aadlikud jäid suures enamuses ustavaks protestantismile, märksa vastutulelikumad olid aga talupojad. „Nad jooksevad meie juurde kokku otsekui aetud jumalikust tungist, olgugi et nende jutlustaja, kes on luterlane, püüab neid takistada,“ kirjutasid tollal jesuiidid. Katoliiklaste edu oli seletatav esiteks sellega, et protestantism polnud talupoegadele veel jõudnud juurduda. Ka kohtlesid katoliku vaimulikud talupoegi sõbralikult.

Katoliku usu edu püüdis kuningas soodustada aga veel teisiti. Liivimaa oli sõdade ajal elanikest hõredaks jäänud. Kuningas kavatses maad asundada katoliiklikkude välismaalastega. See mõte ei teostunud ometi kuigi ulatuslikult. Asunikke tuli vähe ja needki sulandusid hiljemini maa päriselanikega.

A. 1586 suri Stephan Báthory ja Poola troonile sai Rootsi kuninga Johan III poeg Sigismund III-nda nime all. Nüüd võttis vastureformatsioon meie maal uut hoogu. Nii keelati luteri usu jutlusepidamine kroonumõisa talupoegadele. Vahekord protestantide ja katoliiklaste vahel teravnes, kuid vastuolud ei kujunenud siiski nii suureks kui samal ajal Lääne-Euroopas.

177. Talupoegade elu Poola ajal. Talupoeg Poola ajal oli sunnismaine. Mõnesuguseid parandusi ta ellu töötas tuua Stephan Báthory, kes väitis, et ta pole rahul sellega, kuidas mõisnikud kohtlevad talupoegi. A. 1586 teatas ta Liivimaa aadlile, et talupoegade makse ei tohi edaspidi suurendada ega neid endid viistega karistada. Seejuures väitis ta, et siinsed mõisnikud rõhuvad talupoegi nii armutult ja kohtlevad nii julmalt, nagu seda isegi mets-

rahvaste ja paganate juures ei esine. Kuningas ähvardas mõisnike eesõigusi tühistada, kui need järele ei anna. Kuid kuninga surm ei lasknud neid ähvardusi teostada.

Sigismund III tundis vähe huvi talupoegade elu vastu, seepärast polnud temalt sel alal uuendusi loota. Talupoegade seisund võrreldes orduajaga oli Lõuna-Eestis raskenenud, kuid oli siiski parem kui samal ajal Põhja-Eestis. Maksukoorem oli ühel ja teisel pool peaaegu ühtlane, kuid teopäevade arv oli Lõuna-Eestis vähem kui Põhja-Eestis. Seepärast põgenes palju talupoegi Rootsi alalt Poola alale.

178. Liivimaa saab Rootsi valitsuse alla. XVI sajandi lõpul kõrvaldati Sigismund Rootsi troonilt. Viimane ei leppinud trooni kaotusega ja otsustas sõjalisel teel oma võimu Rootsis tagasi võita. Võitlus kandus üle Läänemeremaile, kui a. 1600 saabus siia ühes sõjaväega Södermanlandi hertsog Karl. Võitluseõnn oli väga muutlik ja otsustavad päevad Läänemeremaade saatuse kujunemisel saabusid alles siis, kui Rootsi troonile sai **Gustav Adolf**. A. 1621 vallutas ta Riia ja neli aastat hiljemini Tartu. Kuninga võidud näitasid ta tugevat ülekaalu vaenlasest ja a. **1629** sõlmiti Rootsi ja Poola vahel **Altmarki** vaherahu, mille järgi läks Liivimaa Rootsi valitsuse alla.

Gustav Adolfi ja Kristiina aeg.

179. Rahvastik ja selle liiklemine. A. 1629 algas meie kodumaal hilisem Rootsi aeg. Nüüd saabus rida rahulikke aastakümneid, mil võis rahvas raskeist sõjahaavust jälle kosuda.

Sõjad olid tõsiselt vapustanud rahva elu ja, nagu alati, endaga kaasa toonud hävitust. Nii seisis XVII sajandi esimesel veerandil kohati 90% talumaast söötis. Lõuna- ja Põhja-Eestis oli keskmiselt 75% taludest tühjad. Sõja, nälja ja haiguste tõttu hukkus umbes $\frac{2}{3}$ rahvastikust. Eestlaste arv, mis ulatus orduaja lõpul 250—280 000-ni, langes hilisema Rootsi aja alguseks 60—70 000-le. Et rahva arvu kiiremini tõsta, meelitati siia võõraid uudisasunikke. Neid tuli Venemaalt, Lätist, Leedust ja Poolast. Põhja-Eestisse aga saabus eriti palju soomlasi. Virumaal moodustasid nad koguni 20% kogu rahvastikust. Sõja-aastad tekitasid ühtlasi talupoegade seas elavat liikumist, mis ei tahtnud hiljeminiги vaibuda. Paljud talupojad põgenesid sõjaohtude eest oma kodukohast, kuid tulid pärast jälle sinna tagasi. Leidus

aga küllalt neid, kes lahkusid jäädavalt oma senise mõisniku juurest ning asusid elama sinna, kus näisid neile olud olevat paremad. Mõisnikele säärane talupoegade omavoliline asukoha vahetamine ei meeldinud, sest nad ei saanud kunagi kindlad olla oma tööjõule. Talupoegadele oli aga mõisniku juurest põgenemine, s. o. ä r a k a r g a m i n e, tugevaks enesekaitsevahendiks isanda rõhumise vastu. Eriti hõlpsasti toimus ärakargamine piiriäärsetes kohtades. Mitte ainult vaesed, vaid sageli just rikkaimad talupojad rändasid Venemaale, et pääseda uute maksude tasumisest. „Ei saa hapult vaadatagi kellegi peale,“ kurdab Rootsi ametnik, „kui ta kargab juba ära.“ Mõisnikkude nõudmisel hakkas Rootsi valitsus talupoegade omavolilist mujaleasumist takistama ja pani seks maksuma vastavad määruused. Kes eksis nende vastu, langes karistuse alla. Sellega ühenduses võttis s u n n i s m a i s u s jälle kindla kuju.

180. **Kohtute korraldamine.** Hilisem Rootsi aeg on rikas uuendusist, mis lõikasid sügavalt meie rahva ellu. Neist väärib esijoones tähelepanu k o h t u k o r r a l d u s, mis teostati Gustav Adolfi ajal. Mõisnikult võeti õigus talupoja üle kohut mõista k r i m i n a a l a s j u s, s. o. varguses, tapmises, röövimises jne. Säärane õigus läks nüüd kroonukohtuile. Liivimaal said esimese astme kohtuiks m a a k o h t u d, milliseid oli viis. Iga maa-kohtunik pidi oma ringkonnas kaks korda aastas kohut pidama. Vastavad päevad teatati varakult kirikukantslist pastõrite kaudu.

Maakohtule allusid kõik isikud, kes olid vastavas ringkonnas Rootsi kuninga alamad, olid nad aadlikud või mitte. Maakohtu otsuste peale võis edasi kaevata l o s s i k o h t u i l e. Viimaste iga polnud aga kuigi pikk, sest nad kaotati varsti pärast Gustav Adolfi surma. Kõrgeimaks kohtuasutiseks Liivimaal sai õ u e k o h u s, mis asutati T a r t u s s e a. 1630. See koosnes presidendist, asepresidendist ja 12 kaaskohtunikust. Õuekohtusse võis ka talupoeg kaevata mõisniku peale, kui viimane kohtles teda julmalt või nõudis liigselt makse ja teoorjust. Kohtunikeks olid enamasti aadlikud, mistõttu talupoegade lootused õigust leida ei andnud kuigi sageli tulemusi.

Eestimaal jäid teotsema alamate kohtutena m e e s k o h t u d, arvult kolm. Nende otsuste peale võis edasi kaevata ü l e m m a a k o h t u l e; kõrgeimaks kohtuasutiseks oli mõnda aega õuekohus S t o k h o l m i s. XVII saj. keskel toimus siin muudatus ja edasi kaevata ülemmaakohtust võis peamiselt kuningale. Samal ajal jäi mõisnikule k o d u k a r i õigus talupoegade üle. Ta võis neile mõnesuguste eksimuste puhul ihunuhtlust anda. Seadused olid tol ajal üsna karmid. Kes oli kolm korda varastanud, poodi üles.

Vähemate varguste eest anti ihunuhtlust ja põletati süüdlase põsele märk. Tapjaile ja röövijaile määrati surmanuhtlus, abielurikkujatele aga anti pekka ja karistati mõnesid ka surmaga.

181. **Tartu ülikool.** Gustav Adolfi ajal toimus ulatuslik murrang siinses koolielus. See kuningas pani aluse kõrgema hariduse saamisele. A. 1630 asutati g ü m n a a s i u m Tartu ja aasta hiljemini ka Tallinna. Need kaks kooli erinesid oma ülesandelt mõnevõrra. Tallinnas võisid õpetust saada ainult mõisnikkude ja linnakodanikkude lapsed, Tartu gümnaasiumi pääsesid aga nii rikkad kui vaesed, nii sakslased kui mittesakslased. Seega oli kool avatud ka eestlasile. Õppimise soodustamiseks oli Tartu gümnaasiumi juures vaesemaile ü h i s l a u d, kust võis 50 õpilast odava hinnaga saada toitu. Sama gümnaasiumi juures asus veel a l g - k o o l, kuhu samuti võisid pääseda eesti poisid. Tartu gümnaasiumil polnud pikka iga; Gustav Adolfi käsikirja järgi muudeti ta ü l i k o o l i k s a. 1632. Sellele õppeasutisele seadis Rootsi valitsus kaunis laiad ülesanded ja tast loodeti tulu kogu rahvale. Ülikooli avamisel lausus sinne kindralkuberner J o h. S k y t t e: „Sellest kõrgest heateost ei pea mitte ainult aadel ja kodanikud kasu saama, vaid seda peavad võima kasustada ka vaesed talupojad, kel oli seni täiesti keelatud midagi õppida. Nüüd oleks aga iseäranis suur heategu, kui ka need alamast seisusest inimesed, kel on puudus ihutoidust, siiski omandaksid vaimuvara. Et seda pole seni sündinud, selle eest vastutagu need, kes selles süüdi. Annaks Jumal, et rüütelkond (s. o. mõisnikud) sellest aru saaks ja selle järgi toimiks, — siis tuleks suure hävituse järel uus ülesehitamine, barbaarse metsikuse järel tõuseks selle provintsi peale sageli Jumala õnnistus.“

Uues ülikoolis sai tähtsaimaks aineks usuteadus. Ajaloost peeti longuid üksnes vana-aja kohta. Arstiteadust õpiti peamiselt loengute ja vaidluste abil, laipade lahkamist aga toimetati ainult kord aastas. Selleks puhuks pandi kogu linnas kuulutused välja ja sissepääsumaksu eest võis seda toimingut igaüks pealt vaadata. Enamik üliõpilasi oli rootslasi, neile järgnesid arvult sakslased. Kõrgema õppeasutise kasvandikelt nõuti, et nad lugu peaksid endast ja isamaast ning mitte liialt ei austaks kõike välismaist.

182. **Kirikuolud ja nende tervendamine.** Sõjad lõid sügavaid haavu kodumaa kirikuellu, mis selgesti ilmnes hilisema Rootsi aja algul. Paljud jumalakojad olid lagunened, teised seisid üleni varemeis. Pastorid kannatasid ainelist puudust, sest neil polnud korralikke sissetulekuid. Kirikumaksu tasusid vähesed; kirikule

kuuluva maa-ala olid aga mõisnikud mitmel pool vägivaldselt omandanud. Polnud ime, et kirikumõisa hooned seisid lagunenult. Veel XVII sajandi keskel kurdab Keila pastor, et õpetaja elamu olevat pooleldi katuseta, ait purustatud, loomalaudad sisse langenud ning hoopis lagunened, tallid maha põletatud, kirjutustoaas sigu peetud jne. Teine pastor kurdab umbes samal ajal, et tema kasustada olevad hooned on nii halvad, et isegi heale sõbrale ei saa öömaja anda.

Õnnetuseks oli ka õpetajaid vähe ja nendegi seas palju vilumatuid, tooreid ja koguni sääraseid, kel peale preestrikuue polnud midagi preesterlikku. Kirikukatsumisel Põhja-Eestis a. 1627 selgus, et üks kirikuõpetaja oli lapse tapnud, teine köstrile noaga kallale tunginud, kolmas kirikusse õlleköögi asutanud jne. Kirikuõpetajad olid sakslased ja rootslased. Nad ei osanud rahva keelt ega suutnud korralikult jumalateenistust pidada. Seepärast oli kogudustes tuttav järgmine ütlus: „Õpetajale küll maksma pean, aga Jumalast ja tema sõnast vähe tean.“ Ka koguduseliikmete elu jättis soovida. Joomine ja kaklused olid tavalised. Inimesed langesid uuesti tagasi paganusse: paiguti ei lastud enam lapsi ristida, ja surnuid maeti muistseisse kalmeisse või metsa. Meelsasti käidi ohverdamas vanus hiites. Elavalt püsis usk nõidade: arvati, et kurjad inimesed, eriti naised, võivad ühenduses olla kuradiga ja seetõttu kahju teha inimestele ning loomadele. Nõida karistati tavaliselt tulesurmaga.

Kõigi nende pahede vastu püüdis Rootsi valitsus võidelda ja parandust tuua. Hakati ametisse määrama sobivamaid kirikuõpetajaid ja püüti hoolitseda nende ainelise seisundi eest. Ka peeti silmas kirikute parandamist ja ehitati mõnda kohta koguni uuedki kirikud. Kirikuelu juhtimiseks määrati ametisse *superintendendid* ehk ülemvaimulikud ja nende kõrvale asutati vajalikud kirikuvalitsemisorganid — *konsistoriumid*. Ka soodustas Rootsi valitsus vaimuliku kirjanduse viljelemist.

183. Mõisnikkude võimu laienemine. Kuninganna Kristiina ajal tugevnes Rootsis aadli võim. Soodsat olundit ruttasid kasutama ka Liivi mõisnikud, et laiendada oma eesõigusi. A. 1634 saidki nad õiguse endi keskelt valida *maamarsalit*, s. o. rüütelkonna pealikut, kes pidi kõigepealt aadli huve kaitsma riigivõimu ees. Juba järgmisel aastal võisid mõisnikud kujundada *maanõunikku* *kolleegiumi*, mis koosnes esialgu kuuest ja hiljemini kaheteistkümnest liikmest. Maanõunikku kolleegium oli aadli alatiseks esinduseks. Ta võis ära kuulata mõisnikkude soove ja kaebusi ja neid esitada kindralkubernerile,

kes oli kohalikuks riigivõimu esindajaks. Samuti hakkas tõusma orduajast põlvneva m a a p ä e v a tähtsus. Sellest võtsid nüüd osa peamiselt aadlikud. Maapäeval käsitleti mitmesuguseid küsimusi, mis riivasid kogu maa hüveolu. Seal tehtud otsuste täidesaatmine jäi maanõunikkude kolleegiumi hooleks.

Mis puutub E e s t i m a a s s e, siis oli Rootsi riigivõimu esindajaks siin kuberner. Maavalitsemisse oli aga aadlil suur mõju. Liivi aadlist varemini omandas ta õiguse valida rüütelkonna pealikut ja maanõunikkude kolleegiumi. Maapäeval olid siin samad ülesanded mis Liivimaal.

184. Maksud. Mõisade kinkimine ja pantimine. Gustav Adolfi aeg oli rikas sõdadest, mis nõudsid palju raha. Harilikest sissetulekuist ei jätkunud suurte väljaminekute katteks. Seepärast oli vaja otsida uusi tuluallikaid, kõigepealt uute m a k s u d e näol. Ka meie kodumaa ei jäänud neist puutumata. Hoolimata Tallinna linna ja mõisnikkude ägedast vastuseisust hakati Põhja-Eestis võtma riigi kasuks väike- ja veskitolli. Esimest võeti toiduaineilt, mida toodi maalt linna, teist veskeis jahvatavalt viljalt. Lõuna-Eestis tuli maksa riigi heaks m a j u t u s - m a k s u, mis määrati lõplikult kindlaks kuninganna Kristiina ajal. Selle järgi läks kroonule igalt haritud adramaalt 2 tündrit rukkeid, 2 t. otri, 1 t. kaeru ja 1 heinaparmas.

Riigitulude suurendamiseks hakkas Gustav Adolf riigi- m a i d nii Rootsis kui ka meil müüma ja pantima. Hulk mõisu aga kinkis ta mitmesuguste teenete eest aadlikele. Kroonumaad seetõttu muidugi vähenesid, ja juba enne kuninga surma oli suurem osa Liivimaa haritud maa-alast läinud eraomandina mõisnikele. Kuninganna Kristiina toimis riigimaadega samuti kui ta isa. Kroonumaade pantimise ja müümisega sai riik ajutiselt tõesti raha, kuid seejuures kaotas ta suurtelt maa-aladelt korralise sissetuleku, mis läks nüüd mõisnikele.

Juba K a r l X G u s t a v asus seisukohale, et riigitulude tõstmiseks tuleb mõisad t a g a s t a d a. Säärane kavatsus osalt teostatigi. Alaliste sõdade tõttu jäi kuningal siiski vähe aega riigi siseasjadega tegelemiseks. Seepärast soikuski endiste kroonumaade tagastamine ajutiselt ja tuli järjekindlale teostamisele alles Karl XI ajal.

Kodumaa olud Karl XI ajal.

185. **Kuninga isik.** Karl XI hakkas riiki tegelikult valitsema a. 1672, olles siis 17-aastane. Noor kuningas oli iseloomult kinnine ja isekas. Raamatute vastu tundis ta vähe huvi, seevastu meeldisid talle ratsutamine ja sõjalised harjutused. Raske sõda Taaniga muutis ta aga küpseks riigijuhiks. Karl XI hakkas nüüd energiliselt hoolitsema oma rahva hüveolust eest säästmata seejuures omagi tervist. Ta tööpäev oli sisukas ja algas sageli kell 5 hommikul. Kuningas oli ise õiglane mees ja nõudis töökust ning õiglust ka oma alamailt, eriti riigiametnikelt. Tihti reisis ta maal ringi, et tundma õppida rahva elu ja vajaduse korral karistada ebaõiglust. Kuninga tõsine huvi riigielu tervendamiseks ja ta paindumatu iseloom kiirendasid ka mõisade tagastamist ehk reduktsiooni.

Karl XI.

186. **Mõisade tagastamine. Võnnu maapäev.** Suur mõisade reduktsioon sai alguse Rootsis a. 1680 ja teostati seal üsna põhjalikult. Varsti laienes see ka Läänemeremaile. A. 1681 tegi kuningas Liivi aadlile järgmised esitised: 1) tagastada kõik mõisad, mis enne orduriigi langust polnud eraomand, 2) teostada maade mõõtmine, hindamine ja talupoegade maksu- ja töökohustuste revideerimine ja 3) kaotada pärisorjus. Kuninga esitised tulid arutusele veel samal aastal Võnnu maapäeval. Seal võttis aadel nende kohta seisukohad ja tegi need teatavaks Karl XI-le. Esimese punkti suhtes väideti, et selle teostamisel satub aadel äärmiselt viletsusse. Seepärast paluti, et mõisade reduktsiooni ei teostataks. Ka teine ettepanek polnud mõisnikele vastuvõetav. Nad palusid maade mõõtmist ja hindamist edasi lükata paremate aegade saabumiseni. Pärisorjuse kaotamise küsimuses asus aadel samuti eitavale seisukohale ja tõendas, et talupoegade vabasta-

mine on mõtlematu ja ohtlik tegu, mida need isegi ei soovi. Vabadus õhutaks neid omavolile, vastuhakkamisele, isandate tapmisele ja nende varanduse hävitamisele. Samuti on karta, et vabu talupoegi põgeneb üle piiri ja maa võib kergesti hoopis tühjeneda. Sellepärast palus aadel kuningat, et ta jätaks talupojad nende praegusse seisundisse.

Aadli tugeva vastuseisu tõttu jättiski Karl XI pärisorjuse kaotamata. Mõisade reduktsioon aga teostus kõigest hoolimata. Riigile läks Liivimaal $\frac{5}{6}$, Saaremaal $\frac{3}{4}$ ja Eestimaal $\frac{2}{5}$ haritud maa-alast. Tagastatud maa-alad nii meil kui Rootsis anti tavaliiselt rendile nende endisile omanikele. Riigi sissetulekud suurenesid ja kuningas võis raha kulutada kogu rahva hüveoluks.

187. Vakuraamatud. Mõisade tagastamine tegi maade mõõtmise ja hindamise vältimatuks. Valitsus vajab kõigepealt teateid, kui palju on tal maksualust maad, samuti oli tarvis mitmesuguseid andmeid talupoegade maksude ja kohustiste kohta mõisa vastu. Maa mõõtmisel ja hindamisel arvestati selle suurust, samuti headust. Esimesse liiki arvati mustmullamaad, savised ja liivased põllumaad aga loeti neljandasse ning seega viimasesse liiki. Umbes 40 ha esimese liigi põldu loeti üheks adramaaks. Teise, kolmanda ja neljanda liigi põldude korral oli adramaa muidugi suurem, sest maapinna headus oli sel puhul halvem. Maa suuruse ja headuse järgi kujunesid ka talupoja koormised mõisa vastu. Maksud, teopäevad jne. arvutati ümber rahaks, mida tuli kogusummas 60 riigitaalrit igale adramaale. Talupoja koormised märgiti nn. vakuraamatusse, ja need koormised polnud kaugeltki kerged. Nõo kihelkonnas näit. tegi $\frac{1}{2}$ -adramaa talunik aastas 5 hobuse- ja 5 jalapäeva, andis mõisale $3\frac{1}{4}$ tündrit rukkeid, $2\frac{1}{2}$ t. otri, 2 t. kaeru, 2 leisikat linu, 1 leisika kanepit, 5 naela lõnga, 10 naela mett, 1 lamba, 3 taalrit vakuraha, $1\frac{1}{2}$ taalrit jaosemaksu, 2 niinekõit, 4 koormat puid, 2 koormat heinu ja 2 ehituspalki.

188. Talupoegade kaitse määrused. Mõisade reduktsiooni ajal ähvardas talupoegade seisund hoopis halveneda. Mõisarentnikud kohtlesid neid hoolimatult ning suurendasid omavoliliselt talupoegade makse ja teopäevi. Kibestunult küsib tol ajal üks Rootsi ametnik: „Mis kasu tuleb kuningale säärasest mõisade rendileandmisest, kui ainult mõned isikud topivad täis oma taskuid?“ Paljud talupojad kargasid ära, kuid leidis neidki, kes pöördusid oma hädas kuninga poole. Nii kaebas üks Karksi talupoeg, et mõisarentnik on otsustanud tema ja veel kolme taluniku maad võõrandada ja neist luua abimõis oma pojale. Ühtlasi nõuab

rentnik makse rohkem kui õigus ja rõhub teda raskete küüdikohustustega. Sama talunikku on ta kaheksa päeva ülekohtuselt vangis hoidnud, peksa lasknud ja ähvardanud tal kõrvad ära lõigata, kui ta peaks kuningale kaebama.

Karl XI sai aru, et mõisnikkude omavoli tuleb otsustavalt pidurdada. Ta pani kehtima valjud määrused talupoegade kaitseks. Neis on öeldud, et mõisarentnik ei tohi talupoegadelt võtta rohkem makse ja renti, kui mõisa vakuraamatus on määratud. Kes võtab üle määra, peab selle talupojale tagastama ja trahvi maksma kihelkonna kiriku heaks. Iga rentnik on kohustatud märkima vakuraamatusse talupoja koormised mõisa vastu ja juurde lisama, mis neist on tegelikult täidetud. Ärakiri vakuraamatust pidi antama talupojale.

Ükski mõisarentnik ei tohtinud talupojalt rohkem tööüldalaid või -päevi nõuda, kui seisab vakuraamatus. Vastasel korral sai ta karistada. Heinategemiseks ja viljakoristamiseks minevad abiteopäevad tuli talupoja kindlaksmääratud töö hulgast maha arvata. Mõisarentniku ülesandeks oli samal ajal valvata, et renditalupojad korralikult hariksid oma maid ja hoolitseksid hoonete eest. Kui mõni talunik kas õnnetu juhuse või mõnel muul põhjusel ei suutnud talu korralikult pidada, selle eest makse tasuda ja tööd teha, tuli sellest maavalitsejale teatada. Ainult viimasel oli õigus talusse määrata uut talupoega. Ise aga ei tohtinud ükski rentnik talupoega lubamata viisil ära ajada. Mõisarentniku peale võis talupoeg kaevata, vajaduse korral koguni kuningale.

Nii pandi piir talupoja koormiste tõusule kroonumõisus ja ühtlasi kindlustati talle õiguslik kaitse. Need asjaolud andsid end tunda ka eramõisus, sest viimaste omanikud pidid talupoegade rõhumises olema ettevaatlikud, et mitte põhjustada nende ärakargamist.

189. **Johann Reinhold Patkul.** Aadli keskel tekitas mõisade tagastamine suurt pahameelt, mis ilmnes eriti Liivimaal. Ühtlasi püüdsid siinsed mõisnikud kõik teha reduktsiooni pidurdamiseks. Liivi aadli väljapaistva juhina teotses tol ajal J o h. R e i n h o l d P a t k u l — julge, hoolimatu ja terava mõistusega mees, kes pidas kõikjal silmas ainult mõisnikkude huve. Patkul sõitis Stockholmist kuningale juurde ja püüdis seal näidata, et mõisade tagastamine on vastuolus vanade eesõigustega, eriti Sigismund Augusti privileegiga, ja on seega seadusevastane. Kuninga seisukohta ei suutnud ta siiski muuta.

Tagasi tulnud Stockholmist, jätkas Patkul võitlust mõisade tagastamise tühistamiseks. Mõisnikkude ägedus ja viha Karl XI

vastu üha kasvas. Siis koostas Patkul märgukirja, millega pöördus Liivi maapäev kuninga poole. Kiri sisaldas teravaid kaebusi reduktsioni teostamisel tekkinud väärnähtuste üle ja iseloomustas mõisnikkude elu üsna tumedais värves. „Meie vaese isamaa häda ja viletsus on nii suur, et meil on häbi oma seisundist kõnelda, ja pole meil end lohutada muuga kui pisarate ja leinaga,“ öeldakse tolles märgukirjas. Karl XI kutsel sõitis Patkul Rootsi seletust andma märgukirja kohta. Seal süüdistati teda mõisnikkude sihilikus üleskihutamises kuninga vastu, kindralkubeneri solvamisest ning mõnes muuski asjas. Patkul mõisteti surma, kuid tal õnnestus aegsasti põgeneda välismaale, kus ta hakkas hiljemini mõningaid välisriike õhutama sõjale Rootsi vastu.

Sattunud teravasse vastuollu Liivi aadliga, hakkas Karl XI otsustavalt kärpima selle eesõigusi. Ta kaotas maanõunikude kolleegiumi a. 1694 ja kitsendas tunduvalt maapäeva võimupiire.

190. Rahvaharidus. Bengt Gottfried Forselius. Teatavasti pani Gustav Adolf meie kodumaal aluse kõrgemale haridusele. See jäi aga tol ajal rahva enamikule kättesaamatuks. Talupoeg oli üsna vaene ja väheste õigustega selleks, et lapsi linna kooli saata; maal aga puudusid koolid alghariduse saamiseks. Talupoja hariduse eest tol ajal hoolitses siiski mõnel määral kirikuõpetaja. Ta oli kohustatud pühapäeviti kirikus katekismust ette lugema koguduseliikmeile, nii et need suudaksid seda järele öelda. Ühtlasi pidi ta kodusid külastama ja taluinimestelt küsima, mida need teavad ristiusust ja Jumalast. Seejuures tuli tal mitteoskajaid õpetada ja oskajaid kiita. Tulu sest kõigest oli siiski vähene; juhtus nii mõnigi kord, et pastori tulekul noorsugu põgenes metsa ja vanemad tõrkusid vastamast, sest neile ei meeldinud sääraseid kodused katsumised. Rahvaharidus hakkas jõudsasti edenema alles Karl XI ajal. Selleks aitas suuresti kaasa soomlastest kirikuõpetaja poeg, koolitegelane Bengt Gottfried Forselius. Tema algatusel avati Karl XI käsul a. 1684 Tartu lähedal Piiskopi mõisas kooliõpetajateseminar. Forselius oli selles koolis ainsaks õppejõuks, töötades sügava andumusega oma ülesande kallal. Ühtlasi kirjutas ta ka eestikeelse aabitsa, millest õpiti lugema. Õppeaeg seminaris kestis kaks aastat. Selle aja jooksul õpetati seminari kasvandikele lugemist, kirjutamist, arvutamist, katekismust ja kirikulaulu. Koolis õppisid peamiselt talulapsed. 14- kuni 15-aastaste poisikeste kõrval leidis seal mõnigi habemik mees. Õpilaste ülalpidamise eest hoolitses kroonu.

Hoolimata sellest et seminar täitis õilsaid ülesandeid, töötasid

paljud ta vastu. Kõigepealt ei meeldinud mõisnikele see, et talupoeg saab haridust. Nad ütlesid, et Forselius õpetab laisklemist ja õhutab oma kasvandikes mässuvaimu. Rahva keskel aga levitasid mõisnikud kuuldusi, et kooli lõpetanud saadetakse kaugele kroonut teenima, ning mõnigi talupoeg jättis oma poja kooli viimata. Et mõisnikkude vastu kaitset leida, sõitis Forselius Stokholmi kuninga juurde. Ta võttis kaasa kaks parimat õpilast — Ignati Jaagu ja Pakri Hansu Jüri, et näidata nende najal oma senise õppetöö tulemusi. Kuninga ees küsis Forselius poisse ja need vastasid hästi. See meeldis Karl XI-le. Ta andis Forseliuse töö kohta heakskiitva otsuse ja volitas teda uusi koole asutama.

Ootamatult katkes aga meie rahvakooli isa tegevus. A. 1688 Stokholmist tagasisõidul hukkus tormis laev ja Forselius uppus Läänemere voogudesse. Tema surmaga lakkas ka seminari tegevus. Kooli kestusel oli Forseliuse juures õpetust saanud 160 eesti soost kasvandikku. Neist läks enamik köstriite ja kooliõpetajatena rahva sekka ja hakkas seal levitama haridusidusi, esijoones lugemisoskuse õpetamise näol.

191. **Köstrikoolid.** Haridusolude parandamisel olid tegevad Rootsi valitsus ja ka mitmed kohapealsed vaimulikud. Viimastest väärib nimetamist eriti Liivimaa superintendent Johann Fischer. Ühiseid jõupingutusi kroonis märkimisväärne edu. Kuninga nõudel tegi Liivi maapäev a. 1687 ulatusliku otsuse, mille järgi tuli kõigis maakogudusis ametisse seada säärane köster, kes võiks olla ühtlasi kooliõpetajaks, ja iga kiriku juurde ehitada koolimaja. Seega pandi Lõuna-Eestis kindel alus nn. köstrikoolele.

Kolm aastat hiljemini tegi ka Eestimaa maapäev Põhja-Eesti kihelkondadele koolide asutamise ja koolimajade ehitamise sunduslikuks. Köstrid, kelle haridus oli puudulik ja kes seetõttu ei suutnud täita koolmeistri ülesandeid, tuli vallandada ja asendada kirjaoskajatega.

A. 1695 pandi valitsuse korralduse järgi kindel alus köstrikoolele ka Saaremaal.

Nõutud koolimajad kerkisid siiski kaunis visalt. Nende puudumisel peeti kooli tavaliselt mõisa või mõne talu rehetoas.

Köstrikoolis oli kasvatus eesmärgiks usklikkude koguduseliikmete ettevalmistamine. Seepärast õpetati seal katekismust, kirikulaulu ja lugemist. Viimane oli vaid abinõu Pühakirja mõistmiseks. Mõnel pool õpetati ka kirjutamist, kuid siiski üsna harva, ja see oskus oli mitmelegi koolmeistrile endale võõras. Õppetöö kestis novembrist kevadpühadeni, sest

selles ajavahemikus olid nii õpilased kui ka koolmeister põllutööst vabad. Kord koolis oli karm ja selle loomiseks kui ka säilitamiseks kasustati kaunis ohtrasti vitsa ja keppi. Pühapäeviti pidid koolipoisid kirikusse minema. Seal laulsid nad koraale ja mõni agaram luges kogudusele ette epistleid ja evangeeliume. Oli loomulik, et rahva haridusetase hakkas aegamööda tõusma. XVII sajandi lõpul oskasid lapsed ja noored inimesed peaaegu kõik lugeda.

192. Kirjandus. Meie varasem kirjandus on sisult vaimulik

ja seisab kiriku teenistuses. Ta alged ulatuvad teatavasti tagasi XVI sajandisse, millal ilmus Wanradt-Koelli katekismus. Rootsi ajast pälvivad esijoones tähelepanu Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja Georg Müller'i 39 eestikeelset jutlust. Need on pärit XVII sajandi algusest, kuid avaldati trüki alles XIX sajandi lõpul. Neist võime lugeda tolleaegseist sõjakoledusist, haridusoludest, nälja- ja katkuajast meie kodumaal jne. Samuti on ta jutlused tähtsaks allikaks eesti keele uurimisel.

Esimeseks seni säilinud rootsiaegseks trükitoseks, mis sisaldas eestikeelset teksti, oli kirikuõpetaja Heinrich Stahl'i „Käsi- ja koduraamat“. See ilmus neljas andes a. 1632—1638 ja sisaldas ristiusuõpetuse viis peatükki, palveid, kirikulaule jne. Stahl'i raamat oli määratud kasutamiseks esijoones kirikuõpetajaille, kelle eesti keele

**Nedt kumme Jum-
mala Reskut.**

Se effimenne Resk.

Sunnul ep peawat tõl-
set Jummalat münno
edes ollema.

Mea oppep meid se sinnane Resk?

**Meije peame Jumala õrpeines
alle leick asjat Kartma / armasta-
ma/ninck temmapehle lothma.**

Se tõine Resk.

**Sinna ep peat Jumala süno-
no Issanda Nimmi ilma asjat
omina Suh sisse wotma.**

Mea oppep meid se sinnane Resk?

**Meije peame Jumala Kartma/
ninck armastama/et hep meije tem-
ma Nimmi jures Neame / Wan-
nume / Noidame / Wallellema/
echk Pettame: Erranis sedda sama
leicke hedda sees abbi hdamme / Pal-
lume / Ritame / ninck Lenname.**

Se

Teksti Stahli „Käsi- ja koduraamatust“.

oskus oli puudulik. Seepärast esineb ses ka saksa- ja eestikeelne tekst kõrvuti ühel ja samal leheküljel. Ka oli ta mõeldud kirjaoskajatele koguduseliikmeile koduseks tarvitamiseks. Käsi- ja koduraamatu kirikulaulud on vanimad eesti keeles. Värsimõeldult on need laulud äärmiselt puudulikud, mistõttu olid nad vaevalt lauldavad. Stahl'i „Käsi- ja koduraamatu“ levik oli suur ja selle teosega pandi alus põhja-eesti ehk tallinna kiriku- ja kirjakeelele.

Samal ajal ilmus samasisuline käsiraamat kirikuõpetaja Joachim Rossihniuse poolt lõuna-eesti ehk tartu murdes. Seega jagunes eesti kirjakeel kaheks. Kummagi maaosa kirikuis ja tekkivais kooles valitses eri keel ja kahes murdes ilmus ka grammatikaid, lauluraamatuid, ilukirjanduskatseid jne. Grammatikaist olid tähtsamad põhja-eesti-murdeline ning keelelt vigasem Stahl'i grammatika ja lõuna-eesti-murdeline ning õigem Joh. Gutsleff'i grammatika. Näis, et niikuinii väike eesti rahvas jaguneb keele poolest kaheks pisirahvuseks.

Piibli Ramat/
ft on küt

Summala Samma,
mis
Pühad Summala Mehed/
kes pühha Raamo läbbi jubbatus

Ramma Seaduse Ramatusse
Ebreä Kele

Ne Seaduse Ramatusse
Ereä Kele
esite on ülestirjetand / misd oaga hepis/
Summala arm läbbi, arm

Seesti Ma Kele
Esimest korda
ülestirjetand, ja misse ümbi sõnaga ümberkirjutand.
Jätkumiseks erijala on
lõu hebreä ja tšaraktir nende hehe, püh Summala Ramma omast kogu
lõuü pühha kogu.

T A L L I N N A S
Trükkis koda Jakob Joan Röör.
1712. Kapiel.

Esimese eestikeelse Piibli esi- ja tiitelleht.

Neis mais, kus võitis usupuhastus, sai tähtsaks ülesandeks Piibli kättesaadavaks tegemine rahvale omas keeles. Meie kodumaa vaimulikkude püüdeks oli juba XVII sajandi keskel Pühakirja tõlkimine eesti keelde. Seda suurt kavatsust toetasid Liivimaa kirikupea Fischer ja kuningas Karl XI. A. 1684 saabus viima-

selt käsk tõlkida Piibel põhja- ja lõuna-eesti murdesse. Selleks määras Rootsi kuningas 800 taalrit toetust. A. 1686 ilmuskirikuõpetaja Adrian Virginiuse tõlkes tartukeelne *Vastne Testament*. Seega tõusis lõuna-eesti murre tähtsale kohale.

Suurt tähelepanu omistati nüüd Piibli tõlkimisele tallinna murdesse, kuid raskusi oli siin palju. Piiblikonverentsidel vaieldi kirikuõpetajate vahel ägedalt selle üle, millist kirjakeelt tarvitada Pühakirja tõlkimisel. Enamik vaimulikke pooldas Stahli vananenud kirjaviisi ega tahtnud näha mingeid uuendusi. Teine osa vaimulikest pooldas uuenduslikku ning õigemast Joh. Hornungi kirjaviisi. A. 1715 ilmus trükist tallinnakeelne *Uus Testament*, kuid alles pärast Rootsi aja lõppu a. 1739 ilmus Piibel, nimelt põhja-eesti murdes, kuid Hornungi kirjaviisis, ja selle teosega nihkus tugevasti esikohale põhja-eesti murre, mis on tarvitusel ühiskirjakeelena tänapäevani.

Rootsi ajal jõudis ka trükikunst meie kodumaale. A. 1631 asutati esimene trükikoda Tartu ja mõni aasta hiljemini ka Tallinna.

193. **Eestlaste elu-olu.** Eestlaste elu muutus hilisemal Rootsi ajal kõigiti kindlamaks. See olenes suuresti valitsuse korraldusist, aga ka kestvast rahuajast. Rahva jõukus kasvas. Mõnigi talupoeg kogus endale raha ja ostis siis talu pärieks. Polnud seegi ime, kui leidus talunaisi, kes kandsid sametist pihikuid, tarvitasid siidist taskurätte, välismaa pearätte ja põlli. Kasvav jõukus avaldus mõnel määral ka talurahva perekondlikes pidustuses, eriti pulmades, kus ilmnes mõnikord pillamine, mida tuli Rootsi valitsusel pidurdada.

Eestlaste peatöök oli hilisemal Rootsi ajal nagu ikka põllundus. Maad künti seanina või harkadraga ja äestati tavaliselt karuäkkega. Põllul kasvatati rukist, kaera, otra, naereid jne. Ristikhein ja kartul olid veel tundmata siinsele põllumehel. Vilja koristamisel tarvitati sirpi ja vikatit; terade jahvatamine toimus käsikivil, kuid mõnel pool esines ka vesi- ja tuuleveskeid. Reed ja vankrid olid puust ning seejuures rautamata. Veo- ja põllutööloomana kasustati nii hobust kui härga. Mõned asjatundjad soovitasid põllutööd teha just härgadega, sest need tulid hobustest odavamad.

Põllunduse kõrval arendati karjandust ja meelsasti veel mesindust. Jõgede-, järvede- ja mereäärsed elanikud kalastasid ja metsarikkais kohtades püüti harrastada küttimist. Rootsi ajal oli meie kodumaal palju metsloomi, kuid küttimisvõimalused muutusid järjest kitsamaks. Talupoegadele keelati jahikoorte ning püsside pidamine ja jahiõigus jäi ikka enam ja enam aadlile.

Talupoja toit oli XVII sajandil mõnevõrra erinev ja viletsam meieaegsest. Leib oli kesine, sest viljasse pandi enne jahvatamist ohtrasti aganaid, et saada seega rohkem jahu. Leivakõrvaseks söödi soolakala ja vahel ka liha. Jookidest olid tuntuimad taar, hapupiim, mõdu, õlu jne. Hilisemal Rootsi ajal elas talupoeg õlgkatusega ja korstnata talutares, mille tähtsamaiks osadeks olid rehetuba ja rehealune. Klaasaken oli tolleaegses taluelamus harulduseks; küll kasustati akna kattena nahkkelmeid ja paberit. Soodsa ilmaga lasti valgust tuppa avatud ukse kaudu.

Rehetoas söödi, magati, tehti vajalisi töid ja veedeti pikki talveõhtuid piirutule valgusel. Külma ajaga hoiti rehetoas ka väikekoduloomi, näit. vasikaid, lambaid ja pörsaid. Rehealuses toimus viljapeksmine, ühtlasi oli see ka loomalaudaks.

Mis puutub eestlaste välimusse ja rõivastusse XVII sajandi teisel poolel, siis pälvib esijoones tähelepanu naine. Ta kandis kõrvuni-ulatuvaid juukseid ja peakattena kas pärga, tanu, linikut või muud. Linasel pikkade varrukatega särgil kanti seelikut, mille alläärt kaunistasid mitmesugused ilustised. Vöö küljes rippusid tupenuga ja nõelakoda. Jalatseiks olid pastlad või viisud. Ehted olenesid jõukusest ja maitsest. Kaelahteina on tuntud helmed, hõberahadest kaelakeed jne. Rinnas kanti mitmesuguseid sõlgi ja sõrmes sõrmuseid.

Meeste välimusest ja rõivastusest on säilinud vähe teateid.

194. Näljahäda Eestis. Rootsi valitsuse lõpuaastail tabas meie kodumaad raske õnnetus — viljakaldus — ja sellele järgnev näljaaeg. 1695. a. suvel sadas jaanipäevast mihhklipäevani alatasa külma vihma. Heinasaak hävis, rukis ei saanud õitsta ega valmida. Rukkilõikust võidi alata alles kolm nädalat pärast jaagupipäeva. Oder kasvas kõrrelt ja teralt võrdlemisi hea, kuid enne valmimist hävitas öökülm paljudes kohtades saagilootused. Külma ohvriks langes ka muu tõuvili, samuti hernerd, oad, tatrad jne. Rohkete sademete tagajärjel ikaldas aed- ja juurvili. Sügisel oli suur puudus seemneviljast, mistõttu hilistus rukkikülv. Mõned tegid külvi alles pärast mihhklipäeva, kuid palju põlde jäi hoopis seemendamata. Juba samal talvel ähvardas paljusid nälga. 1696. a. alguseks lõpesid toidutagavarad ja leivapuudus oli nii suur, et paljud inimesed rändasid paigast paika ja palusid jumalakeeli ja pisarsilmi, et neid võetaks ainult leiva eest teenistusse.

Kuid viletsus veelgi ei lõppenud, sest järgmisel suvel kordus sama lugu. Kestvate külmade ja sajuste ilmade tõttu äpardusid jälle rukis, oder ja muu vili, nii et paljudes kohtades ei saadud külvist kätte neljandikku ega viiendikkugi. Varsti pärast lõikust

tõusis otse kohutav näljahäda, sest endised viljatagavarad olid läbi. Liati tuli 1697. a. algul vali külm, mis kestis peaaegu kevadeni. „Päeval kui ööl“, kirjutab kaasaegne Viru-Jaagupi kirikuõpetaja Chr. Kelch, „kuuldi linnades kui külates, nii sõja- kui külateedel säärast häda- ja näljakannatajate kaebekisa, et kividki oleksid pidanud kisendama. Võis näha jälestusega, kuidas armetud inimesed sõid mitte ainult praaka, aganaid, sõnnikut, vaid salaja ka hobuste, härgade ja muude veiste raipeid. Inimlaipadegi juurest leiti neid, kes lõikasid sealt endile tüki, et nälga kustutada. Paljudel, eriti enne surma, oli säärane iha leiva järele, et nad koledasti kisendades palusid neile anda ainult nõelapeasuurune tükk leiba, ja kui nad hakkasid seda sööma, langesid nad surnult maha. Nägin ehmatusega, kuidas umbes 12-aastane poisike hakkas suure ihaga oma sõrme närima, hüüdes: „Oh nälg, nälg!“ Kui talle ulatasin tükkese leiba, kiskus ta selle hullumeelsena enese kätte, ja kui ta lõi siis hambad ihaga leivatükisse, langes ta maha ja suri.“ Seisund oli kõigiti meeleheitlik. Valitsus püüdis küll nälgjaid aidata, jagades neile vilja kroonu magasiitadest, kuid varsti lõppesid sealgi tagavarad. Ei jõudnud linnadki küllaldaselt abistada puudustkannatajaid oma ümbruskonnas. Kõigi viletsuste tagajärjel hukkus inimesi tuhandete viisi. Külma talve ja sügava lume tõttu ei suudetud kõigile surnuile isegi mitte haudu kaevata. Teedel, põldudel ja võsades lebas laipu, kust neid kevade tulekul kokku veeti ja ühishauda aeti.

Kogu maa oli nälja tagajärjel äärmiselt kurnatud ja vaesunud. Oleks vaja olnud pikka rahuaega, et seda olundit parandada, kuid siis tabas maad veel rängem õnnetus — pikki aastaid kestev ja kurnav Põhjasõda.

Suur Põhjasõda.

195. **Sõja algus.** Karl XI surma järel a. 1697 tuli Rootsi troonile ta 15-aastane poeg Karl XII. Nii läks Rootsi kuninga-võim, mis oli XVII sajandi lõpul muutunud piiramatuks, noorukile. Karl XII tundis algul vähe huvi riigivalitsemise vastu ja veetis aega palju meelsamini jahiretkil ja ülemeelikuil lõbustusil ning vallatusil. Rootsi vanadele vaenlastele näis nüüd olevat saabunud soodus aeg sõja algamiseks. Taani tahtis tagasi võita Lõuna-Rootsi maakondi, Poola — Liivimaad, ja Vene tsaari Peter I püüdeks oli akna raiumine Euroopasse, s. o. juurdepääsu rajamine Läänemerele. A. 1699 loodi Vene, Poola ja Taani vahel Rootsi vastu liit, milleks aitas Liivi mõisnik Patkul kõigiti kaasa. A. 1700

tungisid Poola kuninga August II väed ootamatult Riia alla ja püüdsid linna vallutada. Vaenlase katse küll ebaõnnestus, kuid seega algas Suur Põhjasõda, mis kestis 21 aastat.

Karl XII hindas lähenevat ohtu väga tõsiselt. Teada saanud vaenlaste kavatsusist, otsustas kuningas toimida kiiresti ja vaenlasi lüüa, enne kui need on suutnud hästi korralduda. Kõigepealt pöördus ta Taani vastu. A. 1700 purjetas Karl XII laevastikuga Själlandi saare alla ja tungis kartmatult sõjaväe eesotsas maale. Kui vaenlase kuulid ümber ringi vingusid, lausus kuningas: „See on minu tulevikumuusika.“ Taani polnud sõjaks veel valmis, ja juba mõne nädala pärast oli ta sunnitud rahu tegema ning Rootsi-vastasest liidust loobuma.

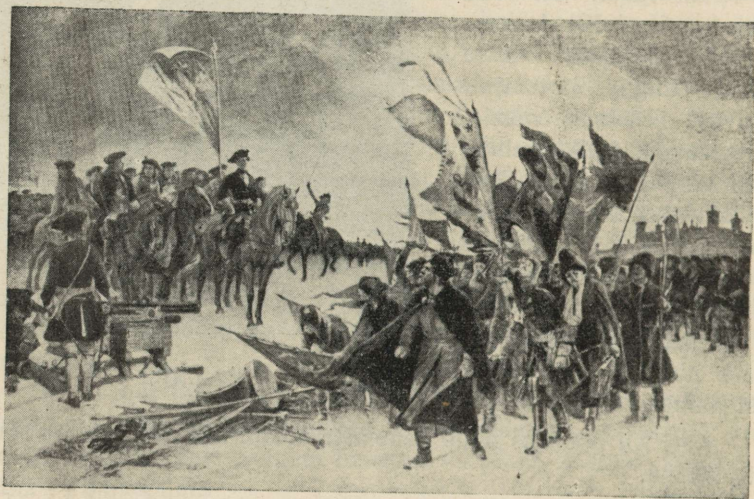

Karl XII.

Karl XII pöördus nüüd venelaste vastu, kes olid asunud Narvat piirama.

196. **Narva lahing.** Oktoobri esimestel päevadel maabus Karl XII Pärnus, kus võttis linna rahvas teda sadamas rõõmuhoisetega vastu. Kuningas peatus seal ainult lühikest aega. Oodatud sõjavägi järele jõudnud, läks Karl XII Tallinnasse ja sealt edasi Rakveresse, mis oli määratud Rootsi vägede kogumiskohaks. Kui tsaar Peetrile Narva all teatati Rootsi peaväe lähene misest, naeris ta ainult selle üle. Oli alanud ju vihmäne ja porine sügis ning teed muutunud paiguti põhjatuks. Kuid vastupanematu hooga ruttas Karl XII Rakverest Narva poole. Püha jõel oli tal esimene kokkupõrge Vene ratsaväega, keda juhatas Boris Šeremetjev. Rootslaste ilmunine tuli Šeremetjevile ootamatult ja venelased põgenesid Narva alla laagrisse, kust Peeter oli juba lahkunud ja vägede ülemjuhatus jätnud ühe välismaalase hooleks. 19. nov. hommikul jõudsid Rootsi väed, kellele oli soodsa tee juhatanud eesti talupoeg Stefan Raabe, piiratud

linna alla. Varsti algas lahing, mis on ajaloos omandanud suure kuulsuse. Karl XII vägi ulatus siin umbes 10 000, venelastel aga 35 000 meheni; kuid viimased jäid oma sõjaliselt tubliduselt rootslastest kaugele maha. Kell kaks lõuna-ajal anti Rootsi väele pealetungiks märku kahe raketi üleslaskmisega. Lahinguhüüdega „Jumala abiga!“ algas rünnak. Seni oli ilm olnud vaikne ja koguni selge, siis aga algas tugev lume-, rahe- ja vihmasadu, mis oli rootslastele selja tagant, venelastele aga otse vastu. Kuningas võitles Vene parema tiiva vastu ja seal löödi read varsti segamini. Kabu-hirmus põgenes osa venelasi üle Narva jõe viivale sillale. See aga oli vilets ja vajus jõevoogudesse, viies endaga kaasa sillal olevad

Venelased alistuvad Karl XII-le pärast Narva lahingut.

sõdurid. Hiljemini lausus Karl XII sündmuse kohta: „Pole mingit huvi võidelda venelastega: nad ei hakka vastu nagu teiste rahvaste sõjaväed, vaid põgenevad ülepeakaela. Oleks Narva jõgi olnud jääga kaetud, vist poleks meil õnnestunud maha lasta ühtegi venelast.“ Vene väe vasak tiib osutas esialgu tugevamat vastupanu, kuid ka siin olid rootslased edukad. Šeremetjevi ratsavägi püüdis end päästa põgenemisega üle jõe, ent kiire veevool viis enam kui 1000 ratsanikku koskest alla. Öö saabumisel vaibus võitlus; rootslaste ülekaal oli ilmne. Viimase asjaolu tõttu alistusidki öösi venelased. Nende parem tiib võis lahkuda lahinguväljalt relvadega, vasak tiib relvadeta. Kõik Vene väejuhid peale Šeremetjevi langesid vangi, samuti sai rootslastele osaks rikkalik sõjasaak.

Narva lahing tõi Rootsi noorele kuningale suure kuulsuse. Stockholm pidutses ja Karl XII-le ennustati ta riigi piiride laienemist kuni Amuuri jõeni. Tsaar Peeter aga sai kogu Euroopa pilkealuseks; teda naerdi kõikjal, ja endised sõbrad unustasid mehe, kelle vael polnud seekord õnne.

Peeter ise ei kaotanud raskes õnnetuses usku oma õnnesse ning lausus: „Usun, et rootslased meid veel mõnigi kord lahingus löövad, kuid neilt endilt õpime neid võitma.“ Pärast Narva lahingut ei tunginud Rootsi kuningas, vastu ootusi, Venemaale, vaid asus Laiuse lossi talvkorterisse. Oma sõjaväe paigutas ta Tallinna ja Narva tee äärseisse mõisusse ja külisse talvkorterisse. Laiuse ümbruses korraldas Karl XII sageli jahiretki, ja sõdurite lõbustuseks peeti kord ulatuslik lumesõda, kus kaitseks ehitati tugevad lumevallid ja vastast rünnati lumepallidega ning tulistati papp-pommidega. Õhtul korraldati asjaosalistele suur sööming. Lahkudes Laiuselt istutas Karl XII sealse kirikumõisa aeda kolm pärna.

197. **Tartu ja Narva langemine.** 1701. a. kevadel läks Karl XII üle Väina jõe ja alustas võitlust Poola kuninga August II-ga. Narva lahingu kangelasel oli ka seal õnne: ta sammus ühelt võidult teisele. Viie aasta pärast oli Poola alistatud ja August II troonilt tagandatud.

Nende aastate jooksul oli meie kodumaa venelaste vastu väga nõrgalt kaitstud. Rootsi sõjaväge oli siin vähe, liiati oli ta nõrga väljaõppega ja kannatas puuduliku relvastuse all. Seda püüdis Vene tsaar hoolega kasustada. Paindumatu energiaga kogus ta sõjaväge, laskis seda harjutada võitlusteks ja muretses vajalikul hulgal relvi. Tunginud meie kodumaale, saavutas Šeremetjev **E r a s t v e r e** mõisa juures rootslaste üle a. **1701** tähtsa võidu.

Järgmisel aastal võitis ta rootslasi **H u m m u l i** mõisa juures. Tsaar Peetri usk enesesse tõusis. Kuulnud oma sõjavägede edust, ütles ta: „Jumal tänatud, nüüd oleme niikaugel, et kaks venelast võivad võita ühe rootslase. Veel mõned aastad edasi — ja me võime võidelda mees mehe vastu.“

Samal ajal olid venelased võidukad ka mujal. Neil õnnestus vallutada **I n g e r i m a a** ja seega välja jõuda Soome laheni. Võidetud maale Neva jõe suudmel rajas tsaar a. **1703** **P e t e r b u r i** linna. Sellest sai Venemaa pealinn, millest kujunes Vene riigile tõeline aken Euroopasse. Siis pöördus venelaste tähelepanu jälle suuremal määral meie kodumaa, eriti Tartu ja Narva poole. Tartule oli seni mõnel määral kaitset andnud Emajõel ja Peipsil liikuv Rootsi laevastik. See aga hukkus a. **1704** **K a s t r e** mõisa all.

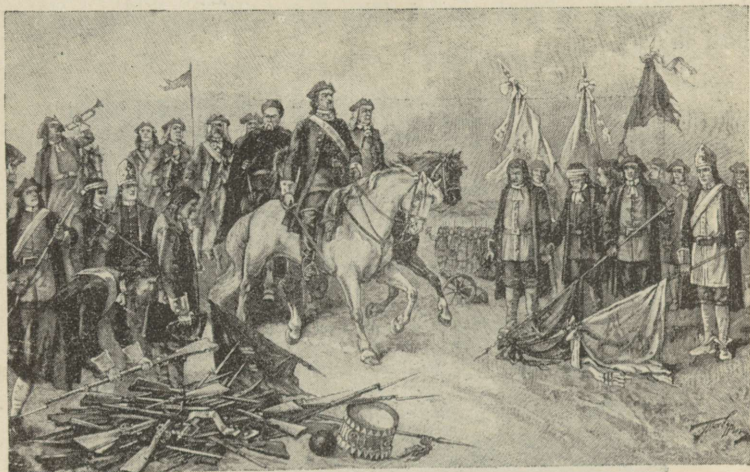
Venelased seadsid sinna mõlemale kaldale oma sõjaväed, ja kui lähenes Rootsi laevastik, võeti ta hävitava risttule alla. Pääsu polnud kustki loota, kuigi rootslased võitlesid vahvasti. Pidades lahingu kaotatuks, laskis Rootsi laevastiku pealik oma laeva õhku. Meeskond, kes ei langenud võitluses, põgenes või sattus vangi.

Nüüd tungisid venelased Tartu poole ja alustasid selle linna piiramist, mida tuli tsaar isiklikult juhtima. A. 1704 langes T a r t u venelastele. Mõned aastad hiljemini tabas seda linna kurb saatus: võitjad viisid siit ära väärtuslikuma varanduse, lasksid linnamüürid õhku ja süütasid majad põlema. Kesklinnast jäid alale vaid ahervared. Linna saksa soost elanikud aga viidi Venemaale vangi. Tartu hukkumist kirjeldab huvitavalt eesti soost kaasaeglane Käsü Hans oma nutulaulus. A. 1704 langes ka N a r v a visa vastupaneku järel venelastele ja sealt viidi hiljemini samuti suur osa kodanikest vangidena Venemaale.

198. **Poltava lahing.** Pärast August II troonilt tagandamist pöördus Karl XII jälle venelaste vastu, et neid lõplikult võita. Rootsi kuningas alustas sõjaretke, mille eesmärgiks oli Moskva vallutamine. Esialgselt pidi Karl XII tungima Venemaa südamesse Smolenski kaudu, kuid siis valis ta õnnetuseks tee läbi U k r a i n a. Sealne kasakate hetman M a z e p a lubas teda toetada Venemaa vastu. Sõjaväe edasiliikumine läbi Ukraina metsade ja soode oli seotud suurte raskustega. Teed olid tundmata ja halvad. Kannatati vihma, külma, haiguste, toidupuuduse ja vaenlase rünnakute all. Mazepa liitus Rootsi väega ainult paari tuhande kasakaga, ja Karl XII-le saabuv toetusvägi sai venelastelt raskesti lüüa. Ettevaatlikud mehed soovitasid kuningale, et ta pöörduks tagasi. Kuid ta oli iseloomult kangekaelne, kandes ajaloos õigusega nime-tust Raudpea, ja ruttas edasi. Jõudnud Sise-Ukrainasse, asus Karl XII piirama P o l t a v a linna, kuhu saabusid ka Vene pea-vägi ja tsaar Peeter ise. Rootslasi oli arvult venelastest vähem ja tunduv osa meestest kannatas haiguste all; samuti oli neil laske-moona üsna vähe. Karl XII ise oli jalast haavatud. Kuid kõigest hoolimata otsustas ta vaenlast rünnata. Sellistes tingimustes algas Poltava lahing 8. juulil 1709. a. Mõlemalt poolt võideldi suure vahvusega, kuid rootslased said lüüa. Karl XII ise pääses vaevalt põgenema ja asus Türgimaale Benderisse, kus ta veetis mõned aastad. Enamik rootslasist ühes väejuhtidega langes vangi.

199. **Uusikaupunki rahu.** Poltava lahing tähistas olulist murrangut jätkuvas võitluses. Sõjaõnn lahkus nüüd rootslasist. T a a n i ja P o o l a alustasid uuesti võitlust ja neile lisandusid

veel Preisi ja Hannover. Läänemeremail muutus vene-
laste sõjategevus jälle intensiivsemaks. A. 1710 vallutasid nad
Riia, seejärel Pärnu ning alustasid siis edukalt Tallinna
piiramist. Vene väepealik kindral Rudolf Bauer laskis levitada
üleskutse, milles lubas tsaar siin maal puutumata jätta luteri usu ja
kinnitada elanikele need eesõigused, mida Rootsi valitsus polnud
pühaks pidanud. Piirajad rikkusid Ülemiste järve vesivarustise,
mille tagajärjel linn hakkas kannatama veepuudust. Pealegi puh-

Peeter I pärast Poltava lahingut.

kes Tallinnas katk ja andis end valusasti tunda toiduainete puudus.
Venesõbraline meeleolu kasvas, milleks tunduvalt kaasa aitasid
linnas viibivad mõisnikud. 1710. a. suvel lahkusid Rootsi sõdurid
laevadel Tallinnast ja seejärel alistus linn venelastele. Sõda aga
jätkus. Viibinud viis aastat Türgimaal, tuli Karl XII tagasi
Rootsi ja püüdis tagasi võita kõik kaotatud maa-alad, kuid a. 1718
sai ta surma Norras Fredrikshaldi piiramisel. Kuninga langemi-
suga kadus ka oiuline takistus sõja lõpetamiseks. Rootsi oli liiga
kurnatud raskest võitlusest, seepärast sõlmis ta rahu kõigi vaen-
lastega.

Kauakestnud sõda Rootsi ja Vene vahel lõppes **Uusikaupunki**
rahuga a. 1721. Vastava rahulepingu järgi sai Venemaa Eesti-,
Liivi- ja Ingerimaa ning osa Soomest Viiburi linnaga.
Seega lõppes meie kodumaal kauakestnud Rootsi aeg ja eesti rah-
vas läks Vene valitsuse alla. Ühtlasi minetas Rootsi oma senise
suurriigi seisukoha ja tema asemele tuli Venemaa. Patkuli ja tema

mõtteosaliste aadlike reetlikud kavatsused täitusid täiel määral. Ometi ei saanud Patkul näha oma töö tagajärgi. A. 1706 sattus ta rootslaste kätte ja hukati järgmisel aastal kui isamaa äraandja.

200. **Sõja laastamisi ja tagajärgi.** Põhjasõda lõikas sügavalt meie kodumaa ajaloolisse arengusse. Rahva ellu, mis oli arenemas kõigil aladel järjest tõusuteed, tuli järsk seisak ja tagasimine. Ahervared, viletsus ja häda esinesid kõikjal. Varemeis seisis hulk linnu ja enamik alevaid. Kaubandus, mis andis linlasile tähtsal määral elatist, läks tagurpidi ja soikus ajuti ning kohati täiesti.

Põhjasõja tagajärgi.

Ka l a u s m a a olund oli kurb ja peaaegu lootusetu. Suur osa mõisu ja külasid oli hävitatud. Sõjaga kaasnesid katk ja nälg, mistõttu inimesi hukkus kohutavalt. Veel tänapäeval kõneldakse, kuidas siis tühjade külade vahel lehmad ringi hulkusid ja ammu-des oma perenaisi otsisid, udarad piima täis. Riia ja Pärnu vahel pole pärast sõda kuulnud kukelaulu ega koera haukumist. Hulk põllumaad seisis aastate kaupa söötis ja metsistus.

Hävituse tagajärjed talurahva majanduses olid ilmselt suured ja nende likvideerimiseks kulus üle poolesaja aasta.

Sõda avaldas laastavat mõju ka kiriku- ja kooliellu. Suur osa kirikuhooneid oli varemeis ja osa hingekarjaseid Venemaal vangis, osa aga hukkunud või põgenenud. Rahvas andus jälle paganausu kombeile. Samuti rauges inimeste huvi tollal hariduse vastu ja sel alal algas tagurpidimine.

Pearaskus ülesehitavas töös maal pärast sõda langes talupoja õlgadele. Temal tuli üles ehitada nii omad kui ka mõisa hooned, kanda raskeid makse ja harida söödistanud maad uuesti viljakandvaks põlluks. Tsaar Peeter kinnitas mõisnikkude senised õigused ja ühtlasi tagastas neile reduktsiooni läbi kaotatud maad. Aadli õigused talupoja üle kujunesid nüüd üsna laiapiiriliseks. Oli päris loomulik, kui talupoeg meenutas XVII sajandit ja nimetas seda v a n a k s h e a k s Rootsi ajaks. Tsaar Peeter huvitus isiklikult suuresti Läänemeremaist ja viibis meelsasti Tallinnas. Seal asetseb veel praegu majake, kus elas võimas Vene tsaar. Tallinnasse laskis Peeter istutada puiestiku ja ehitada lossi, andes ümbursele oma abikaasa Katariina auks nime K ä d r i o r g.

Nimede hääldamist.

Agricola — agri'kola	James I — dzeimz I
Anne Boleyn — änn bu'lin	Jermak — jerma'k
Avignon — avinjo'n(g)	La Manche — la man(g)'š
Bacon Francis — bei'kən fraa'nssis	Laud William — lood ui'ljəm
Bernini Lorenzo — berni'ni lore'ntso	Lear — lii'ə
Boccaccio Giovanni — boka'tšo	Leonardo da Vinci — leona'rdo da
džova'nni	vi'ntši
Borgia — bo'rdža	Locke John — lok džon
Boris Godunov — bori's Goduno'v	Louis — lui'
Calvin — kalvi'n	Louvois — luvua'
Canterbury — kə'ntəbəri	Loyola — lojo'la
Charles I — tšaalz I	Macbeth — məkbee
Charles IX — šarl IX	Machiavelli Niccolò — makjavél'ti nikolo'
Cervantes Miguel de — əerva'ntes	Magalhães Fernão de — mægəljai's
mige'l de	fərnən(g)u' de
Colbert Jean Baptiste — kolbää'r	Maintenon — mätno'n(g)
žan(g) bati'st	Mary Stuart — mä'əri stju'ət
Coligny Gaspard — kolinji' gaspaa'r	Mazarini — madzari'ni
Corneille Pierre — kornei' pjää'r	Medici — me'ditši
Cortés Hernán — korte's herna'n	Michelangelo — mikela'ndželo
Cranmer Thomas — krə'nmə to'məs	Mihhail — mihhai'l
Cromwell Oliver — kro'muəl o'livə	Milton — miltn
Cromwell Richard — kro'muəl ri'tšəd	Minin Kuzma — mii'nin kuzma'
Darnley Henry — daa'nli hənri	Naseby — nei'zbi
De la Gardie — delagardii'	Newton Isaac — njuutn ai'zək
Descartes René — deka'rt röné	Nijmegen — nei'megen
Díaz Bartholomeu — diəš bərtulumeu'	opritšnik — opri'tšnik
Don Quijote — don kihho'te	Pizarro — piə'rro
Drake — dreik	Požarski — poža'rski
Dunkerque — dön(g)ke'rk	Racine — rassi'n
Edward VI — eduə'd VI	Richelieu — rišəljə'
Erasmus Desiderius — era'smus	Romanov — roma'nov
desidee'rius	Savonarola Girolamo — savonaro'la
Escorial — eskoria'l	džiro'lamo
Franche-Comte — fran(g)š-kon(g)te'	Shakespeare William — šei'kspiə ui'ljəm
François I — fran(g)ssua' I	Tudor — tjuu'dər
Galilei Galileo — galilei' galile'o	Valois — valua'
Gama Vasco da — ga'mə va'sku də	Velázquez Diego — vela'əkee dje'go
Henri Bourbon — an(g)ri' burbo'n(g)	Versailles — versai'
Hobbes Thomas — hobz to'məs	Vespucchi — vespu'tši

Õiendus: Francesco Pizarro
peab olema Francisco Pizarro

Sisukord.

SIIRDUMINE UUS-AEGA	Lk. 5
Itaalia uue kultuuri maa	5
Itaalia majanduslikud ja riiklikud olud XIV ja XV sajandil. Veneetsia. Firenze. Uued vaated inimesele ja elule Itaalia linnades. Vana-aja pärimus Itaalias. Renessanss ja humanism. Vana-aja käsikirjade kogumine. Dante ja ta „Jumalik komöödia“, Francesco Petrarca. Giovanni Boccaccio. Vana-aja uuestisünd kujutavas kunstis. Leonardo da Vinci. Michelangelo. Raffael. Tizian. Ehituskunst. Niccolò Machiavelli. Eluviise renessansiajal. Girolamo Savonarola.	
Leiutusi ja avastusi	24
Trükikunsti leiutamine. Muid leiutisi. Raskuste kasvamine Indiaga kauplemisel. Meretee avastamine Indiasse. Christoph Kolumbus ja Ameerika avastamine. Ümber maailma purjetamine. Hernán Cortés vallutab Mehhiko. Peruu vallutamine. Maadeavastuste tagajärgi.	
USUPUHASTUS EHK REFORMATSIOON	33
Rahulolematuse katoliku kirikuga	33
Ilmlikke põhjusi. Vaimulikkude autoriteedi langus. Väline vagadus. Kirikuolude paranduse katsed. Olund Saksamaal usupuhastuse eelõhtul.	
Humanistid ja usupuhastus	37
Desiderius Erasmus. Johann Reuchlin. Ulrich v. Hutten.	
Usupuhastus Saksamaal	39
Martin Lutheri noorus. Luther kloostri. Luther Wittenbergis ja Roomas. 95 vaidluslauset. Luther Wormsis ja Wartburgis. Hans Sachs ja Albrecht Dürer. Rahutused Wittenbergis. Rüütlite mäss. Talupoegade seisund XVI sajandi algul. Suur talupoegade sõda Saksamaal. Uus kiriku korraldus Saksis. Speyeri riigipäev. Augsburgi usutunnistus. Lutheri viimsed eluaastad ja surm. Schmalkaldeni sõda. Augsburgi usurahu. Karl V loobub troonist.	
Usupuhastus väljaspool Saksamaad	49
Usupuhastus Šveitsis. Ulrich Zwingli. Johann Calvin. Kalvinismi levimine. Usupuhastuse algus Inglismaal. Thomas Morus. Henry VIII saab kirikupeaks. Usupuhastus Põhjamail. Poola. Mikolaj Kopernikus.	
VASTUREFORMATSIOON	54
Trento kirikukogu ja Jesuiitide ordu	54
Vastureformatsioon. Trento kirikukogu. Inkvisitsioon ja keelatud raamatute nimistu. Ignatius Loyola. Jesuiitide ordu sisemine kord. Jesuiitide ordu tegevusväli.	

	Lk.
Itaalia vastureformatsiooni ajal	58
Katoliku kiriku võit. Barokk. Galileo Galilei. Gregooriuse kalender.	
Hispaania ja Madalmaade vabadusvõitlus	61
Philipp II. Madalmaad. Philipp II ja Madalmaad. Hertsog Alba. Oranje Wilhelm ja Madalmaade iseseisvus.	
Hispaania langus. Madalmaade tõus	65
Hispaania langus. Miguel de Cervantes. Diego Velázquez. Madalmaade õitseng. Majanduslikud olud. Teadus. Hugo Grotius ja Baruch Spinoza. Maalikunst. Rembrandt. Peter Rubens.	
Ususõjad Prantsusmaal. Kuningavõimu tõus	71
Kalvinismi levimine ja ususõdade algus Prantsusmaal. Pärtliöö verepulm Pariisis. Henri Bourbon saab Prantsuse kuningaks. Nantes'i edikt. Henri IV ja Sully rahva elu korraldamas. Henri IV surm. Richelieu. René Descartes.	
Inglismaa Elisabeth'i ajal	81
Mary Verine. Kuninganna Elisabeth'i isik. Anglikaani kiriku võidulepääs. Šoti kuninganna Mary Stuart. „Võitmatu armaada“ Inglismaad vallutamas. Majanduslikud olud. William Shakespeare. Elisabeth'i-aegne Inglise teater. Francis Bacon.	
Rootsi ja Soome	87
Eerik XIV ja Johan III. Sigismund ja Karl IX. Gustav II Adolf. Kuninganna Kristiina.	
Kolmekümneaastane sõda	90
Usulised vastuolud Saksamaal. Kolmekümneaastase sõja algus. Taani sõda ja Albrecht Wallenstein. Rootsi sõda. Gustav Adolf. Wallensteini surm. Prantsusmaa astub sõtta. Vestfaali rahu.	
PIIRAMATU AINUVALITSUS	95
Louis XIV aeg Prantsusmaal	95
Piiramatu ainuvalitsuse kujunemine. Louis XIV isik. Versailles' õukond. Kuninga alamad. Merkantilism. Jean Baptiste Colbert. Kirjandus. Molière. Prantsuse sõjavägi ja riigikaitse. Louis XIV õnnelikke sõdu. Nantes'i edikti tühistamine. Hispaania pärilussõda. Louis XIV valitsuse lõpp.	
Võitlus kuninga ja parlamendi vahel Inglismaal	105
James I Stuart. Charles I ja Õigustekiri. 11 aastat parlamendita valitsust. Strafford ja Laud hukatakse. Privileeg! Privileeg! Kodusõda. Oliver Cromwell. Inglismaa saab vabariigiks. Cromwell lordprotektorina. Stuart'ite restauratsioon. Charles II. James II ja mõnus revolutsioon. Mõnusa revolutsiooni tagajärgi. John Milton. Thomas Hobbes ja John Locke. Isaac Newton.	
Preisi	115
Preisi riigi tekkimine. Preisi kuningriik.	

VENEMAA VASTUREFORMATSIOONI- JA ABSOLUTISMI-AJAL	117
Joann IV. Segaduste aeg	117
Joann IV noorus. Tsaar hakkab ise valitsema. Opritšnikud. Siberi vallutamine. Jermak. Tsaari surm. Feodor ja Boris Godunov. Segaduste aeg.	
Esimesed Romanovid. Peeter Suur	121
Mihhail. Aleksei. Peeter Suur. Tema noorus. Peeter välismaal. Peetri uuendused. Peeter Suure surm.	
KODUMAA AJALUGU	125
Usupuhastus Läänemere mail	125
Orduriik XVI sajandi algul. Usupuhastus Riias. Volmari maapäev 1522. Usupuhastus Tallinnas. Usupuhastus Tartus. Talupoegade vastuhakkamisi. Volmari maapäev. Usupuhastuse võit.	
Seisuste elu orduaja lõpul	129
Tülid. Pidutsemised.	
Vene-Liivi sõda	130
Sõja põhjusi. Sõja algus. Narva langemine. Tartu langemine. Vaherahu. Härgmäe lahing. Viljandi langemine. Talupoegade rahutusi. Orduriigi lõpp.	
Eestlased mitme riigi valitsuse all	133
Vahekord naabrite vahel. Rootsi võitlus Poola ja Taaniga. Poola ja Vene vahekord. Sõja algus Rootsi ja Vene vahel. Liivimaa kuningas Magnus. Venelased Tallinna piiramas. Talupojad ja sõjategevus. Pontus de la Gardie. Pljussa rahu. Varasem Rootsi aeg Põhja-Eestis. Taani aeg Saaremaal. Poola aja algus Lõuna-Eestis. Stephan Báthory. Liivimaa poolastamine. Vastureformatsioon Liivimaal. Talupoegade elu Poola ajal. Liivimaa saab Rootsi valitsuse alla.	
Gustav Adolffi ja Kristiina aeg	140
Rahvastik ja selle liiklemine. Kohtute korraldamine. Tartu ülikool. Kirikuolud ja nende tervendamine. Mõisnikkude võimu laienemine. Maksud. Mõisade kinkimine ja pantimine.	
Kodumaa olud Karl XI ajal	145
Kuninga isik. Mõisade tagastamine. Võnnu maapäev. Vakuraamatud. Talupoegade kaitse määrused. Johann Reinhold Patkul. Rahvaharidus. Bengt Gottfried Forselius. Köstri-koolid. Kirjandus. Eestlaste elu-olu. Näljahäda Eestis.	
Suur Põhjasõda	154
Sõja algus. Narva lahing. Tartu ja Narva langemine. Poltava lahing. Uusikaupunki rahu. Sõja laastamisi ja tagajärgi.	
Nimede hääldamist	162
Kaanepilt: Trükikunst XVI sajandil.	

Teoseid uus-aja alalt.

- J. Jensen: **Eesti ajaloo atlas**. 17 kaarti, seletusi ja register. 36 lk. Hind köites 2 kr. 50 s.
- H Kruus: **Eesti ajaloo lugemik**. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt.
I anne: 1561. aastani. 232 lk. Hind 2 kr., kalingurköites 3 kr. 50 s.
II anne: 1561.—1721. a. 160 lk. Hind 2 kr., kalingurköites 3 kr. 50 s.
- B. Russow: **Liivimaa kroonika**. Tõlk. K. Leetberg. **I anne**: 112 lk. Hind 60 s. **II anne**: 176 lk. Hind 1 kr. 10 s. Mõlemad anded koos kalingurköites 3 kr. 20 s.
- A. Vaga: **Eesti kunsti ajalugu I**. 153 pilti, 360 lk. Hind 9 kr., luksusköites 15 kr.
- A Pigafetta: **Esimene teekond ümber maailma**. Magalhães'i avastusreis 1519. 1522. Eestind. O. Stamm. 21 pilti, 116 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- W. Söderhjelm: **Itaalia renessanss I**. Renessansi-aja ühiskond. Petrarca ja Boccaccio. Tõlk. Fr. Tuglas. 7 pilti, 96 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- R. Rolland: **Michelangelo**. Suure kunstniku elu. Tõlk. M. Lepik. 5 pilti, 204 lk. Hind 1 kr. 50 s., iluköites 2 kr.
- A Aspel: **Prantsusmaa ja Euroopa**. 17 pilti, 144 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- A. Aspel: **Sissejuhatus kunstivooludesse**. Esindavaid stiilinäiteid Vana-Kreekast nüüdisajani. 22 pilti, 112 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- Fr. Puksov: **Raamat ja tema sõbrad**. Pilte raamatu ja kirja ajaloost. 15 pilti, 116 lk. Hind 1 kr., iluköites 1 kr. 50 s.
- P. Treiberg: **Ignatius Loyola**. Jesuiitide ordu asutaja. 10 pilti, 164 lk. Hind 1 kr. 50 s., iluköites 2 kr.
- J. Kurfeldt: **Miguel de Cervantes Saavedra**. 6 pilti, 160 lk. Hind 1 kr. 50 s., iluköites 2 kr.
- J. Lang ja D. Rootsmann: **Isaac Newton**. Suure teadlase elu ja töö. 20 pilti, 124 lk. Hind 1 kr. 50 s., iluköites 2 kr.
- F. Söödor: **Richelieu**. Saavutusrikas poliitikamees. 7 pilti, 160 lk. Hind 1 kr. 50 s., iluköites 2 kr.
- E. Leino: **Simo Hurt**. Ajalooline näidend 5-es vaatuses Soome Põhjasõja ajalt. Tõlk. A. Anni. 130 lk. Hind 1 kr. 40 s., kalingurköites 2 kr. 90 s.
- V. Hugo: **Jumalaema kirik Pariisis**. Romaan. Tõlk. J. Semper. 36 pilti, 650 lk. Hind 4 kr. 50 s., kalingurköites 6 kr.

EESTI KIRJANDUSE SELTS

Tartu, Aia 19, telef. 601, posti jooksev arve 20-36.

A

10173

599 76